

पर्यावरणाच्या अभ्यासासाठी दृष्टीकोन माक्सवादी आणि पर्यावरणीय राजकारण दृष्टीकोन - घटक १

घटक संरचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ पर्यावरणीय राजकारण उत्पत्ती

१.३ भांडवलशाहीची पर्यावरणीय चिकित्सा

१.४ माक्स आणि भांडवलदार - रौबाऊ

१.५ परिस्थितीकी आणि पर्यावरणात माक्सवादाचे योगदान

१.६ निष्कर्ष

१.७ प्रश्न

१.०: उद्दिष्टे:

- पर्यावरणीय राजकारण संकल्पना समजून घेणे
- पर्यावरणीय राजकारणातील माक्स यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे
- सामाजिक पाचन (स्वीकार) भेदाची माक्सवादी धारणा आणि अलीकडच्या काळातील त्याचे महत्त्व यांचे विश्लेषण करणे

१.१ : प्रस्तावना:

राजकीय परिस्थितीकी हे पर्यावरणीय अभ्यासातील एक क्षेत्र आहे जे शक्ती संबंधांवर तसेच निसर्ग आणि समाजाच्या सह-उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करते. राजकीय अर्थव्यवस्था, उत्तर संरचनावादीय आणि शेतकरी अभ्यास यासारख्या विविध स्रोतांमधून सैद्धांतिक प्रेरणा घेतल्या जातात. या क्षेत्रातील योगदानामुळे शक्तिशाली कर्त्यांची स्थिती (उदा. सरकारे, व्यवसाय, संवर्धन संस्था) आणि अग्रगण्य विचारधारांमध्ये काय गृहीत धरले जाते यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते. राजकीय पर्यावरणातील "पर्यावरणशास्त्र" चे स्थान आणि भूमिका ही एक सातत्यपूर्ण चर्चा आहे. काही राजकीय पारिस्थितिकीय योगदान नैसर्गिक विज्ञानाशी सक्रियपणे गुंतलेले आहेत, तर या साहित्याचे इतर भाग अधिक सामाजिक

विज्ञान-आधारित सैद्धांतिक वादविवादांमध्ये राहतात जिथे "पर्यावरणशास्त्र" पर्यावरणाचा अधिक व्यापकपणे संदर्भ देते.

१.२ : राजकीय पर्यावरणशास्त्राचा अर्थ आणि उत्पत्ती

राजकीय पर्यावरणशास्त्र हे मानववंशशास्त्र आणि संबंधित विषयांमधील एक महत्त्वपूर्ण संशोधन क्षेत्र आहे जे आर्थिक संरचना आणि शक्ती संबंध वाढत्या परस्परसंबंधित जगात पर्यावरणीय बदल कसे आणि का करतात याचे परीक्षण करते. 1980 च्या दशकात राजकीय पर्यावरणशास्त्र हे एक आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र म्हणून उदयास आले ज्याने राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या संकल्पना आणि पद्धती वापरून पर्यावरणीय समस्यांचे विश्लेषण केले. या क्षेत्राचा एक मध्यवर्ती भाग असा आहे की पर्यावरणीय बदल ज्या राजकीय आणि आर्थिक संरचना आणि संस्थांमध्ये अंतर्भूत आहेत त्या विचारात घेतल्याशिवाय समजू शकत नाहीत. निसर्ग-समाज द्वंद्वात्मकता हे विश्लेषणाचे मूलभूत केंद्र आहे. मार्क्सवादी राजकीय अर्थव्यवस्थेने प्रारंभिक प्राथमिक सैद्धांतिक प्रभाव प्रदान केला, तर उत्तर आधुनिकतावादी सामाजिक सिद्धांत आणि गैर-समतोल पर्यावरणशास्त्राच्या विकासाने नंतरच्या वर्षात नवीन कल्पना आणि संकल्पनांचा अंतर्भाव केला. बहुपातळी विश्लेषण, राजकीय-आर्थिक विश्लेषण, ऐतिहासिक विश्लेषण, नृवंशविज्ञान, चर्चाविश्व विश्लेषण आणि पर्यावरणीय क्षेत्र अभ्यास यासह अनेक पद्धतीविषयक दृष्टिकोन राजकीय पर्यावरणीय संशोधनाचे वैशिष्ट्य ठरतात. निसर्ग-समाज संबंधांकडे राजकीय परिस्थितीकी दृष्टीकोन स्पष्टपणे भांडवलशाही विकासाला अनेक उपभोगवादी आणि पर्यावरणीय बदलांशी जोडलेले आहे. हे क्षेत्र आर्थिक विकास आणि संवर्धन उपक्रमांच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रभावांच्या गंभीर विश्लेषणाचे एक महत्त्वाचे स्रोत आहे, विशेषतः मालमत्ता अधिकारांच्या भौतिक आणि विवादास्पद पैलूंवर लक्ष केंद्रित करते. संशोधनासाठी अलीकडील प्रवाह आणि भविष्यातील दिशानिर्देशांमध्ये विस्तारित शहरी राजकीय पर्यावरणीय मुख्य कल्पना, पर्यावरण सुरक्षा सिद्धांताला गंभीर प्रतिसाद, नैतिकतेच्या तत्त्वज्ञानाशी संलग्नता आणि पर्यावरण आणि अस्मिता यावर लक्ष केंद्रित करणे (यांचा समावेश आहे).

आज जगासमोर पर्यावरणीय आपत्तीचा धोका आहे ज्यात मानवासह पृथ्वीवरील प्रजाती मोठ्या संख्येने धोक्यात आल्या आहेत आणि या आपत्ती हे प्रचलित भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे परिणाम आहेत हे नमूद केले जात नाही. तथापि, "नैसर्गिक भांडवलशाही" आणि "हवामान भांडवलशाही" यांना शत्रू ऐवजी पर्यावरणाचा बचावकर्ता म्हणून सादर केले जाते आहे, त्या संदर्भात सामान्य धारणा पसरवून त्यातून निर्माण होणारे धोके मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्षित केले जातात. जोखीम कमी लेखण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे उत्पादन अवस्थाशी संबंध असून दुसरे कोणतेही नाही. तरीही जागतिक पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय संकटांचा संपूर्ण मुद्दा मार्क्सच्या भांडवलशाही उपक्रमाच्या विवरणातून अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकतो.

१.३ : भांडवलशाहीची पर्यावरणीय चिकित्सा

पर्यावरणाच्या अभ्यासासाठी दृष्टीकोन
मार्क्सवादी आणि पर्यावरणीय राजकारण
दृष्टीकोन - घटक १

भांडवलशाहीच्या मूलगामी पर्यावरणीय चिकित्सांचा जाणवणारा एक सामान्य दोष म्हणजे ते एकोणिसाव्या शतकातील परिस्थितीवर आधारित वर्गीकरणाच्या ठाम नसलेल्या मतांवर आधारित आहेत. त्यामुळे २० व्या आणि २१ व्या शतकाशी संबंधित पर्यावरणीय समस्यांच्या बहुतेक ऐतिहासिक पायांचे पुरेसे मूल्यमापन केले जाऊ शकत नाही. मार्क्सची पर्यावरणशास्त्रावरील टीका देखील त्याच्या लेखनाच्या ऐतिहासिक कालखंडापुरती मर्यादित आहे, उदा. भांडवलशाहीच्या व्यवहार्य टप्प्यांपर्यंत, आणि म्हणूनच भांडवलशाहीच्या वर्चस्वामुळे उद्भवलेल्या पर्यावरणीय विनाशांची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये समजण्यास ते असमर्थ होते. मार्क्स (आणि एंगेल्स) यांनी प्रदान केलेल्या पर्यावरणीय समीक्षेचे विश्लेषण करणे खरोखरच महत्त्वाचे आहे आणि त्यांच्या नंतरच्या सहकाऱ्यांमध्ये थॉर्स्टीन व्हेब्लेन, पॉल बारन, पॉल स्वीझी आणि अँलन श्राइबर्ग यांचा समावेश आहे.

१.४ : मार्क्स आणि भांडवलदार : रौबाऊ

मार्क्सचा पहिला राजकीय आर्थिक निबंध-"डिबेट्स ऑन द लॉ ऑन द लॉ ऑन थेट ऑफ वूड", १८४२ मध्ये रीनिशे झीटुंगच्या संपादनादरम्यान लिहिलेला होता-पर्यावरणविषयक समस्यांवर लक्ष केंद्रित केल्याचे क्वचितच नोंदवले गेले आहे. जंगलातून सुके लाकूड गोळा करण्याच्या साध्या कृतीसाठी मोठ्या संख्येने शेतकऱ्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. शेतकरी त्यांच्या पारंपारिक हक्काचा लाभ घेत असले तरी खाजगी मालमत्तेच्या व्यापक प्रसारामुळे त्यांना मनाई करण्यात आली होती. या समस्येचे निरीक्षण करताना मार्क्सने टिपणी केली की मालमत्ताधारकांच्या मालकीच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी जमिनीवरील शेतकऱ्यांच्या पारंपारिक हक्कांची कशी अवहेलना केली जाते. वंचित शेतकऱ्यांना "लाकडाचा शत्रू" म्हणून ओळखले जात असे कारण त्यांच्या पारंपारिक अधिकारांमुळे लाकूड गोळा करणे आणि त्यांची घरे गरम राखण्यासाठी इंधन म्हणून वापरणे खाजगी मालमत्ता असणाऱ्या मालकांच्या मालकी हक्कांचे उल्लंघन होते .

यानंतर लगेचच मार्क्सने राजकीय अर्थव्यवस्थेत त्यांचे पद्धतशीर संशोधन सुरू केले. १८४४ च्या त्याच्या आर्थिक आणि तात्विक हस्तलिखितांच्या सुरुवातीपासूनच त्यांनी आदिम एकत्रीकरणाच्या मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित केले होते, म्हणजेच भांडवलशाही विकासाच्या प्रगतीमुळे शेतकरी वर्गाला जमिनीपासून दूर नेले. भांडवलदाराच्या उत्पादन पद्धतीसाठी "भांडवल" ही पूर्वअट असण्याचा आणि समकालीन सर्वहारा वर्गाच्या आगमनाचे मूळ म्हणून टिकणारा आधार म्हणून त्यांनी नमूद केले. भांडवलशाहीचा उगम निसर्ग आणि सामुदायिक संपत्तीचे उल्लंघन करणारी व्यवस्था म्हणून झाला.

मार्क्सने वापर मूल्य आणि विनिमय मूल्य यांच्यात फरक करून राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या समालोचनाचा प्रसार केला आहे. त्याच्या "कॅपिटल" पुस्तकाच्या सुरुवातीच्या पृष्ठांमध्ये त्यांनी दोन्ही गोष्टींचा उल्लेख केला आहे आणि नंतरच्या टप्प्यात वापर मूल्यावर वर्चस्व असलेल्या विनिमय मूल्याचा संदर्भ दिला आहे. वापर मूल्य सर्वसाधारणपणे उत्पादनाच्या गरजांशी आणि निसर्गाशी मूलभूत मानवी संबंधांशी, म्हणजे मूलभूत मानवी गरजांशी

संबंधित होते. दुसरीकडे, विनिमय मूल्य नफा वाढवण्याच्या शोधाशी संबंधित होते. यामुळे भांडवलशाही उत्पादन आणि नैसर्गिक उत्पादन यांच्यात विसंगती निर्माण झाली.

मार्क्सने हा विरोधाभास स्पष्ट केला ज्याला नंतर लॉडरडेल पॅराडॉक्स म्हणून ओळखले गेले (जेम्स मॅटलॅंड, लॉडरडेलचे आठवे अर्ल 1759-1839 या नावाने) लॉडरडेलने "सार्वजनिक संपत्तीच्या स्वरूपाची चौकशी आणि त्याच्या वाढीची साधने आणि कारणे" (1804) मध्ये सार्वजनिक संपत्तीमध्ये हवा, पाणी इत्यादीसारख्या निसर्गात भरपूर प्रमाणात अस्तित्वात असलेल्या वापर मूल्याचा समावेश केला आहे तर भांडवलदारांच्या संपत्तीचे वर्णन केले आहे. अपुरेपणा आवश्यक असलेल्या विनिमय मूल्यांचा थेट परिणाम होता. अशाप्रकारे श्रीमंत आणि भांडवलदारांची भौतिक संपत्ती सार्वजनिक संपत्ती आणि मालमत्तेच्या नाशाचा थेट परिणाम आहे. त्यामुळे पाण्यावर मक्तेदारी आणि शुल्क आकारणे जे एकेकाळी फीसाठी उदारपणे उपलब्ध होते ते सार्वजनिक संपत्तीच्या किंमतीवर श्रीमंतांची मालमत्ता वाढवण्याचा उपाय आहे.

मसाल्याच्या बेटावर डच वसाहतवासी सर्व "प्रजाती " नष्ट करण्यासाठी ओळखले जात होते जे त्यांच्या अपेक्षेपेक्षा जास्त उत्पादन घेत होते ज्याला ते सुपीक कालावधी म्हणतात. ते रहिवाशांना जायफळाच्या झाडांच्या कोवळ्या कळ्या आणि हिरवी पाने जमा करून युरोपमध्ये विक्री करण्याकरिता त्यांना पुरेसा नफा देतील. व्हर्जिनियामधील लागवड करणाऱ्यांनी कायदेशीर प्रतिनिधित्व करून किंमत राखण्यासाठी त्यांच्या उत्पन्नाचा काही भाग खर्च केला. अशा प्रकारे हे स्पष्ट आहे की वैयक्तिक स्वारस्य व्यक्तीला परिस्थितीचा फायदा घेण्यास प्रवृत्त करते आणि सामान्य संयोगाच्या अशक्यतेशिवाय दुसरे काहीही सार्वजनिक संपत्तीचे खाजगी लोभाच्या प्राप्तीपासून संरक्षण करत नाही). लॉडरडेलने भांडवलशाही व्यवस्थेतील वापर मूल्य आणि विनिमय मूल्य यामधील विरोधाभास जाणून घेण्यात मार्क्सला रस होता. भांडवलशाही विकासाची पद्धत कचरा आणि नैसर्गिक संसाधनांचा नाश करण्याच्या संकल्पनेवर अवलंबून असते (मार्क्स; 1964). वितरण आणि स्पर्धेच्या प्रक्रियेद्वारे सार्वजनिक संपत्ती समाजातील भांडवलदारांच्या खाजगी संपत्तीच्या वैयक्तिक फायद्यासाठी गमावली जाते.

भांडवलदारांना त्यांच्या अस्तित्वासाठी संपत्तीचा वाटा टिकवून ठेवण्यासाठी मोठे करणे आणि विस्तारीत करणे आवश्यक होते. अशाप्रकारे भांडवलदारांना उत्पादनाच्या अथक क्रांतीद्वारे श्रमांचे विस्थापन आणि विलगीकरण करून आणि नफ्यातील वाटा वाढवण्यासाठी महसूल आणि नफा यांना प्रोत्साहन देऊन संपत्ती जमा करणे अनिवार्य होते.

मार्क्सने जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ जस्टस फॉन लीबिग यांच्या कार्यावर विसंबून असा युक्तिवाद केला की मोठ्या लोकसंख्येसह नवीन औद्योगिक आणि शहरी केंद्रांमध्ये अन्नाची वाहतूक केल्याने मातीतील सर्व पोषक तत्वे नष्ट होतात. लीबिगने याला "रौबाऊ" किंवा दरोडा प्रणाली असे संबोधले.

मार्क्सचा रौबाऊवर विश्वास होता की भांडवलशाही समाजात मनुष्य आणि माती यांच्यात "एक न भरून येणारी फूट" निर्माण होते - "जीवनाच्या नैसर्गिक नियमांद्वारे विहित केलेले

एक चयापचय" - "सामाजिक उत्पादनाचा नियामक कायदा म्हणून पद्धतशीर पुनर्संचयित करणे" आवश्यक होते.

पर्यावरणाच्या अभ्यासासाठी दृष्टीकोन
मार्क्सवादी आणि पर्यावरणीय राजकारण
दृष्टीकोन - घटक १

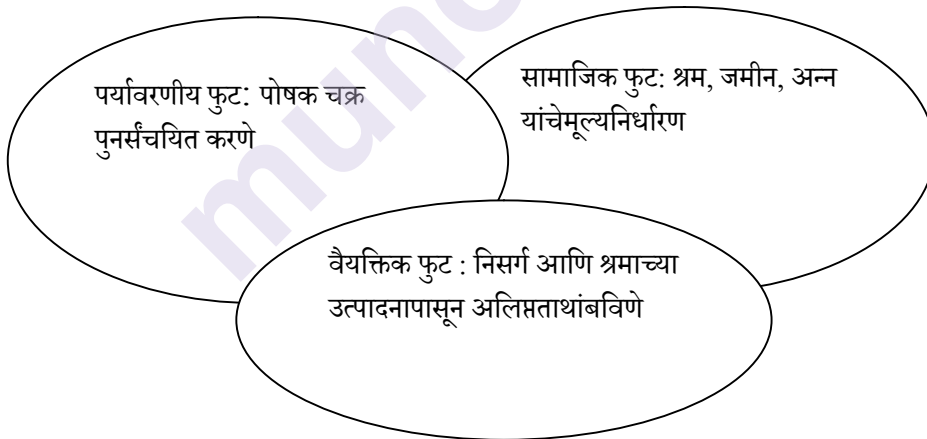
तथापि औद्योगिकीकरणाच्या बाबतीत भांडवलशाहीचा खरा चेहरा समोर येतो जो प्रामुख्याने कामगारांच्या आणि मातीच्या नैसर्गिक पोषक तत्वांच्या शोषणावर अवलंबून असतो.

शेतीच्या औद्योगिकीकरणात, त्यांनी सुचवले की, "भांडवली उत्पादन" चे खरे स्वरूप प्रकट झाले, जे " सर्व संपत्तीचे मूळ स्रोत - माती आणि श्रम यांतून विकसित होते"

१.५: परिस्थितीकी आणि पर्यावरणात मार्क्सवादी योगदान

मार्क्सचे परिस्थितीकी आणि पर्यावरणातील सर्वात महत्त्वपूर्ण योगदान "मेटाबॉलिक रिफ्ट" या मार्क्सवादी सिद्धांताद्वारे समजले जाऊ शकते. भांडवलशाहीमुळे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील बदलत्या संबंधांचे वर्णन करण्यासाठी मार्क्सने वापरलेला हा शब्द आहे. त्यांच्या *कॅपिटलिझम इन द वेब ऑफ लाइफ: इकोलॉजी अँड द एक्युम्युलेशन ऑफ कॅपिटल* या पुस्तकात त्यांनी मार्क्सवादी दृष्टीकोन (आणि इतर) वापरण्याचा प्रस्ताव दिला आहे. संघटित निसर्गात भांडवलशाहीच्या भूमिकेचे विस्तृत चित्रण मार्क्सवादी (आणि इतर) त्यांनी भांडवलशाहीच्या भूमिकेचे निसर्ग व्यवस्थापनाचे विस्तृत चित्रण दिले आहे.

ताकत : कंपोस्ट उत्पादन आणि सामाजिक पर्यावरणीय निकटता

कमकुवतपणा : कचरा निर्यात आणि चक्रीय नसलेली अर्थव्यवस्था

मूरने त्यांचा पर्यावरणीय परिवर्तनाचा सिद्धांत मार्क्सच्या *मेटाबॉलिक रिफ्टच्या* संकल्पनेतून मांडला. मार्क्सचे पर्यावरणशास्त्र: भौतिकवाद आणि निसर्ग.

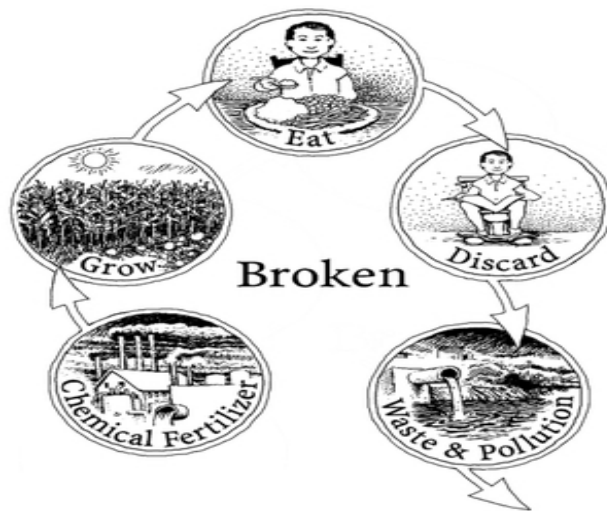
चयापचय प्रक्रियेत पोषक तत्वांचे चक्र समाविष्ट असते. पारंपारिक समाजात कृषी उत्पादने स्थानिक पातळीवर वापरली जात होती आणि अतिरिक्त आणि उरलेला कचरा जमिनीत पुनर्प्रक्रिया केला जात असे. लोकसंख्या हा मोठ्या संरचनेचा भाग मानला जात असे. मार्क्सने चयापचय विघटनाच्या संकल्पनेचा विस्तार करून मानवांमधील नातेसंबंध जोडले.

मार्क्सच्या मते चयापचय फाटा तेव्हा होतो जेव्हा उत्पादनाचा वापर उत्पादनाच्या ठिकाणापासून दूरच्या अंतरावर होतो आणि अतिरिक्त, उरलेले आणि कचरा तिथल्या जमिनीत पुनर्वापर केला जात नाही ज्यामुळे जमिनीच्या सुपीकतेवर परिणाम होतो. मार्क्सच्या मनात खास स्थळे आहेत. मार्क्सच्या शब्दात:

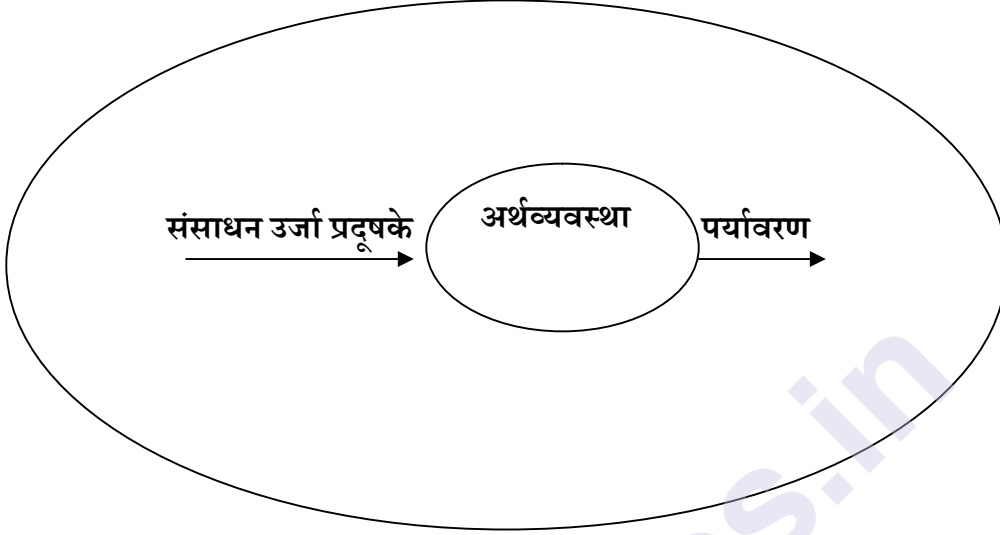
भांडवलशाही उत्पादन, मोठ्या केंद्रांमध्ये लोकसंख्या गोळा करून, आणि शहराच्या लोकसंख्येच्या वाढत्या प्राबल्यस कारणीभूत ठरून, एकीकडे समाजाची ऐतिहासिक हेतू शक्ती केंद्रित करते; दुसरीकडे, ते मनुष्य आणि माती यांच्यातील पदार्थांचे अभिसरण विस्कळीत करते, म्हणजेच, अन्न आणि कपड्यांच्या रूपात मानवाने वापरलेल्या घटकांचे मातीत परत येण्यास प्रतिबंध करते; त्यामुळे मातीच्या चिरस्थायी सुपीकतेसाठी आवश्यक अटींचे उल्लंघन होते.

परिणामी ग्रामीण आणि कृषी क्षेत्रांमध्ये उत्पादित उत्पादने शहरी केंद्रांमध्ये वाहून नेली जातात आणि कचरा समुद्रात टाकला जातो जे मातीच्या न्हासाचे प्रमुख कारण आहे.

मार्क्सचे पर्यावरणशास्त्रावरील टीका भांडवलशाहीच्या समालोचनाच्या संदर्भातच समजू शकते. त्यांच्या श्रम आणि उत्पादनाच्या संकल्पनेतूनच मानव आणि निसर्ग यांच्यातील चयापचय संबंध (परस्पर पोषण व समायोजन संबंध) प्रतिबिंबित झाले. अशाप्रकारे त्यांचे पर्यावरणीय समालोचक भांडवलशाहीच्या अंतर्गत खुल्या भागा ऐवजी मानव आणि निसर्ग यांच्यातील सीलबंद चयापचय चक्राचा प्रचार करते. यामुळे अर्थव्यवस्थेचे आणि समाजाचे आकलन करण्यासाठी त्यांची संकल्पना वापरण्यास मदत झाली .

पर्यावरणाच्या अभ्यासासाठी दृष्टीकोन
मार्क्सवादी आणि पर्यावरणीय राजकारण
दृष्टीकोन - घटक १

मार्क्सची पर्यावरणशास्त्रावरील टीका चर्चेच्या पलीकडे गेली. एंगेल्ससह त्यांनी पर्यावरणाच्या परीक्षणात जंगलतोड, वाळवंटीकरण, हवामानातील बदल जीवाश्म इंधन आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अविचारी शोषण यासारख्या महत्वाच्या विषयांवर एक लेखांकन दिले.

भांडवलशाही अंतर्गत उपभोग पद्धतीतील बदल आणि परिणामी उत्पादनाच्या वापर मूल्यातील बदल समजून घेणे आवश्यक आहे. मार्क्स, एंजेल आणि त्यांच्या अनुयायांचा असा विश्वास होता की भांडवलशाही उद्योगांतर्गत उत्पादनाचा फायदेशीर वापर हा अधिकाधिक नफा मिळविण्याचा एकमेव हेतू आहे. मूल्यांचा वापर मूल्यांची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि उपभोगाची रचना उत्पादन शक्तीच्या अधीन केली जाऊ शकते ही संकल्पना या मतामध्ये अंतर्भूत होती. तथापि, मार्क्सने उत्पादन आणि उपभोग प्रक्रियेत तांत्रिक बदलांच्या परिणामी कोणतेही खाते दिलेले नाही.

१.६ : निष्कर्ष

अशाप्रकारे मार्क्सचे भांडवलशाहीचे शास्त्रीय पर्यावरणीय समालोचन हे स्पष्टपणे स्पष्ट करते की आपण दिवसेंदिवस अधिकाधिक नैसर्गिक आणि सार्वजनिक संपत्ती काढण्याच्या आणि विझवण्याच्या प्रक्रियेत सतत गुंतत असतो. उपभोगावरून लक्ष दुसरीकडे वळवण्यात महत्वाची भूमिका बजावणाऱ्या श्रीमंत आणि उच्चभ्रू लोकांचा पाठलाग करणे जितके कमी आहे तितके कमी नाही, ज्यामुळे कठोर आणि हानिकारक परिणाम होतात.

१९ व्या शतकात मार्क्सवादी चयापचय दृष्टीकोन मनुष्य आणि निसर्गाच्या संदर्भात पर्यावरणीय विघटन आणि मानव आणि पृथ्वी यांच्यातील सीमा तोडत आहे. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की अलीकडे "उत्पादनाची रचना" ऐवजी "स्केल" "रौबाऊ" च्या समकालीन वर्णनासाठी जबाबदार आहे.

मार्क्सने अपेक्षित असलेली समानता आणि पर्यावरणीय शाश्वततेची संकल्पना साध्य करण्यासाठी भांडवलशाही उत्पादन व्यवस्थेच्या बाह्य-बाहेरच्या नकारात्मकतेशी लढा देणे आणि त्यात सर्व काही बदल करणे ही महत्वाची गोष्ट आहे.

१.७: प्रश्न

- पर्यावरण समजून घेण्यासाठी राजकीय पर्यावरणीय दृष्टीकोन तपशीलवार तपासा.
- राजकीय पर्यावरणीय परिप्रेक्ष्यातील मार्क्सवादी योगदानाचे गंभीरपणे मूल्यांकन करा.
- रौबाऊ आणि चयापचयातील फूट / दरी या मार्क्सवादी कल्पनेवर संबंधित उदाहरणांसह स्पष्टीकरण द्या.

References:

- Bellamy J. F., *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000), 165–66, 169. Engels and Marx addressed the issue of local climate change primarily in relation to changes in temperature and precipitation resulting from deforestation. See Engels' notes on Carl Fraas in Karl Marx and Frederick Engels, *MEGA IV*, 31 (Amsterdam: Akademie Verlag, 1999), 512–15; Paul Hampton, "Classical Marxism and Climate Impacts," *Workers' Liberty*, August 5, 2010, <http://workersliberty.org>; Clarence J. Glacken, "Changing Ideas of the Habitable World," in Carl O. Sauer, Marston Bates, and William L. Thomas, Jr., eds., *Man's Role in the Changing Face of the Earth* (Chicago: University of Chicago Press, 1956), 77–81.
- Benjaminsen T.A and, Svarstad H., in *Encyclopedia of Ecology* (Second Edition), 2019)
- Neumann R.P., in *International Encyclopedia of Human Geography*, 2009)
- Franz Mehring, *Karl Marx* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1979), 41–42.
- Foster J. B. (2011), EcologyEconomic TheoryMarxist EcologyPolitical Economy
<https://monthlyreview.org/2011/09/01/the-ecology-of-marxian-political-economy/>
- James Maitland, Earl of Lauderdale, *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth and into the Means and Causes of its*

Increase (Edinburgh: Archibald Constable and Co., 1819), 37–59; *Lauderdale's Notes on Adam Smith*, ed. Chuhei Sugiyama (New York: Routledge, 1996), 140–41.

पर्यावरणाच्या अभ्यासासाठी दृष्टीकोन
मार्क्सवादी आणि पर्यावरणीय राजकारण
दृष्टीकोन - घटक १

- Lauderdale in “*An Inquiry into the Nature of Public Wealth and into the Means and Causes of its Increase*” (1804)
- Marx Karl, *The Poverty of Philosophy* (New York: International Publishers, 1964), 35–36.
- Marx, *Capital*, vol. 3, 180.
- Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works in One Volume* (New York: International Publishers, 1968), 90; Karl Marx, *Grundrisse* (London: Penguin, 1973), 408; Allan Schnaiberg, *The Environment: From Surplus to Scarcity* (New York: Oxford University Press, 1980), 220–34.
- Marx and Engels, *Collected Works*, vol. 25, 463.
- Karl Marx, *Early Writings* (London: Penguin, 1974), 309–22; Karl Marx, *Capital*, vol. 3 (London: Penguin, 1981), 754.
- Marx and Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), vol. 1, 224–63;
- Karl Marx, *Capital*, vol. 1 (London: Penguin, 1976), 283, 290, 348, 636–39, 860; Marx, *Capital*, vol. 3, 911, 949, 959. On Marx and thermodynamics see Paul Burkett and John Bellamy Foster, “Metabolism, Energy, and Entropy in Marx’s Critique of Political Economy,” *Theory and Society*, 35, no. 1 (February 2006), 109–56.
- Moore, J. W. 2015. *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso.
- <https://www.freethesaurus.com/spiceries>.
- <https://mronline.org/2020/04/02/what-is-the-metabolic-rift/>
- <https://inhabitingtheanthropocene.com/2018/02/28/environmental-crises-and-the-metabolic-rift-in-world-historical-perspective/>
- <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/political-ecology>

अ. लिंगभाव दृष्टीकोन आणि ब.गांधीवादी दृष्टीकोन

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ लिंगभाव आणि विकास संबंधी सिद्धांत
- २.३ महिला आणि विकास - एस्टर बोसेरप
- २.४ महिला आणि विकास - मैत्रेयी कृष्णराज
- २.५ महिलांचा विकासाशी संबंध
- २.६ विकासावर गांधीवादी दृष्टीकोन
- २.७ सारांश
- २.८ प्रश्न
- २.९ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- विकासाच्या विविध दृष्टिकोनांची अभ्यासकांना ओळख करून देणे
- वाचकांना निसर्ग आणि विकास यांच्यातील संबंध समजण्यास मदत करण्यासाठी
- निसर्ग आणि महिलांवर विकासाचा प्रभाव शोधण्यात वाचकांना मदत करण्यासाठी
- वाचकांना समकालीन युगातील विकासाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात मदत करण्यासाठी

२.१ प्रस्तावना

गेल्या काही दशकांमध्ये महिला आणि विकास या विषयावरील चर्चांना वेग आला आहे. या मुख्य संकल्पनेस महत्त्व प्राप्त झाले आहे कारण संशोधनाची दोन प्रमुख क्षेत्रे संबंधित आहेत: महिलांची स्थिती आणि आर्थिक विकास. अलीकडे, विकासाकडे अल्प विकसित देशांमधील समस्यांवर उपाय म्हणून पाहिले जात आहे. एकदा आधुनिक पायाभूत सुविधा

निर्माण झाल्या की, सर्व आजारांवर उपाय आणून आणि लोकांचे जीवनमान सुधारून अर्थव्यवस्था विकसित होईल. हे मत असूनही, असे दिसून येते की बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये आणि सर्व वर्गांमध्ये, विकासामुळे स्त्रियांच्या परिस्थितीत, विशेषतः पुरुषांच्या तुलनेत फारसा दिलासा मिळाला नाही. विकासाच्या संदर्भात महिलांबद्दलच्या चिंतेमुळे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक संशोधन प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत, चर्चासत्रे आणि परिषदा आयोजित केल्या जात आहेत. या सर्वांनी विकासाच्या बहुआयामी व्याख्येकडे लक्ष वेधले आहे. यामध्ये विकासाच्या आर्थिक पैलूसह राजकीय, सामाजिक आणि मानवी पैलूंचा समावेश असणे आवश्यक आहे. विकासामुळे स्त्री-पुरुषांच्या उत्पन्नातील दरी वाढली असून त्याचा स्त्रियांच्या जीवनावर विपरीत परिणाम झाल्याचेही दिसून येते. हे मुख्यत्वे महिलांच्या दुहेरी भूमिकाओळखण्यात आणि सतत वापर विकास नियोजकांच्या अभावामुळे आहे. विकास योजनांचा आधार म्हणून जुन्या पारंपारिक पद्धतींचा, महिला आणि कामाची संकल्पना, विशेषतः विकास होत असताना श्रमशक्तीमध्ये महिलांच्या सहभागाचे बदललेले स्वरूपदेखील अधिक व्यापकपणे समजून घेणे आवश्यक आहे.

या प्रकरणात, आपण महिला आणि विकास या विषयावरील काही सिद्धांत, एस्टर बोसेरप आणि मैत्रेयी कृष्णा राज यांचे या विषयावरील अग्रगण्य विचार, महिलांचा विकास आणि विकास निर्देशक आणि महिलांचा संबंध पाहू. सिद्धांत: महिला आणि विकास: आधुनिक समाजात स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा आणि त्यांचे पुरुषांच्या अधीन राहणे हे इतिहास आणि संस्कृतीच्या सुरुवातीस सापडले आहे. आज समाज जसजसा विकासाच्या मार्गावर चालला आहे, तसतसे महिलांचे स्थान दुय्यम राहिलेले नाही. स्पष्टपणे आणि लक्षणीय रित्या ते सुधारले आहे. विकासाचे फायदे बहुतांशी समाजातील पुरुषांना मिळाले आहेत तर महिलांवर त्याचा विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

२.२ लिंगभाव आणि विकास सिद्धांत

विकासातील महिलांची भूमिका आणि विकासाचा महिलांवर होणारा परिणाम यावर गांधीर्याने विचार सुरू आहे. हे नवीन सिद्धांत, कार्यपद्धती आणि संशोधनाची गरज दर्शवत असले तरी, आधी समजून घेणे आणि विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

बौद्धिक परंपरा आणि दृष्टीकोन म्हणून आम्ही विकास आणि स्त्रियांशी असलेल्या संबंधांसंबंधी काही सिद्धांत थोडक्यात पाहूयापैकी काही सिद्धांत आहेत:

- (i) सांस्कृतिक द्वैतवाद सिमोन डी ब्यूवॉयरने स्त्रियांचे स्थान पाहण्यासाठी वापरले
- (ii) सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांत ज्याने आधुनिकीकरण सिद्धांत आणि भांडवलशाहीच्या विकासाच्या टप्प्यांचे मार्क्सवादी विश्लेषण या दोन्हींना जन्म दिला;
- (iii) विकासवाद, ज्याने राष्ट्रीय विकासात महिलांच्या सहभागातील अडथळे ओळखले; आणि
- (iv) अवलंबित्व सिद्धांत ज्याने विकास आणि न्यून विकासाचे स्वरूप तपासले.

(I) **सांस्कृतिक द्वैतवाद** सांस्कृतिक द्वैतवादाच्या सिद्धांताचे श्रेय सिमोन डीब्यूवॉयर यांना दिले जाऊ शकते ज्यांनी

समाजातील महिलांची दुय्यम स्थिती स्पष्ट करण्यासाठी त्याचा वापर केला. त्यांच्या मते, स्त्रियांच्या गौण स्थितीचे मूळ अंशतः तिच्या निसर्गाशी असलेल्या नातेसंबंधात आणि अंशतः निसर्गाच्या संस्कृतीशी असलेल्या नातेसंबंधात आहे. निसर्ग आणि संस्कृती यांच्यात मानवी समाजाचा सार्वत्रिक विरोध आहे. मानव, त्यांच्या संस्कृतीच्या माध्यमातून निसर्गाच्या मर्यादांवर मात करण्यासाठी खूप प्रयत्न करतो. निसर्गावर नियंत्रण ठेवण्याच्या प्रयत्नात पुरुष हा स्त्रीपेक्षा अधिक मुक्त असतो जो तिच्या पुनरुत्पादन आणि जीवन टिकवून ठेवण्याच्या कार्यामध्ये नैसर्गिकरित्या प्रतिबंधित असतो. त्याच वेळी, माणूस स्त्रीशिवाय जगू शकत नाही. तसा तो निसर्गाचा नाश करू शकत नाही. परिणामी, पुरुष स्त्रीला विरोधाभासी आणि विरोधी भावनांनी पाहतो. तो तिला चुकीच्या पद्धतीने वागवितो आणि तिचे खच्चीकरण करतो. तो तिच्यावर नियंत्रण ठेवू इच्छितो परंतु तिची सर्जनशीलता पूर्णपणे नष्ट करण्यापासून परावृत्त करतो. हिंदू संस्कृतीसारख्या काही संस्कृतींमध्ये ही द्विधाता सर्वत्र प्रचलित आहे. इतर काहींमध्ये, स्त्रिया निसर्ग आणि लैंगिक वर्तनाचे नियमन करण्यात प्रमुख भूमिका बजावतात. अशा द्वैतवादी सिद्धांताचे मूल्यमापन करताना, हे मान्य केले पाहिजे की जवळजवळ सर्व ज्ञात समाजांमध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थितीत काही वैश्विक आहेत. तथापि, अशा सिद्धांत स्त्री आणि समाजाच्या प्रश्नावर जास्त प्रकाश टाकत नाही, कारण तो मानवी अस्तित्वाच्या मूलभूत नमुन्यांमधील फरकांकडे फारसे लक्ष देत नाही किंवा बदलाशी संबंधित नाही.

(II) **सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांत** सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताने लोकसंख्येच्या समतोलाला बदल आणि श्रम आणि भिन्नता यांच्या वाढत्या विभाजनामुळे प्रगतीशील बदल घडत असलेल्या समाजाकडे पाहिले आहे. स्त्रियांची स्थिती बदलण्याचा प्रश्न, स्त्रिया आणि त्यांच्या भूमिका देखील सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताच्या बिंदूपासून समजल्या गेल्या आहेत. या सिद्धांतानुसार, समाजाच्या श्रेणी साध्यापासून जिथे काही व्यक्ती अनेक कार्ये करतात, जटिल समाजांपर्यंत जिथे तंत्रज्ञानाची उच्च पातळी, औपचारिक संस्था आणि अधिक व्यावसायिक विशेषीकरण आहे. श्रम विभागणीच्या आधारे समाजाचे वैशिष्ट्यीकरण करून, सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समाजात आणि समाजात असमानता. जसजसे विशेषीकरण वाढते तसतसे प्रत्येक कामगार गट अधिक विशिष्ट बनतो आणि उत्पादकता देखील वाढते. अशा प्रकारे विशेषीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या समाजांची उत्पादकता उच्च पातळीवर असते आणि, कमी विशेषीकरण असलेले छोटे समूह कमी उत्पादक आणि म्हणून गरीब राहतात. जटिल समाजांमध्ये कमी विशेष कार्ये करणारे गट देखील कमी उत्पादक असतात. सामाजिक उत्क्रांती सिद्धांताद्वारे असमानतेचे अशा प्रकारे स्पष्टीकरण दिले आहे. या युक्तिवादाचा विस्तार करणे आणि ते लिंगांना लागू करणे हे दर्शविते की सामान्यतः अर्थव्यवस्थेच्या मागासलेल्या क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांना झोकून देतात, त्यामुळे त्यांना त्रास होतो. असमानता हाच युक्तिवाद राजकीय सहभागावर सामाजिक भेदभावाचा प्रभाव स्पष्ट करण्यासाठी वापरला गेला आहे. घरगुती कामे आणि राजकारण आणि शासन यातील वाढत्या भेदामुळे स्त्रिया अधीन बनल्या आहेत, विशेष राज्य, व्यावसायिक सैन्य आणि

नोकरशाही यांच्या वाढीसह समाज अधिक जटिल बनला. महिलांना घरगुती कामां अडकविण्यात आले आणि सार्वजनिक निर्णय घेण्याच्या सहभागापासून दूर ठेवण्यात आले.

अ. लिंगभाव दृष्टीकोन आणि
ब. गांधीवादी दृष्टीकोन

(III) **विकासवाद विकासात्मक दृष्टीकोन** हे लक्षात आले आहे की आधुनिकीकरणामुळे पुरुष आणि स्त्रियांवर भिन्न परिणाम झाला आहे आणि महिलांना विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यापासून रोखणारी कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. विकासात्मक दृष्टीकोन मुळात सामाजिक बदलांना आधुनिकीकरण सिद्धांतकारांपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने पाहतो. हा फरक तीन मूलभूत कल्पनांमध्ये आढळू शकतो:

(i) समाजाला एकच एकक म्हणून पाहिले जात नाही जेणेकरून एका क्षेत्रातील बदल इतर क्षेत्रात बदल घडवून आणतील. त्यामुळे विकास नियोजनाचा भाग म्हणून उत्पादकता वाढवण्यासाठी आणलेल्या तंत्रज्ञानाचा पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना फायदा होत नाही.

(ii) सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेत विरोधाभास आहेत त्यामुळे नाही तर केवळ रोजगार वाढला तर महिलांचे शोषण कमी होणार नाही तरवेतन आणि कामाची परिस्थितीदेखील बदलली पाहिजे.

(iii) समाजाला एका विशिष्ट दिशेने नेण्यासाठी जागरूक धोरणे आवश्यक आहेत. यामध्ये बाह्य शक्ती आणि राष्ट्रीय नेतृत्वसकारात्मक भूमिका बजावतात. विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे विकासवाद्यांनी विकासातील महिलांच्या समस्येकडे सुधारित दृष्टीकोन स्वीकारला आहे. महिलांकडे तर्कशुद्ध निर्णय घेणारे म्हणून पाहणे महत्वाचे आहे, असे त्यांना वाटते. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चे मूल्य वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करून समाजाच्या संपूर्ण उत्पादनाचे मूल्य कमी केले जाते आणि वितरणाच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले जाते. छुप्या क्षेत्रातील महिलांचे योगदान विचारात घेतले जात नाही. यामध्ये घरातील गैर-बाजारातील काम, निर्वाह शेती आणि अनौपचारिक श्रम बाजार याकडे दुर्लक्ष होते, हे सर्व पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये जास्त वेळा केले जाते. स्त्रियांच्या उत्पादक कामाची दखल घेतली जात नाही. त्यांच्या उत्पादकतेत अडथळा आणणारी धोरणे देखील यासाठी कारणीभूत ठरतात. महिलांना सामाजिक भूमिका आणि उत्पन्न निर्माण करण्याच्या क्षमतेच्या वाढत्या संकुचिततेचा सामना करावा लागतो कारण बाजारबाह्य कामांमध्ये सुधारणा करण्याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही. एस्टर बोसेरप आणि इतरांनी विकास उद्दिष्टांच्या निर्मितीमध्ये त्यांच्या खर्चाचे मूल्यांकन समाविष्ट करण्यासाठी एक धोरण म्हणून महिलांच्या कामाचा समावेश करा व GNP चा विस्तार करण्याचा प्रस्ताव दिला आहे.

(IV) **अवलंबित्व सिद्धांत** तिसऱ्या जगातील देशांमधील गरिबी आणि मागासलेपणाच्या विकासवाद्यांच्या स्पर्धीकरणाच्या असंतोषाचा परिणाम म्हणून अवलंबित्व सिद्धांत विकसित झाला. त्यांच्या तपासणीत आंतरराष्ट्रीय शक्तीमुळे या देशांतील विकासाच्या अडथळ्यांकडे लक्ष वेधले गेले. औपचारिक वसाहतवाद नाकारल्यानंतरही, माजी वसाहतवादी शक्तींनी नव-वसाहतवादाच्या नवीन वेषात तिसऱ्या जागतिक अर्थव्यवस्थांवर नियंत्रण ठेवले, या देशांचे मागासलेपण आर्थिक अवलंबित्वामुळे कायम होते. औद्योगिक राष्ट्रे. स्त्रियांच्या संदर्भात, अवलंबित्व सिद्धांत रुढीवादी मार्क्सवाद्यांशी असहमत होता. नंतरच्या लोकांनी असा युक्तिवाद केला की उत्पादन पद्धतीच्या संदर्भात पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील शक्ती संबंध समजू शकत नाहीत, परंतु अवलंबित्व सिद्धांत हे दर्शवितो की उत्पादन पद्धतीचा

तिसऱ्या जगावर कसा परिणाम होतो. महिला परावलंबित्वावर आधारित आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचा भाग आहे. देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत स्त्रियांच्या हकालपट्टीमुळे आणि मोठ्या समाजात देवाणघेवाणीसाठी वस्तूंच्या उत्पादनात सहभागी होण्याची संधी नाकारल्यामुळे स्त्रियांचे अधीनतेचे उत्कृष्ट मार्क्सवादी स्पष्टीकरण वेगवेगळ्या केस स्टडीजने खोटे ठरवले आहे. अवलंबित्व सिद्धांत स्पष्ट करतो की जर औद्योगिक भांडवलशाही महिलांना अर्थव्यवस्थेच्या काठावर ठेवते. तिसऱ्या जगातील भांडवलशाही त्यांची स्थिती आणखी कठीण करते. आश्रित राष्ट्रांमधील भांडवलशाहीमध्ये महिलांना कृषी, घरगुती नोकर, रस्त्यावर विक्रेते आणि वेश्या आणि थोडक्यात, अनौपचारिक श्रम बाजार यासारख्या क्षेत्रांमध्ये असमान्य नोकऱ्या आढळतात. संबंधित अवलंबित्व सिद्धांताचे महत्त्व वैशिष्ट्यस्त्रिया म्हणजे सामाजिकदृष्ट्या उत्पादक आणि घरगुती काम यात फरक करत नाही, सर्व महिलांचे काम एकच मानले जाते आणि एकसमान मानले जाते. तथापि (महिलांची भूमिका आणि स्थिती संपूर्ण समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर शाई लावते जी शेवटी आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेद्वारे निर्धारित केली जाते.

तुमची प्रगती तपासा

१. महिला आणि विकासावरील सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा

२.३ महिला आणि विकास: एस्टर बोसेरप

महिला आणि विकासाच्या अभ्यासात एस्टर बोसेरपचे या क्षेत्रात योगदान खूप महत्वाचे आहे. 'वुमन अँड डेव्हलपमेंट' या त्यांच्या अग्रगण्य कार्याद्वारे त्यांनी सर्वप्रथम विकासाची प्रक्रिया आणि संबंधित सामाजिक बदलांचा महिलांच्या जीवनावर कसा परिणाम होत आहे याकडे लक्ष वेधले. महिलांची स्थिती आणि आर्थिक विकास ही दोन महत्त्वाची क्षेत्रे आहेत ज्यात संशोधन आवश्यक आहे आणि विशेषतः तिसऱ्या जगात ते योग्यरित्या केले जात आहे, असे त्या सांगतात. या देशांतील महिलांवरील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की कामगार दलातील महिलांच्या समस्या विचित्र आहेत.

महिलांवर कामाचा बोजा आहे, तर त्यांचे प्रयत्न काही प्रमाणात वाया गेले आहेत कारण त्यांच्याकडे त्यांच्या समुदायातील पुरुष श्रमशक्तीपेक्षा कमी प्रशिक्षण आणि अगदी अधिक प्राथमिक उपकरणे त्यांच्याकडे आहेत. यामुळे तिसऱ्या जगातील महिलांच्या कामाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि विशेषतः घरगुती काम करणाऱ्या आणि ग्रामीण भागातील महिलांच्या कामाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्यांना श्रमिक बाजारपेठेत अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश मिळवून देण्यासाठी अधिक संशोधनाची गरज निर्माण झाली आहे. एस्टर बोसेरप म्हणतात की महिला आणि विकासावरील अभ्यासांवर आक्षेप घेण्यात आला आहे कारण ते मोठ्या प्रमाणावर श्रमिक बाजार आणि उत्पादकतेच्या समस्यांवर भर देतात जे महिलांना भेडसावणारी एक मोठी समस्या म्हणून पाहिले जात नाही. अभ्यास दर्शविते की विकसनशील देशांमध्ये महिला सक्रियपणे कार्यरत आहेत.

महिला या शेती, हस्तकला, व्यापार किंवा बांधकामात गुंतलेले असतात आणि अशाकामातून स्वतःचे व त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करतात. संपूर्णपणे श्रमिकक्रिया कलापांमध्ये गुंतलेले असूनही, त्यांची सामाजिक स्थिती सतत खालावली आहे. म्हणूनच,

महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास विशेषतः पुरुष कुटुंबातील सदस्यांच्या संबंधात हा मुख्य मुद्दा आहे आणि श्रम बाजाराच्या अभ्यासाला प्राधान्य दिले पाहिजे. तथापि, तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये, महिलांचे गौण स्थान कायदेशीर किंवा प्रथा नियमांमुळे उद्भवते जे महिला बदलू शकत नाहीत. परिणामी, अंतर्गत स्थितीसह आर्थिक स्वयं-समर्थन अस्तित्वात आहे. काही देशांमध्ये घटस्फोट किंवा विधवात्वाच्या बाबतीत स्त्रियांना घटस्फोट, तिच्या मुलांच्या पालकत्वाचा अधिकार देऊन महिलांच्या कायदेशीर स्थितीत महत्वाचे बदल घडून आले आहेत. परंतु, यामुळे महिलांच्या वास्तविक कौटुंबिक स्थितीत अनुरूप बदल झालेला नाही.

बहुतांश विकसनशील देशांमध्येही आर्थिक बदल होत आहेत. मात्र हा बदल महिलांना स्वतःचे समर्थन करणे अधिक कठीण करत आहे. महिलांचे काम बहुतांशी अनौपचारिक क्षेत्रात किंवा घरातील असते. जर स्त्रियांना पैसे कमावण्याच्या संधी नसतील तर त्यांचे पुरुषांवरील अवलंबित्व वाढेल आणि त्यांचे सामाजिक कौटुंबिक दर्जा - कायदेशीर अवलंबित्व असूनही कमी होईल. महिला आणि विकासावरील अभ्यास हे विकास प्रक्रियेच्या अभ्यासासोबतच एकत्रित केले पाहिजेत. या प्रक्रियेत, काही गटांना विकासाच्या फायद्यांचा मोठा वाटा मिळतो तर इतर विकासाचे बळी ठरू शकतात कारण त्यांची उत्पादने, क्रियाकलाप किंवा कौशल्ये नवीन, अधिक उत्पादक किंवा कार्यक्षम क्रियाकलापांद्वारे बदलली जाऊ शकतात. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही विकासाचे बळी ठरू शकतात परंतु बहुतेक महिलांना विकासाचा प्रतिकूल परिणाम सहन करावा लागतो. असे घडते कारण खालील कारणांमुळे स्त्रियांना नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेणे अधिक कठीण जाते.

- (i) कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमुळे त्या पुरुषांपेक्षा कमी गतिमान आहेत;
- (ii) पारंपारिकपणे त्यांची व्यवसायांची निवड अधिक मर्यादित आहे;
- (iii) त्यांच्याकडे सहसा कमी शिक्षण आणि प्रशिक्षण असते
- (iv) त्यांना नोकरभरतीमध्ये लैंगिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

तसेच, विकसनशील देशांमध्ये, महिला श्रमशक्तीची टक्केवारी खूप मोठी आहे

पारंपारिक व्यवसायांमध्ये गुंतलेले जे हळूहळू आर्थिक विकासात नवीन उद्योगांनी बदलले आहेत. हे सामान्यतः तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये मोठ्या संख्येने महिलांच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याचे दर्शवते. तिसऱ्या जगातील विविध देशांमधील आधुनिकीकरण आणि आर्थिक वाढीचा वेग खूप भिन्न आहे. महिलांना उपलब्ध असलेल्या व्यावसायिक संधी नैसर्गिक संसाधनांमधील फरक, मानवी आणि भौतिक भांडवलाचा साठा, परकीय संबंध आणि सरकारी धोरणांशी संबंधित आहेत. ज्या देशांमध्ये आर्थिक वाढ झपाट्याने होत आहे, तेथे महिलांच्या घराबाहेरील कामाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनही झपाट्याने बदलत आहे आणि महिला श्रमिक बाजारात सामील होत आहेत,

याउलट, ज्या देशांमध्ये आर्थिक वाढ मंद आहे आणि लोकसंख्येची वाढ झपाट्याने होत आहे, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील महिलांना त्यांच्या मोठ्या कुटुंबांना मदत करण्यासाठी बाजारपेठेतील व्यापार आणि घरगुती सेवा यासारख्या आधीच गर्दीच्या

व्यवसायात भाग पाडले जाते.म्हणून, विकसनशील देशांमध्ये महिलांना त्यांची स्थिती सुधारण्यास मदत करण्यासाठी, लागू करावयाच्या विकासाचे नमुने त्या विशिष्ट देशातील आर्थिक परिस्थिती, संस्थात्मक नमुने आणि स्त्रियांच्या कामाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन विचारात घेणे आवश्यक आहे. विकसनशील देशासाठी 'पाश्चिमात्य' किंवा 'पर्याय' म्हणून केवळ विकास प्रतिमान लागू करण्यात काही अर्थ नाही.

तुमची प्रगती तपासा

१. विकासावरील एस्टर बोसेरप यांच्या दृष्टिकोनाचा सारांश लिहा .

२.४ महिला आणि विकास मैत्रेयी कृष्णराजः

मैत्रेयी कृष्णराज यांनी महिला आणि विकासाचा आणखी एक दृष्टीकोन मांडला आहे. त्यांच्या मते, महिलांसाठी अविकसित आणि विकासाच्या प्रक्रियेला खूप महत्त्व आहे. समाजातील महिलांच्या स्थितीवर विकासाचा काय परिणाम होतो हे समजू शकते, जेव्हा एखाद्याने हे सत्य स्वीकारले की स्त्रियांवरील अत्याचार हा त्या शोषक जागतिक व्यवस्थेशी पूर्णपणे जोडलेला आहे ज्याचा विकास एक भाग आहे. ती ठामपणे सांगते की खरा विकास म्हणजे शोषणकारी व्यवस्था संपवणे आणि श्रीमंत आणि गरीब राष्ट्रांमधील विशाल दरी कमी करणे. विकासाचे स्वरूपच बदलले तरच विकासाचा महिलांवर झालेला विपरीत परिणाम बदलता येईल. १९८० मध्ये कोपनहेगन येथे झालेल्या महिलांसाठीच्या U.N. दशकाच्या जागतिक परिषदेने विकासाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे, "येथे विकासाचा अर्थ राजकीय, आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक आणि मानवाच्या इतर परिमाणांमधील संपूर्ण विकास असा होतो.

जीवन तसेच आर्थिक आणि इतर भौतिक संसाधनांचा विकास आणि मानवी व्यक्तीची शारीरिक, नैतिक, बौद्धिक आणि सांस्कृतिक वाढ. सुधारणामहिलांच्या स्थितीसाठी पुरुष आणि स्त्रिया दोघांच्याही दृष्टिकोन आणि भूमिकांमध्ये बदल आवश्यक आहे. महिलांच्या विकासाकडे केवळ सामाजिक विकासाचा मुद्दा म्हणून न पाहता विकासाच्या प्रत्येक परिमाणात एक आवश्यक घटक म्हणून पाहिले पाहिजे."

विकास आणि महिलांचे अवलंबित्व: मैत्रेयी कृष्णा राज सांगतात की विकासाच्या प्रक्रियेमुळे खरं तर महिलांचा अविकसित आणि अधिक परावलंबन झाला आहे. हे विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशांच्या बाबतीत आहे. मध्येवसाहतपूर्व आणि पूर्व-औद्योगिक आणि पूर्व भांडवलशाही भारतात प्रगत तंत्रज्ञान आणि लोकांना साधे जीवन जगण्यासाठी पुरेसे संसाधन व्यवस्थापन होते. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण देखील मोठ्या प्रमाणात होते जे आज पूर्णपणे उलटले आहे. आज, भारतामध्ये अर्थव्यवस्थेचे एक लहान आधुनिक आणि विकसित क्षेत्र आहे जे संघटित क्षेत्र आहे तर मोठे क्षेत्र असंघटित क्षेत्र नावाच्या उत्पादनाच्या छोट्या युनिट्समध्ये विखुरलेले आहे. महिला, त्यांच्या गौण स्थितीमुळे आणि विशेष सामाजिक जबाबदाऱ्यांमुळे बहुधा असंघटित क्षेत्रात ओढल्या जातात. विकासाच्या प्रक्रियेने निसर्गासोबतचा पूर्वीचा समतोल देखील नष्ट केला आहे, पर्यावरणाच्या न्हासामुळे स्त्रियांसाठी विशेष समस्या निर्माण झाल्या आहेत. परकीय व्यापाराच्या दबावामुळे, महिलांचा वापर निर्यात-केंद्रित उद्योगांमध्ये स्वस्त मजूर म्हणून

केला जातो, कृष्णा राज पुढे सांगतात की स्त्रियांची राजकीय अर्थव्यवस्था पितृसत्ताक विचारसरणीच्या सतत अधीन आहे. ही विचारधारा स्त्री-पुरुषांमधील असमान, भेदभावपूर्ण आणि जाचक संबंधांना कायम ठेवते. श्रम आणि कुटुंबातील स्त्रीची भूमिका तिला अवलंबित्वाच्या अवस्थेत सोडते, विरुद्ध भेदभावस्त्रिया आणि त्यांच्या अधीनतेला भारतात समाजीकरण, चालीरीती आणि प्रथांद्वारे प्रोत्साहन दिले जाते. विकासासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रतीमानाने या संरचना बदलण्याचा आणि विकासात्मक सहभागामध्ये महिलांना सामील करून घेण्यासाठी आधार प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला नाही. पुरुषी वर्चस्वाच्या सततच्या रचनेमुळे महिलांना विकासाचा कोणताही लाभ मिळण्यापासून रोखले गेले आहे. शिवाय, पारंपारिक मूल्यांवर लादलेल्या व्यापारीकरणामुळे महिलांसाठी दुःखद परिणाम घडले आहेत. महिलांवरील वाढती हिंसा आणि विविध प्रकारच्या शोषणांद्वारे महिलांचे सामान्य अवमूल्यन हे या नवीन विकासांचे अभिव्यक्ती आहेत. सती, बालविवाह किंवा स्त्रीभ्रूणहत्या यांसारख्या स्त्रियांविरुद्धच्या जुन्या समाजविरोधी प्रथांची जागा हुंडा न दिल्याबद्दल वधू जाळणे आणि स्त्री भ्रूणहत्येने घेतली आहे. स्त्रिया विरुद्ध भेदभाव असूनही विकास टिकून आहेत. याचा परिणाम सर्व वर्गातील महिलांवर होतो, परंतु त्याहूनही अधिक गरीब महिला ज्यांना सामाजिक क्षेत्रात कमी प्रवेश आहे. प्रभावी मानवी अस्तित्वासाठी आवश्यक संसाधने; शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार. त्यांना सत्ता आणि अधिकारात प्रवेश नाकारला जातो आणि त्यामुळे स्वतःसाठी बोलण्याची संधी वंचित ठेवली जाते. विकासांमुळे बदल घडून आले आहेत. स्त्रियांसाठी विरोधाभास वाढवले आहेत जरी त्यांचे स्वरूप भिन्नवर्ग आणि संस्कृतींमध्ये भिन्न आहेत. आत्तापर्यंत स्वीकारलेल्या महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या धोरणांचा फारसा परिणाम झालेला नाही कारण त्या कारणीभूत परिस्थिती बदलण्याचा प्रयत्न करत नाहीत. स्त्रियांची अधीनता परंतु काही स्पष्ट नकारात्मक अभिव्यक्ती दूर करण्याचे उद्दिष्ट आहे. देशातील महिलांचे वाढते उपेक्षित आणि गरीबीकरण आणि महिलांवरील वाढत्या हिंसाचारामुळे हे निर्मूलन देखील प्रभावी ठरले नाही.

तुमची प्रगती तपासा

१. मैत्रेय कृष्ण राज यांचे विकासाबद्दलचे मत स्पष्ट करा

२.५ महिलांचा विकासाशी संबंध:

आज विकासाचा अर्थ अशा परिस्थितीची निर्मिती म्हणून स्वीकारला जातो ज्याद्वारे सर्व मानवांची क्षमता पूर्ण होऊ शकते. यात अर्थातच महिलांचा समावेश आहे. तथापि, असे दिसते की विकासाने केवळ महिलांनाच मुकले नाही तर प्रक्रियेत त्यांचे दुखावले आणि शोषण केले, महिला अद्याप विकास प्रक्रियेत भागीदार बनल्या नाहीत. आशिया आफ्रिका आणि दक्षिण अमेरिकेतील विकसनशील देशांमधील विकास साहित्य दोन प्रवृत्ती दर्शवितात,

- (i) पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यात जगण्याच्या आणि वाढीच्या संधींमध्ये असमानता आहे,
- (ii) विकासांमुळे स्त्रियांवर अत्याचार आणि अधीनतेचे नवीन प्रकार घडत आहेत, तरीही स्त्रियांची स्थिती दुय्यम आहे. ती मूलतः आश्रित आहे. निर्णय घेण्यापासून वगळणे आणि

तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अवमूल्यन होणे. पितृसत्ता आणि वर्चस्व निर्माण करून स्त्रियांच्या मुक्तीला आडकाठी आली आहे. महिलांचे योगदान आणि स्वतंत्र ओळख मान्य करण्यास समाजाने नकार दिल्याने हे दिसून येते.

महिला त्यांच्या घरामध्ये आणि समाजातील सेवांद्वारे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या मोठ्या भागाचे समर्थन करतात. महिलांनी नेहमीच काम केले आहे आणि अर्थव्यवस्थेचा भाग बनले आहे जरी त्यांचे बरेच काम कामाच्या व्याख्येत समाविष्ट नाही. महिलांचे काम, कमी दर्जा, कमी वेतन आणि कमी कौशल्यामुळे त्रस्त आहे. सांख्यिकीय आणि वैचारिक विश्लेषणामध्ये पक्षपात आणि पूर्वग्रहाच्या कारणामुळे, स्त्रियांनी केलेल्या बहुतेक कामांचे अधिकृतपणे गैर-आर्थिक क्रियाकलाप म्हणून वर्णन केले गेले आहे. या वस्तुस्थितीमध्ये एक स्पष्ट विसंगती दिसून येते की स्त्रिया या अन्नधान्याच्या मुख्य उत्पादक, पुरवठादार आणि वितरक असल्या तरी, पुरुष नेहमी स्त्रियांपेक्षा जास्त अन्न घेतात, स्त्रियांना मालकीतून वगळले जाते.

जमीन आणि तांत्रिक विकासाच्या प्रवेशापासून. विकासाने अद्यापही महिलांना तितक्याच प्रमाणात आपल्या प्रक्रियेत ओढले नाही. विकास निर्देशक आणि महिला: सामाजिक-आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेवर स्त्रिया वेगळ्या पद्धतीने प्रभावित करतात आणि या विकासामुळे झालेल्या बदलांमुळे वेगळे प्रभावित होतात. पारंपारिक उपाय आणि विकासातील महिलांचे योगदान तसेच विकासाचा महिलांवर होणारा परिणाम या दोन्ही गोष्टी पुरेशा प्रमाणात टिपण्यात निर्देशक अपयशी ठरले आहेत. म्हणून, लैंगिक संवेदनशील विकास निर्देशक असणे आवश्यक आहे. अलिकडच्या वर्षात एचडीआय (मानवीविकास निर्देशांक) निवडीचा विकास निर्देशक बनला आहे. मानव विकस निर्देशांक तीन आहेत त्याचेघटक, म्हणजे, प्रौढ साक्षरता, आयुर्मान आणि क्रयशक्ती समता. तीनपैकी पहिले दोन गैर-आर्थिक निर्देशक आहेत. नामांकित देशांमध्ये मानव विकस निर्देशांक वापर केल्याने स्त्री आणि पुरुष यांच्यात, सर्वत्र, विशेषतः शिक्षणामध्ये असलेली मोठी तफावत दिसून आली आहे. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवरील प्रवेशाची असमानता (प्राथमिक, माध्यमिक, 58 विद्यापीठ) हे महिलांविरुद्ध केवळ एक भेदभाव करणारे घटक आहे. 1980 च्या सुरुवातीस, महिलांच्या कामाची गणना करून GNP (ग्रॉस नॅशनल प्रॉडक्ट) मध्ये समाविष्ट करण्यात यावे, अशी मागणी होती. महिलांसाठी LIN दशकाच्या मध्यावधी मूल्यांकनादरम्यान कोपनहेगनमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हा मुद्दा उपस्थित करण्यात आला. गेल्या वीस वर्षात, विविध देशांच्या GNP च्या गणनेमध्ये महिलांच्या कार्याचा समावेश करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले गेले आहेत. तथापि, या गणनेच्या पूर्वतयारीवर लक्ष केंद्रित केले गेले गैर-आर्थिक क्रियाकलाप" ज्यामध्ये अधिकृत आकडेवारीत मान्यताप्राप्त नसलेल्या महिलांच्या पंचाहत्तर टक्के कामांचा समावेश आहे. जागतिक बँकेच्या 1991 च्या जागतिक विकास अहवालात आर्थिक विकासाची व्याख्या "जीवनमानात शाश्वत वाढ ज्यामध्ये भौतिक उपभोग, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरण यांचा समावेश आहे." अहवालात जीएनपीसह नऊ निर्देशक देखील प्रकाशित करण्यात आले ज्यामध्ये लैंगिकतेनुसार सामग्रीचे विभाजन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता. इतर सर्व विकास निर्देशक जसे की, शिक्षण, श्रम, सक्तीचा सहभाग, आरोग्यामध्ये प्रवेश, संसदेतील जागांची संख्या, यांचा डेटा विभक्त करण्यात आला होता. मोठ्या संख्येने देशांसाठी वीस वर्षांच्या कालावधीत लैंगिक संबंध. या संकेतकांचा वापर करून महिलांना प्रथमच 'विकासाच्या मापदंड' मध्ये समाविष्ट केले गेले.

२.६ गांधीवादी दृष्टीकोन

१९७२ ची स्टॉकहोम परिषद किंवा रिओ १९९२ चे पृथ्वीशिखर परिषदसारख्या आंतरराष्ट्रीय परिषदांच्यापूर्वीही महात्मा गांधी यांनी पर्यावरणाविषयीची चिंता व्यक्त केली आहे. त्यांचे शब्दात, "पृथ्वीकडे आपल्या गरजेसाठी पुरेशी संसाधने आहेत परंतु आपल्या लोभासाठी नाही." आज आपण आपल्या जवळजवळ सर्व मूलभूत गरजांसाठी टंचाईचा सामना करत आहोत कारण आपण त्यापेक्षा बरेच काही वाया घालवले आहे. भविष्यासाठी त्यांचे जतन करणे आवश्यक आहे. प्रवीण शेटच्या शब्दात सांगायचे तर ते "दृष्टी आणि व्यवहारात जगातील सुरुवातीचे पर्यावरणवादी" होते (प्रवीण शेट, द इको-गांधी आणि पर्यावरणीय चळवळी) त्यांची कल्पना हिंदू स्वराज, विकासाच्या चुकीच्या प्रतीमानाच्या विरोधात एक संकेत होता ज्यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर होईल, ज्याची आज जगाला खूप चिंता आहे.

औद्योगिक क्रांतीमुळे सर्व काही यांत्रिक झाले आणि मानवी जीवन अत्यंत भौतिकवादी बनले. भौतिक सुखामुळे जीवनमान उंचावले आहे हे सत्य नाकारता येत नाही, पण त्याचबरोबर निसर्गाचेही मोठे नुकसान झाले आहे. 'सर्व राष्ट्रांची घाई आणि औद्योगीकरणाचा अमर्याद पाठपुरावा आता केवळ मानवाच्याच नव्हे, तर सर्व सजीवांच्या अस्तित्वासाठी महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण करत आहे. मानवजातीने जंगलतोड, प्रदूषण, ग्लोबल वॉर्मिंग, ओझोनच्या थराचा न्हास आणि नैसर्गिक संसाधने यासारख्या पर्यावरणीय समस्यांना जन्म दिला आहे.

कचरा, ई-कचरा, संसाधनांचा जलद आणि जास्त वापर, पृथ्वीवरील प्रत्येक प्रजातीचे नुकसान. गांधींनी ज्याला भविष्यसूचक स्वरात म्हटले आहे, ते झाले आहे ग्राह्याचे आणखी नुकसान आणि विकृती थांबवणे आणि अतिवापर कमी करणे अपरिहार्य आहे जेणेकरून जागतिक स्तरावर पर्यावरणीय संसाधनांवर दबाव कमी करता येईल.

महात्मा गांधींच्या मते, विकासाचा अर्थ वाढलेला उपभोगवाद आणि भौतिकवाद असा नाही, तर त्यांच्यासाठी विकास हा शब्द आत्मसाक्षात्कार, अहिंसेची वाढ आणि नैतिकता वाढवण्याशी एकरूप झाला. त्यांच्यासाठी, भौतिकवाद हा आत्मसाक्षात्काराचा अडथळा होता कारण त्यामुळे केवळ लोभ वाढला. अँड्रॉल्फ जस्टच्या "रिटर्न टू नेचर" या पुस्तकाचा गांधींवर खूप प्रभाव पडला, ज्याने त्यांचा विश्वास दृढ केला की जर मानवाला आनंदी आणि परिपूर्ण जीवन जगायचे असेल तर त्याने ते पक्षी, प्राणी, वनस्पती आणि पर्यावरणासह सर्व सजीवांसह सामायिक केले पाहिजे. सामान्यतः. निसर्गाकडून मानवाला जे मिळाले त्याची परतफेड तिला केलीच पाहिजे. त्याने प्राणी किंवा इतर कोणत्याही जीवसृष्टीवर निर्देशित केलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराचा तिरस्कार केला. सर्व जीवनाच्या परस्परसंबंधाची गांधींची समज अशा प्रकारे मांडली गेली. "माझा विश्वास आहे की देवाच्या सर्व प्राण्यांना आपल्याइतका जगण्याचा अधिकार आहे," त्यांनी १९३७ मध्ये हरिजनमध्ये लिहिले. त्यांनी "अद्वैत" चा उल्लेख केला ज्याचा अर्थ द्वैत नाही आणि त्यांच्यासाठी, सर्व जीवसृष्टीसह मानवांची एकता आवश्यक आहे. त्यांचा असा विश्वास होता की कोणत्याही

सजीवांच्या विरुद्ध हिंसा किंवा हिंसा ही स्वतः विरुद्ध हिंसा आहे आणि आत्मसाक्षात्कारासाठी हा सर्वात मोठा अडथळा आहे.

महात्मा गांधीजी निःसंशयपणे एक दूरदर्शी होते ज्यांनी आधुनिकतेच्या समस्यांचा अंदाज घेतला होता आणि औद्योगिकीकरण आधुनिक औद्योगिक सभ्यतेच्या अमानवीय पैलूचे ते सुरुवातीचे टीकाकार होते. नवीन मूल्याभिमुखता आणि पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय संकटांमुळे धोक्यात आलेल्या मानवी अस्तित्वाच्या लढाईच्या दृष्टीकोनातून "औद्योगिकीकरण किंवा नाश" या गांधींच्या चेतावणीचा पुन्हा शोध घेणे आवश्यक आहे. त्याच्यासाठी, आधुनिक सभ्यता आणि औद्योगिकीकरणाने समाजात अराजकता निर्माण केली. त्यांनी यंग इंडिया (20-12-1928, p.422) मध्ये लिहिले आहे, 'देवाने कधीही पाश्चात्य पद्धतीनुसार उद्योगधंदेकडे वळावे. एका छोट्याशा राज्याच्या (इंग्लंड) आर्थिक साम्राज्यवादाने आज जगाला साखळदंडात जखडून ठेवले आहे. जर 300 दशलक्ष लोकसंख्येच्या संपूर्ण राष्ट्राने (1928 मध्ये भारताची लोकसंख्या) असेच आर्थिक शोषण केले तर ते टोळधाडीसारखे जगाला वंचित करेल. ते पुढे म्हणतात की "इंग्लंड आणि अमेरिकेसारखा भारत निर्माण करणे म्हणजे पृथ्वीवरील इतर जाती आणि प्रदेशांचे शोषण करणे होय." आतापर्यंत, असे दिसून येते की पाश्चात्य राष्ट्रांनी शोषणासाठी युरोपबाहेरील सर्व ज्ञात वंशांचे विभाजन केले आहे, आणि उघड करण्यासाठी कोणतेही नवीन जग नाही; पश्चिमेचे अनुकरण करण्याच्या भारताच्या प्रयत्नाचे काय होईल?"

महात्मा गांधींचा ठाम विश्वास होता. भारताची खेडी म्हणजे जिथे ते राहतात तिथेत्याच्यासाठी, तंत्रज्ञान, उपकरणे आणि औद्योगिकीकरणाद्वारे गावाची संस्कृती आणि वारसा नष्ट करणे एक चूक आहे. त्यांनी तरुणांना चेतावणी दिली की आधुनिक आधुनिक सभ्यतेच्या ग्लॅमरने कधीही मोहात पडू नये कारण "त्यातील त्रुटी चांगल्या प्रकारे मान्य केल्या आहेत, परंतु त्यापैकी एकही अपरिवर्तनीय नाही." भारत हा ग्रामीण सभ्यतेचा वारसदार असल्याने, गांधींनी ग्रामीण जीवनाचे उद्दिष्ट म्हणून आवाहन केले. त्यांनी जीवनशैलीचा निषेध केला जिथे उपजीविका आणि साधेपणा उखडला जातो आणि यंत्रे ताब्यात घेतात. त्यांनी चरख्याच्या वापरास अनुकूलता दर्शविली, एक साधे यंत्र ज्यासाठी आवश्यक आहे. जीमाणसे चालवतात, त्यामुळे उपजीविका हिरावून घेतली नाही आणि लोकांना बेरोजगार केले नाही. दुसरीकडे, त्याने मोठ्या यंत्रसामग्रीला विरोध केला ज्याने मानवांच्या जागी यंत्रे घेतली, ज्यामुळे मजुरांची कमी गरज निर्माण झाली आणि लोक बेरोजगार झाले. गांधींच्या मते, शहरीकरण म्हणजे संसाधनांचे शोषण, ज्यामुळे गावे आणि ग्रामस्थांचा मृत्यू होतो.

हिंद स्वराज या समकालीन सभ्यता आणि जीवनपद्धतीचा अंगीकार केल्याने अध्यात्म आणि नैतिकता अप्रासंगिक बनते. त्याला चिंता होती की "आधुनिक संस्कृतीने नैतिकता किंवा धर्म विचारात घेतलेले नाहीत." नैतिकतेच्या वेशात, अनैतिकता वारंवार शिकवली जाते. सभ्यता शारीरिक सुखसोयी सुधारण्यासाठी धडपडते आणि या प्रयत्नात भयंकर अपयशी ठरते. त्याने पाहिल्याप्रमाणे, सभ्यता ही वर्तनाची पद्धत आहे जी माणसाला कर्तव्याच्या दिशेने निर्देशित करते; आपल्या मनावर आणि आकांक्षांवर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी नैतिकता पाळणे.

महात्मा गांधींचा औद्योगिक शहरांच्या कल्पनेला विरोध होता, जिथे भौतिक सुखसोयी आणि यंत्रांचा लक्षणीय वापर प्रचलित आहे. समाजाचा विकास करण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवनात चांगला बदल घडवून आणण्यासाठी रहिवाशांमध्ये आरोग्य, स्वच्छता, स्वच्छता आणि शिक्षणाचे मूल्य रुजवण्याबाबत ते ठाम होते. विकासासाठी त्याची योजनाग्राम स्वयंपूर्णता, लघुउद्योग, हस्तकला आणि स्थानिक संसाधनांचे शोषण याद्वारे समाजातील गरिबी निर्मूलनाचा समावेश आहे. त्याचे विकासाचे प्रतिमान, नैसर्गिक उर्जेचे अक्षय स्रोत वापरण्यावर अवलंबून आहे, ज्यामुळे कोणतेही प्रदूषण आणि निसर्गाची हानी होत नाही. औद्योगिकीकरणामुळे होणारी कचरा निर्मिती कमी करण्याचे आवाहन त्यांनी केले. महात्मागांधींच्या मते, औद्योगिकीकरण लाखो लोकांसाठी नोकऱ्या निर्माण करणार नाही, परंतु प्रदूषण निर्माण करत राहील आणि संपूर्ण परिसंस्थेचे नुकसान करेल. गांधींनी लोकांच्या सर्जनशील क्षमता आणि साधनसंपत्तीसाठी एक आउटलेट प्रदान करण्यासाठी हजारो कुटीर आणि गावातील व्यवसायांच्या विकासासाठी वकिली केली. हे बेरोजगारी समस्यांचे निराकरण करण्यात मदत करेल तसेच बेरोजगारांना काम प्रदान करेल आणि देशाची संपत्ती वाढवेल. गावाच्या वाढीमुळे कामाच्या शोधात गावकऱ्यांचे शहरांकडे होणारे प्रचंड स्थलांतर थांबेल, त्यामुळे शहरी संसाधनांवरचा ताण कमी होईल. ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरामुळे प्रदूषणाला कसे हातभार लावला गेला आहे, पण जगण्यासाठी संघर्षही झाला आहे, जिथे हजारो लोक रस्त्यावर किंवा अस्वच्छ झोपडपट्ट्यांवर राहतात, मूलभूत संसाधनांसाठी संघर्ष करावा लागतो हे आपण पाहू शकतो.

महात्मा गांधींच्या मते, निसर्ग हा शोषणासाठी नाही, तर तो प्रेरणास्रोत आहे. अनियंत्रित विकासांमुळे नैसर्गिक भांडवल-पाणी, जमीन, जंगले आणि इतर गोष्टी अकार्यक्षमपणे काढल्या गेल्या आहेत, परिणामी ओझोन थर कमी होणे, प्रदूषण, पूर, दुष्काळ इत्यादी पर्यावरणीय संकटांची मालिका निर्माण झाली आहे. याचा परिणाम म्हणून, मानवाने जागतिक पर्यावरणीय विनाशाच्या क्रियेला सुरुवात केली आहे. माणसाने निसर्गातून विपुल प्रमाणात मिळवण्यासाठी, गांधीवादी विचारसरणी आणि तत्त्वज्ञानात ते व्यक्त करण्यासाठी हिंसक मार्ग निवडले आहेत. महात्मागांधींनी पुरुषांनासर्व सजीव वस्तू, महिलांचे शोषण करणे आणि त्यांच्यावर अत्याचार करणे थांबवावे अशी उत्कट विनंती केली., मानवी हस्तक्षेपाने निसर्ग आणि नैसर्गिक संसाधनांसहप्रभावित होतात. महात्मागांधींचा निसर्गाशी छेडछाड करण्यास आणि प्रत्येकाचे आरोग्य आणि पुनरुत्पादन सुनिश्चित करणाऱ्या पर्यावरणीय प्रणालीला विरोध होता."उंदीर-शर्यती" मध्ये, मानवाने निसर्गाचे इतके शोषण केले आहे की जगण्याची भीती नेहमीच असते.

तुमची प्रगती तपासा

गांधींनी औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाकडे कसे पाहिले?

२.७ सारांश

विकासाबाबतचे लिंग दृष्टीकोन आणि गांधीवादी दोन्ही दृष्टीकोन विकासाच्या प्रक्रियेमुळे निसर्गाचे दडपशाही आणि शोषण कसे होते यावर लक्ष केंद्रित करतात. स्त्रिया, निसर्गाच्या जवळ असल्याने, त्याच्या शोषणामुळे लक्षणीयरीत्या प्रभावित होतात. जर विकास सर्व

लिंगांच्या कल्याणास मदत करत असेल आणि योगदान देत असेल तरच ते फायदेशीर म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

शहरीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे ग्रामजीवन नष्ट झाले आहे, मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाले आहे, शहरी भाग गजबजलेले आहेत आणि प्रदूषणास कारणीभूत आहे, त्यामुळे निसर्गाची हानी होत आहे. महात्मागांधी औद्योगिकीकरणाला विरोध करतात जिथे यंत्र मानवजातीवर राज्य करतात, लाखो लोकांना बेरोजगार करतात आणि निसर्गाची हानी करून जगण्यासाठी संघर्ष करतात. आजच्या जगात हे अत्यंत समर्पक आहे जिथे आपण निसर्गाचे महत्त्व विसरलो आहोत आणि संपूर्ण परिसंस्थेला धोका निर्माण करणाऱ्या आपत्तींना आपणच हातभार लावला आहे.

२.८ प्रश्न

१. लिंग आणि विकासाच्या सिद्धांतांवर विस्तृतपणे सांगा.
२. विकासावर मैत्रेयी कृष्ण राज / एस्टर बोसेरप यांचे विचार स्पष्ट करा
३. विकासावरील गांधीवादी तत्त्वज्ञानाचा विस्तार करा. तुम्ही त्याच्या तत्त्वज्ञानाशी सहमत आहात आणि ते आपल्या आधुनिक जगाशी कसे संबंधित आहे?

२.९ संदर्भ

- Boserup, Ester: Women & Development
- Krishnaraj, Maitreyi: Women & Development
- Women and Development. Indicators of their changing role (UNESCO 1981)
- Women in Development (World Bank Pub. 1990)
- Women in Development (World Bank 1989)
- Commission on Status of Women (UN 2000)
- Singh, Ramjee., the Gandhian Vision, Manak Publications Pvt. Ltd., New Delhi, 1998. Sheth, Pravin., Theory and Praxis of Environmentalism: Green plus Gandhi, Gujarat Vidyapeeth, Ahmedabad, 1994.
- Ramjee Singh, S. J. Jayapragasam and Dashrath Singh., (ed), Aspects of Gandhian Thought, Indian Society of Gandhian studies, 1994
- Gandhi, M.K., Hind Swaraj, Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1938.
- Gandhi, M. K., Nature Cure, Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1954.
- Gandhi, Ecology and Environment, Gandhi Centre, Visakhapatnam, 2004.
- Weber, Thomas., Gandhi and Deep Ecology, Journal of Peace Research, Vol. 36, No 3, May 1999.
- Website Sources
- Pravin Sheth, The Eco-Gandhi and Ecological movements (<http://www.mk Gandhi.org/environment/environment.htm>)

अलीकडील प्रवाह – जोखीम समाज: अन्य परिप्रेक्ष्य

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ जोखीम: अर्थ
- ३.३ जोखीम सिद्धांत: आकलन
- ३.४ प्रतिक्षेप आधुनिकीकरण
- ३.५ मेरी डग्लस यांचा दृष्टीकोन
- ३.६ जोखीम आणि संस्कृती
- ३.७ जागतिक तापमान वृद्धी आणि संलग्नित जोखीम
- ३.८ चिकित्सा
- ३.९ सारांश
- ३.१० सरावासाठीचे प्रश्न
- ३.११ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- जोखीम समाज समजून घेणे
 - जोखीम समाजाचे विविध विशेषतः पर्यावरण क्षेत्रातील परिणाम अभ्यासणे
-

३.१ प्रस्तावना:

या प्रकरणात आपण जोखीम समाजाचा अर्थ आणि त्याचे विविध आयाम जाणून घेऊ. हा विषय अतिशय महत्वाचा आहे कारण तो समकालीन, संबंधित आहे आणि तो आपल्या दैनंदिन जीवनात आणि मोठ्या प्रमाणावर समाजात लागू होऊ शकतो. हा विषय पर्यावरणीय अभ्यासासाठी, सिद्धांत समजून घेण्यासाठी, तंत्रज्ञानाचा संपूर्ण जगावर आणि व्यक्तींवर होणारा परिणाम समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल. पर्यावरण हे सर्वात दुर्लक्षित क्षेत्रांपैकी एक आहे, या प्रकरणात आपण पर्यावरणाला किती धोका आहे हे देखील पाहू.

समाजामध्ये नैसर्गिक जोखीम, तांत्रिक जोखीम, वास्तविक आणि सामाजिकरित्या तयार केलेली जोखीम, अदृश्य, दृश्यमान आणि आभासी जोखीम, वास्तविक आणि समजलेली जोखीम, सीमाविहीन जोखीम इत्यादी विविध प्रकारचे धोके असतात. खरं तर, आपण अशा युगात प्रवेश केला आहे जिथे धोका प्रचंड आहे - पर्यावरणीय संतुलन, आर्थिक आणि दहशतवाद्यांकडून धोके इत्यादी बाबतीत अनिश्चितता आहे.

आपल्या जीवनात दररोज आपण करिअरच्या निवडी, नातेसंबंधाच्या निवडी, नवीन खाद्यपदार्थ खरेदी करताना थोडेसे निर्णय किंवा पर्यटनासाठी किंवा कायमस्वरूपी वास्तव्यासाठी दुसऱ्या शहरात जाणे यासारखे मोठे निर्णय या बाबतीत काही धोका पत्करतो. जरी प्रत्येकजण समान जोखीम घेत नसला तरी प्रत्येक व्यक्ती त्यांच्या आयुष्यात काही प्रमाणात धोका पत्करतो. स्त्रियांच्या बाबतीत, ते लग्न करतात आणि नवीन घरात जातात, विशेषतः जर ते विवाहबद्ध असेल तर ते देखील एक धोका आहे कारण ती नवीन कुटुंबातील कोणालाही ओळखत असेल किंवा नसेल. आपण मैत्री, व्यवसाय, नोकरी इत्यादींवर विश्वास ठेवण्याचा धोका पत्करतो. राजकारणी देखील मोठे निर्णय घेतात आणि त्यामुळे देशाला मोठ्या प्रमाणावर धोका निर्माण होऊ शकतो. माहिती तंत्रज्ञानामुळे जोखीम मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. शिकार आणि अन्न गोळा करणाऱ्या साध्या समाजापासून ते माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगापर्यंत, डिजिटलायझेशनमुळे सध्या मानव घेत असलेल्या जोखमीचे प्रमाण अनेक पटीने वाढले आहे. काही देश अशा वेळी पोहोचले आहेत, जिथे आपण मंगळ ग्रहासारख्या ठिकाणी वस्तीसाठी दुसरा पर्याय शोधण्याचा प्रयत्न करत आहोत. हे प्रकरण अधिक सैद्धांतिक स्वरूपाचे आहे, परंतु जोखीम समाजाचा सिद्धांत अतिशय उपयुक्त आहे आणि एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनाच्या दैनंदिन निरीक्षणांमध्येही त्याचा उपयोग होऊ शकतो.

३.२ जोखीम: अर्थ

जोखीम ही एक सामान्य संकल्पना आहे जी भीती किंवा काहीतरी वाईट घडण्याची संभावना दर्शवते. जेम्स नीलच्या मते, "जोखीम" सामान्यतः "मौल्यवान संसाधन" गमावण्याच्या शक्यतेशी संबंधित असते. याचा अर्थ जोखीम, संधी किंवा शक्यता ("प्रदर्शनाचा धोका") किंवा परिणाम ("धूम्रपानाचा धोका"), किंवा धोकादायक स्थिती ("धोकादायक कचरा सुविधेमुळे धोका निर्माण होतो") असा देखील संदर्भ असू शकतो. अनैच्छिक किंवा ऐच्छिक घटनांच्या आधारावर, "जोखीम" या शब्दाची भाषिक व्याख्या विकसित झाली आहे. उदाहरणार्थ, "धोका" चा वापर अनावधानाने घडलेल्या घटनेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी केला जातो, परंतु "धोका" हा मुद्दाम घटना दर्शवण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो. त्याचा व्यापक वापर असूनही, जोखमीची कोणतीही एकच व्याख्या नाही आणि ती सार्वत्रिक असल्याचा दावा करू शकत नाही आणि करारावर पोहोचण्यासाठी काही जाणीवपूर्वक प्रयत्न केल्याशिवाय सामान्य समज निर्माण होण्याची शक्यता कमी आहे.

जोखमीच्या सर्वात महत्वाकांक्षी, व्यापक आणि स्पर्धात्मक सामाजिक सिद्धांतांपैकी एक म्हणजे जोखीम समाज, ज्याची स्थापना दोन समाजशास्त्रज्ञ अलरिच बेक आणि अँथनी गिडन्स यांनी केली आहे. जोखीम समाजाचा हा सिद्धांत अलरिच बेक यांच्या दोन पुस्तकांमध्ये संदर्भित केला आहे - जोखीम समाज - नवीन आधुनिकतेकडे (१९९२) आणि जागतिक जोखीम समाज (१९९९).- आधुनिकतेचे परिणाम, आधुनिकता आणि स्वतःची ओळख - सेल्फ अँड सोसायटी इन द लेट मॉडर्न एज (१९९९) या पुस्तकात गिडन्स पुस्तकात जोखीम समाजबद्दल लिहिले आहे.

जोखीम असलेला समाज हा असा आहे ज्यामध्ये आपण उच्च तंत्रज्ञानाच्या सीमेवर अधिकाधिक जगत आहोत ज्याचे कोणीही पूर्णपणे आकलन करत नाही आणि ज्यामुळे संभाव्य भविष्याची विस्तृत श्रेणी निर्माण होते. जोखीम समाजाचे मूळ दोन प्रमुख बदलांमध्ये आहे जे आजही आपल्या जीवनावर परिणाम करत आहेत. पहिले संक्रमण हे निसर्गाचा अंत आहे, तर दुसरे संक्रमण परंपरेचा अंत म्हणून ओळखले जाऊ शकते. निसर्गाच्या अंताचा अर्थ असा नाही की नैसर्गिक वातावरण नाहीसे होईल. हे सूचित करते की भौतिक विश्वाचे काही घटक, जर काही असतील तर, मानवी प्रभावामुळे अप्रभावित राहतात.

निसर्गाचा अंत ही अलीकडची घटना आहे. अर्थात, अचूक तारीख निश्चित करणे अशक्य आहे, परंतु जगाचा अंत कधी होईल हे आपण अंदाजे सांगू शकतो. लोकांची निसर्गाबद्दलची चिंता वेगळ्या अंगाकडे वळल्याने हे घडले. भूकंप, पूर, महामारी, खराब पिके इत्यादी. शेकडो वर्षांपासून निसर्ग मानवतेचे काय करू शकतो याबद्दल लोकांना चिंता आहे. निसर्ग आपले काय करू शकतो याची काळजी घेणे आपण सोडून दिले आणि आपण गेल्या पन्नास वर्षात कधीतरी निसर्गाचे काय केले याची काळजी करू लागलो. जोखीम असलेल्या समाजात, संक्रमण हा प्रवेशाचा एक महत्वाचा मुद्दा आहे.

आपण यापुढे आपले जीवन नशिबानुसार जगणार नाही, एक घटना ज्याला अलरिच बेक व्यक्तिकरण म्हणतात. निसर्ग आणि परंपरेवर आधारित सभ्यता औद्योगिक समाजाच्या पूर्वीच्या स्वरूपापेक्षा मूलभूतपणे भिन्न आहे, ज्याने मूळ बौद्धिक परंपरांच्या निर्मितीचा पाया म्हणून काम केले.

जोखीम असलेला समाज इतर सामाजिक संरचनांपेक्षा स्वाभाविकपणे अधिक सुरक्षित किंवा हानिकारक नसतो. या संदर्भात 'जोखीम' या शब्दाची उत्पत्ती शोधणे उपयुक्त आहे. मध्ययुगातील जीवन धोकादायक होते, परंतु जोखमीची कोणतीही संकल्पना नव्हती आणि आज कोणत्याही पारंपारिक समाजात जोखमीची कोणतीही संकल्पना अस्तित्वात दिसत नाही.

जोखीम समाज हा समाजाचा एक बृहद सिद्धांत आहे, जो समकालीन औद्योगिक सभ्यतेपासून तंत्रज्ञानाच्या धोक्यांद्वारे चिन्हांकित नवीन कालावधीत संक्रमणाशी संबंधित आहे. अलरिच बेकचा जोखीम समाजाचा वाक्प्रचार दुसऱ्या विश्वयुद्धाच्या काळापासून

विकसित झालेला दिसतो. बेक विशेषतः मानवी वर्तनाचा परिणाम म्हणून उदयास आलेल्या किंवा भविष्यात उद्भवू शकणाऱ्या जोखमीच्या नवीन प्रकारांशी संबंधित आहे.

बेक यांच्या म्हणण्यानुसार, 'आता आपण ज्या धोक्यांना तोंड देत आहोत, त्यांचं स्वरूप बदललं आहे ते अवकाशीय, ऐहिक आणि सामाजिक घटकांच्या बाबतीत 'डी-बाउंड' झाले आहेत. जोखीम यापुढे प्रादेशिक किंवा अगदी राष्ट्रीय सीमांनी बांधलेली नाहीत, परंतु व्याप्तीमध्ये जोखीम जागतिक आहेत; जोखमीमध्ये दीर्घ विलंब कालावधी देखील असू शकतो, याचा अर्थ असा होतो की विशिष्ट धोक्यांची वास्तविक कारणे सुदूर भूतकाळात असू शकतात किंवा अणु सामग्रीच्या बाबतीत, हजारो वर्षे आपल्यासोबत राहू शकतात आणि या अवकाशीय आणि ऐहिक अनियंत्रितांच्या परिणामी, कायदेशीरदृष्ट्या संबंधित पद्धतीने जबाबदारी सोपवणे कठीण झाले आहे. प्रदूषण, दूषितता आणि उत्पादनाची इतर उत्पादने ही "नैसर्गिक" जोखमींऐवजी सभ्यतेमुळे होतात ज्यांचे ऐतिहासिकदृष्ट्या धोके तज्ञांनी परीक्षण केले आहे.

पर्यावरणापासून एखाद्याच्या आरोग्याला धोका असणे ही सामाजिक रचना मानली जाते. ज्या सामाजिक संरचना/प्रणालींद्वारे निवडी केल्या जातात त्या वाढतच गेल्या आहेत कारण आपण विज्ञानाच्या मर्यादांबद्दल अधिक जागरूक झालो आहोत. परिणामी, जगातील सुरक्षिततेची आमची मूलभूत भावना तुटलेली आहे, ज्यामुळे समाजाच्या दीर्घकालीन आपले संरक्षण करण्याच्या क्षमतेवर प्रश्न निर्माण होतात (उदा. कल्याणकारी राज्य आणि वैयक्तिक विमा).

बेकच्या जोखीम समाज (१९९२) मधील संकल्पनांचा कार्य आणि राजकीय अर्थशास्त्राच्या विषयांमध्ये उपयोग झाल्याने अस्थिर श्रम आणि जागतिकीकरणावरील अभ्यासपूर्ण वादविवादांवर परिणाम झाला आहे. द ब्रेव्ह न्यू वर्ल्ड ऑफ वर्कमध्ये, बेकने जोखीम समाज (२०००) भोवती संघटित समाजाकडे वर्ग-आधारित सामाजिक संबंधांपासून दूर असलेल्या संक्रमणाची रूपरेखा रेखाटली आहे. तो राष्ट्र-राज्यांच्या हद्दीतील उत्पादन घटकांमधील ऐतिहासिक वर्ग-आधारित संघर्ष शोधतो, हे लक्षात घेते की बहुराष्ट्रीय व्यावसायिक कंपन्या संघटित श्रमांच्या मर्यादांशिवाय वाढत्या प्रमाणात कार्यरत आहेत किंवा 'निःसंस्थाकरण' होत आहेत.

ब्रेव्ह न्यू वर्ल्ड ऑफ वर्क (२०००) च्या मूलभूत तत्वाचा आधार असा आहे की धोकादायक कामाचा उदय जागतिक जोखमीच्या समाजामुळे झाला आहे, ज्यामध्ये श्रमांची जागा सशर्त आणि लवचिक कार्य चरित्रांद्वारे बदलली जात आहे ज्या व्यक्तींनी संक्रमण आणि आत्म-पुनर्विकल्पाच्या सतत टप्प्यात तयार केली आहे. अलरिच बेक सुचवितात की "जागतिक नागरिक" नागरी समाज राष्ट्रीयत्वाऐवजी आंतरराष्ट्रीय निहित हितसंबंधांभोवती श्रम आणि मानवी क्रिया आयोजित करण्यासाठी विकसित केले जावे.

आपली प्रगती तपासा:

१. जोखीम समाजबद्दल तुमचा दृष्टिकोन काय आहे
२. जोखीम आणि संस्कृती यांतील परस्पर संबंध स्पष्ट करा

आता वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून जोखीम पाहू:

३.४ प्रतिक्षेप आधुनिकीकरणः

अलरिच बेक यांचा दावा आहे की आधुनिकता अनियोजित आणि अप्रत्याशित टप्प्यातून घडते जी तिला स्वतःच्याप्रतिमानाचा पाया आणि सीमांना तोंड देण्यास प्रवृत्त करते. त्यांच्या शब्दात, आधुनिकीकरण "रिफ्लेक्सिव्ह" झाले आहे. बेक यांची रिफ्लेक्सिव्ह आधुनिकीकरणाची संकल्पना (बेक, गिडन्स आणि लॅश १९९४) आधुनिकतेचे "मूलांतरीकरण" प्रस्तावित करते ज्यामध्ये वैयक्तिकरण, जागतिकीकरण, लैंगिक क्रांती, बेरोजगारी आणि जागतिक जोखीम शास्त्रीय औद्योगिक आधुनिकतेचा पाया खराब करतात आणि जुन्या संकल्पना अप्रचलित करतात. आधुनिकतेची आंतरिक गतिमानता विशिष्ट तंत्रज्ञानामुळे निर्माण होणाऱ्या धोक्यांमुळे जागतिक आत्म-विनाशाच्या आतापर्यंतच्या अज्ञात धोक्याच्या विरोधात आहे.

परिणामी, बेक प्रतीक्षेपी आधुनिकतेसह जोखीम समाजाचे चित्रण करतात. ज्या प्रकारे "साध्या आधुनिकतेने" वस्तू आणि सेवा निर्माण केल्या ज्याने वितरण समस्या निर्माण केल्या, रिफ्लेक्सिव्ह आधुनिकता धोके निर्माण करत आहे ज्यांचे निष्पक्षपणे विखुरले जाणे आवश्यक आहे.

प्रतिक्षेप आधुनिकीकरण हे दोन टप्प्यांतून पहावे लागेल:

1. प्रतिक्षेपी टप्पा - या टप्प्यात, आधुनिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या जोखमीकडे पाहिले जाते.
2. परावर्तन अवस्था- या अवस्थेत, जोखीम वाढत असल्याचे दिसून येते आणि गंभीर प्रतिबिंब देखील अस्तित्वात आहे.

दुसऱ्या शब्दांत, लोकांना त्यांच्या जीवनात सतत असुरक्षितता आणि अनिश्चिततेचा सामना करणारे म्हणून पाहिले जाते. जोखीम देखील राजकीय आणि आधुनिक बनते.

३.५ मेरी डग्लस यांचा दृष्टीकोनः

मेरी डग्लस, एक मानववंशशास्त्रज्ञ आणि त्यांच्या असंख्य सहकाऱ्यांनी धोका आणि संस्कृती यांच्यातील दुव्याकडे पाहिले आहे. डग्लस यांनी असा दावा केला की नैसर्गिक गुणांचे सांस्कृतिक व्याख्या समाजाच्या प्रतिबिंबित वर्णाविषयी तितकेच प्रकट करतात जितके ते स्वतः निसर्गाच्या अंतर्निहित घटकांबद्दल करतात, धार्मिक विश्वविज्ञान सामाजिक संरचनांना प्रतिबिंबित करतात या दुर्खिमच्या प्रसिद्ध कल्पनेवर आधारित आहे. निश्चित, स्वतंत्र आणि गतिमान असलेल्या संस्कृती निसर्गाकडे मजबूत आणि स्वतःची काळजी घेण्यास सक्षम आहेत, तर ज्या संस्कृती अस्थिर आहेत किंवा त्यांच्या सीमांचे रक्षण करण्याबद्दल चिंतित आहेत त्यांना निसर्ग नाजूक आणि संरक्षणाची गरज आहे.

डग्लस यांनी परिपक्व औद्योगिक संस्कृतींमध्ये जोखमीचे मूल्यांकन करण्याच्या पद्धतीवर देखील चर्चा केली. समाजातील तिच्या जोखमीच्या चिंतेनुसार, समाजाच्या सांस्कृतिक 'असुरक्षितते'शी संबंधित आहे (डग्लस आणि वाइल्डव्स्की १९८२). डग्लस यांचा "संस्कृती सिद्धांत" सत्यापित करणे कठीण आहे आणि ते सांस्कृतिक विश्लेषणाचे एकक आणि सांस्कृतिक बदलाच्या उत्पत्तीसह अनेक सैद्धांतिक समस्या प्रस्तुत करते. त्यांची पद्धत, दुसरीकडे, संस्कृतीची जोखीम जागरूकता अधिक सामान्य सांस्कृतिक चिंतेसाठी किती प्रमाणात दिली जाऊ शकते हे अधोरेखित करते.

निसर्गातील मानवी हस्तक्षेपामुळे सध्याचे सर्व धोके उद्भवत नाहीत. जरी १९७० च्या दशकाच्या मध्यापासून वैद्यकीय आणि पर्यावरणीय धोके अधिक गंभीर झाले असले तरी नेटवर्क आणि औद्योगिक जगामध्ये गुन्हेगारी, इमिग्रेशन, इंटरनेट सुरक्षा, आर्थिक बाजार आणि जागतिक सामाजिक अव्यवस्था यांविषयी चिंता व्यक्त केली गेली आहे. अशाप्रकारे जोखमीच्या भीतीचे श्रेय केवळ निसर्ग आणि मानवी शरीरालाच नाही, तर समकालीन संस्कृतींच्या आत्म-धारणेलाही दिले जाऊ शकते.

३.६ जोखीम आणि संस्कृती:

त्याच्या विस्तृत आवृत्तीमध्ये, बेक यांचा सिद्धांत असे प्रतिपादन करतो की सर्वात आधुनिक धोकादायक आहेत (विशेषतः 'उशीरा' किंवा 'उच्च' आधुनिक समाज (गिडन्स १९९१)) ते स्वतःची ग्रस्त आहेत या अर्थाने ते प्रतिबिंबित करणारे देखील आहेत. सुरुवातीच्या आधुनिक काळातील जोखीम सामाजिक कलाकारांच्या आणि आत्म-जागरूक नियंत्रणासाठी बाह्य आहेत. जणू काही बाह्य, नैसर्गिक शक्तींच्या सामर्थ्याने, रोग पसरतात, बदलत्या हवामानाने पिकांची नासाडी केली आणि वणव्यानी जंगले भस्मसात केली. जरी मानवी क्रियाकलापांमुळे यापैकी काही धोके वाढले, तरीही ते अनियंत्रित होते असे सध्याचे गृहीतक आहे. दुसरीकडे, आपत्तीजनक आप्तिवक अणुभट्टी अपघातांची शक्यता यासारखे धोके हे स्पष्टपणे उच्च-आधुनिकतेतील मानवी क्रियाकलापांचे परिणाम आहेत. (बेक १९८६)

या दृष्टीकोनातून, व्हिक्टोरियन आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जोखीम चिन्हे हळूहळू कमी होण्याबद्दल आशावाद, उपरोधिकपणे, बाहेरून दिसणारे सामाजिक-प्रेरित धोक्यात बदल. कारण आधुनिक धोके सामान्यतः विज्ञान आणि तंत्रज्ञान उपक्रमांचे परिणाम आहेत (अणुऊर्जा, पृथ्वीच्या वातावरणातील ओझोन नष्ट करणारी रसायने), वैज्ञानिक आणि तांत्रिक विकास या प्रतिक्षेपी रचनांमध्ये अडकले आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे कारण, निदान आणि नशिबाने समस्येचे अंतिम निराकरण यात गुंतलेले आहेत.

३.७ जागतिक तापमान वृद्धी आणि संलग्नित जोखीम:

बेक विशेषतः पर्यावरणीय आणि आरोग्य धोक्यांबद्दल चिंतित आहे, विशेषतः अनुवांशिक तंत्रज्ञानाद्वारे उद्भवलेल्या. बेकच्या मते, आधुनिक समाज एक "प्रयोगशाळा" म्हणून कार्य करतो ज्यामध्ये तांत्रिक प्रगतीच्या नकारात्मक परिणामांसाठी कोणालाही जबाबदार धरले जात नाही. त्यांनी चेरनोबिल अणुभट्टीच्या स्फोटाची उदाहरणे दिली ज्यामुळे लोक आणि

पर्यावरणाची हानी झाली. आजच्या काळात जागतिक तापमानवाढ किती धोकादायक आहे ते पाहू या.

अलीकडील प्रवाह – जोखीम समाज:
इतर परिप्रेक्ष्य

आज जागतिक तापमानवाढ ही एका देशाची नाही तर संपूर्ण जगाची समस्या आहे. औद्योगिक क्रांतीच्या काळात जगभरातील वार्षिक तापमान १ अंश सेल्सिअस किंवा अंदाजे २ अंश फॅरेनहाइटपेक्षा थोडे अधिक वाढले आहे. १८८० आणि १९८० दरम्यान, जेव्हा चांगले रेकॉर्डकीपिंग सुरू झाले तेव्हा ते ०.०७ अंश सेल्सिअस (०.१३ अंश फॅरेनहाइट) दर दहा वर्षांनी वाढले. १९८१ पासून, तथापि, वाढीचा वेग दुपटीने वाढला आहे: जागतिक वार्षिक तापमान मागील ४० वर्षांमध्ये प्रत्येक दशकात ०.१८ अंश सेल्सिअस (०.३२ अंश फॅरेनहाइट) ने वाढले आहे.

अंतिम परिणाम काय आहे? जग कधीच गरम नव्हते. १८८० नंतर, २००५ पासून दहा सर्वात उष्ण वर्षांपैकी नऊ वर्षे घडली आहेत, ज्यात २०१५ पासूनची पाच सर्वात उष्ण वर्षे नोंदली गेली आहेत. हवामान बदल संशयकांचे म्हणणे आहे की वाढणारे जागतिक तापमान “थांबले” किंवा “मंदी” आले असले तरी अनेक अभ्यास, २०१८ मध्ये जर्नल एन्व्हायरनमेंटल रिसर्च लेटर्समध्ये प्रकाशित झालेल्या एकासह, या प्रतिपादनाचे खंडन केले आहे. जागतिक तापमानवाढीच्या परिणामांमुळे जगभरातील लोक आधीच त्रस्त आहेत.

हवामान शास्त्रज्ञांनी आता असे नमूद केले आहे की जर आपण भविष्यात हवामान बदलाचे सर्वात वाईट, सर्वात विध्वंसक परिणाम: गंभीर दुष्काळ, जंगलातील आग, पूर, उष्णकटिबंधीय वादळ आणि इतर आपत्ती टाळण्यासाठी २०४० पर्यंत जागतिक तापमानवाढ १.५ अंश सेल्सिअसपर्यंत नियंत्रित केली पाहिजे. आपण एकत्रितपणे हवामान बदल म्हणून संदर्भित करतो, जगभरातील दैनंदिन जीवनाचा भाग असेल. हे प्रभाव प्रत्येकावर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे प्रभावित करतात, परंतु ते गरीब, आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित आणि रंगीबेरंगी लोकांद्वारे सर्वात तीव्रतेने जाणवतात, ज्यांच्यासाठी हवामान बदल हे वारंवार गरिबी, स्थलांतर, भूक आणि सामाजिक अशांततेचे प्राथमिक कारण आहे.

आरोग्याच्या दृष्टीने धोका

३.८ चिकित्सा:

अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांनी बेक यांच्या एकुण विश्लेषणात्मक प्रतिपादनाची प्रशंसा केली आहे आणि “जोखीम समाज” हा वाक्यांश आता सामान्य शब्द बनला आहे. दुसरीकडे, त्याच्या विश्लेषणाच्या वैशिष्ट्यांचे त्याच उत्साहाने स्वागत केले गेले नाही. सुरुवातीच्यासाठी, सध्याचे अनेक धोके किती ‘आधुनिक’ आहेत हे अनिश्चित आहे. प्राण्यांच्या प्रथिनांपासून पशुखाद्य बनवण्याचा कमी तंत्रज्ञानाचा उद्योग, विशेषतः ऊर्जा-बचत, कमी-तापमान प्रक्रियेच्या प्रगतीच्या संदर्भात, मॅड काऊ चा प्रादुर्भाव झाला असे मानले जाते, जे नंतर मानवांना प्रसारित केले गेले. सर्वात महत्वाचे म्हणजे, बेकची आवडती उदाहरणे-जसे की चेरनोबिल आण्विक किरणोत्सार धोके-त्यांना आदिम ‘लोकशाही’ वाटते.

पृष्ठभागावर, परिणाम श्रीमंत आणि गरीब दोघांवरही परिणाम करू शकतात. त्या अर्थाने, 'जोखीम समाज' ही प्रत्येकाला प्रभावित करणारी समस्या आहे (बेक १९८६). तथापि, पर्यावरणीय न्याय चळवळीने दाखवून दिल्याप्रमाणे, पर्यावरणीय 'वाईट' अजूनही वांशिक, लिंग आणि वर्गीय रेषेवर असमानपणे वाटप केले जात आहेत, विशेषतः युनायटेड स्टेट्स (बुलार्ड १९९४). हे शक्य आहे की जोखीम समाजाचे धोके बेकच्या दाव्याप्रमाणे समान प्रमाणात वितरीत केले जात नाहीत. शेवटी, युरोप आणि उत्तर अमेरिका सारख्या सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या समतुल्य ठिकाणीही जोखीम तयार करणे आणि धोरणात्मक प्रतिसाद मोठ्या प्रमाणात बदलतात हे स्पष्ट असूनही, विविध प्रकारच्या जोखमीच्या महत्त्वामध्ये सांस्कृतिक असमानतेच्या कारणांबद्दल बेक सांगतात. (जेसन १९८६)

३.९ सारांश:

अलरिच बेक आणि अँथनी गिडन्स या समाजशास्त्रज्ञांनी जोखीम समाजाचा हा सिद्धांत अलरिचबेक यांच्या दोन पुस्तकांमध्ये संदर्भित केला आहे - जोखीम सोसायटी - नवीन आधुनिकतेकडे (१९९२) आणि वर्ल्ड जोखीम समाज (१९९९). गिडन्स यांनी पुस्तकात जोखीम समाजबद्दल लिहिले आहे - आधुनिकतेचे परिणाम, आधुनिकता आणि स्वतःची ओळख - आधुनिक युगाच्या उत्तरार्धात स्वतः आणि समाज (१९९९).

जोखीम समाज हा असा आहे ज्यामध्ये आपण उच्च तंत्रज्ञानाच्या सीमेच्या काठावर जगत आहोत ज्याला कोणीही पूर्णपणे समजू शकत नाही आणि ज्यामुळे संभाव्य भविष्याची विस्तृत श्रेणी निर्माण होते. बेकच्या संकल्पनेने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणामांवर नवीन अभ्यासाला सुरुवात केली आहे, तसेच नैतिक चिंता वाढवणारे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान वापरून सार्वजनिक धोरणाच्या वादविवादांमध्ये जोखीम विश्लेषणाचा वापर वाढविण्यात मदत केली आहे.

३.१० सरावासाठीचे प्रश्न

१. जोखीम यावर मेरी डग्लस यांची चर्चा
२. जोखीम समाजचे स्पष्टीकरण द्या
३. जागतिक तापमानवाढीच्या संदर्भात पर्यावरणीय जोखमीची चर्चा करा

३.११ संदर्भ:

1. Anthony, Olive, Smith. (2001). Displacement, Resistance and the Critique to Development: From the Grass roots to Global. Department of Anthropology, University of Florida. Report prepared for ESCORR 7644 and Resettlement, Refugee Studies Centre, University of Oxford.

2. Barry, John. (2007). Environment and Social Theory, Second Edition, Routledge Publication: London and New York.
3. Beck, Ulrich. (1992). Risk Society: Towards A New Modernity, Translated by Mark Ritter, Sage Publication: New Delhi.
4. Carter, Neil. (2007). The Politics of the Environment: Ideas, Activism and Policy. Second Edition. Cambridge University Press.
5. Mythen, Gab. (2004). Ulrich Beck: A Critical Introduction to the Risk Society. Pluto Press: London.
6. <https://www.downtoearth.org.in/news/quit-kaiga-32374>
7. <https://www.owlgen.com/question/define-social-movement-and-discuss>
8. <https://www.parcolnews.com/2017/12/top-nuclear-power-producing-countries>

सुवर्णयुगाचा दृष्टीकोन - वसाहतपूर्व काळ

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ परिचय

४.२ सुवर्णयुगाचा दृष्टीकोन

४.३ वसाहतपूर्व काळ

४.४ वसाहतपूर्व भारताची वैशिष्ट्ये

४.५ वसाहतपूर्व भारताची पर्यावरणीय परिस्थिती

४.६ बिश्रोई चळवळ व्यष्टी अध्ययन

४.७ प्रश्न

४.८ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- सुवर्णयुग समजून घेण्यासाठी
- वसाहतपूर्व पर्यावरणीय परिस्थितीबद्दल जाणून घेण्यासाठी
- वसाहतपूर्व भारतातील प्रमुख पर्यावरणीय चळवळीबद्दल जाणून घेण्यासाठी - बिश्रोई चळवळ.

४.१ परिचय

या प्रकरणात, आपण पूर्व-वसाहत-सुवर्ण युगातील पर्यावरणाचा मुद्दा पाहू. आम्ही घेतलेल्या प्रत्येक खरेदी, परिधान आणि उपभोगाच्या निर्णयाचा हवामान बदल, मुलांची उपासमार आणि पृथ्वीचे पाणी, हवा आणि जमीन यांचे आरोग्य आणि समतोल यावर थेट आणि लक्षणीय परिणाम होतो. वर्तमान आणि भविष्य समजून घेण्यासाठी हा अध्याय महत्वाचा आहे. तुम्हाला पर्यावरण शास्त्रामध्ये विशेषीकरण म्हणून किंवा या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अशासकीय संस्थांसोबत काम करायचे असल्यास, हा अध्याय उपयुक्त ठरेल. जर तुम्हाला ग्रामीण भागात क्षेत्रकार्य करावयाचे असेल तर पर्यावरणातील ऐतिहासिक घटना समजून घेणे फायदेशीर ठरू शकते. वाढत्या जागतिक तापमानामुळे, पर्यावरणीय विज्ञानाच्या शिस्तीला अधिक मागणी होईल, ज्यामुळे या वेळेवर विषयांचा अभ्यास करणे गंभीर होईल.

सेंटर फॉर एन्व्हायर्नमेंटल स्टडीज सारख्या अनेक संस्था आहेत, जिथे एखादी व्यक्ती स्वार्थी असल्यास भविष्यात विशेषज्ञ बनू शकते आणि काम करू शकते. सुवर्णयुगाचा दृष्टीकोन - वसाहतपूर्व काळ

जहाँ डाल-डाल पर

सोने की चिड़ियां करती है बसेरा

वो भारत देश है मेरा !

हे गाणे भारताच्या सौंदर्याचे आणि भव्यतेचे वर्णन करते. वसाहत होण्यापूर्वी, भारताला नैसर्गिक संपत्ती आणि पर्यावरणाच्या बाबतीत सुवर्ण युग होते, अगदी या गाण्यासारखी.

४.२ सुवर्णयुगाचा दृष्टीकोन

विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, कला, द्वंद्वत्मक, साहित्य, तर्कशास्त्र, गणित, खगोलशास्त्र, धर्म आणि तत्त्वज्ञान मधील अगणित प्रगती आणि शोधांनी चिन्हांकित केलेल्या भारताच्या सुवर्णयुगाची सुरुवात म्हणून गुप्त साम्राज्याच्या समृद्धीचा दावा केला जातो.

चंद्रगुप्त द्वितीयने विज्ञान, कला, तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांच्या संगमाचे समर्थन केले. त्याच्या दरबारात नवर्तन किंवा नऊ ज्वेल्स, विविध शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करणाऱ्या नऊ शिक्षणतज्ञांच्या गटाचा समावेश होता.

४.३ वसाहतपूर्व काळ

दक्षिण पूर्व आशिया - वसाहत पूर्व काळ

सुमारे पंधरा शतकांपूर्वीपर्यंत, आग्नेय आशियाई वर्षा वनांशी मानवी संपर्क प्रामुख्याने अवलंबित्वाचा होता. बदलत्या कृषी प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून, अन्न आणि सुगंधी लाकडासाठी तसेच ड्रायर झोन मध्ये जाळण्यासाठी झाडे कापली गेली, परंतु लोकसंख्येचा दबाव नियमितपणे पुन्हा वाढण्यास अनुमती देण्यासाठी कमी होता. वृक्षारोपण शेती आणि यांत्रिक वृक्षारोपण या आधुनिक युगाआधीच दोन प्रमुख बदलांनी पर्यावरणावर खोलवर प्रभाव टाकला होता: (१) उंचावरील खोऱ्यांमध्ये कायमस्वरूपी सिंचन असलेल्या भातशेतीचा विकास, हळूहळू कायमस्वरूपी शेत जमिनीचे भरीव क्षेत्र निर्माण करणे आणि लोकसंख्येच्या अधिक एकाग्रतेला अनुमती देणे, कृषी आणि शहरी दोन्ही; आणि (२) पंधराव्या शतकापासून व्यावसायिक शेतीची झपाट्याने वाढ.

वसाहतपूर्व भारत

वसाहतपूर्व भारताचा अभ्यास हा मुद्दा मोठा आहे. वसाहतपूर्व काळात, १६ महाजनपदांसारखे विविध गट (राज्य) होते. दुसरीकडे इंग्रजांचा मोठा प्रभाव पडला. भारताच्या दृष्टीने, १७५७ मध्ये सुरू झालेल्या ब्रिटीशांच्या ताब्यापूर्वीचा कालखंड म्हणून पूर्व-वसाहतिक युगाची व्याख्या केली जाऊ शकते. परिणामी, आम्ही या भागावर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करू.

भारतातील निसर्ग

भारतीय चालीरीती जंगल, झाडे आणि वनस्पती यांच्याशी अतूटपणे जोडलेल्या आहेत. विविध धार्मिक गटांद्वारे आजही देशभरात विविध स्वरूपात निसर्गपूजा केली जाते. आताही, कडुनिंब आणि तुळशीसारखी काही झाडे पवित्र मानली जातात. आंब्याची पाने, केळीची देठ आणि पाने किंवा भात यासारखी झाडे किंवा वृक्ष कोणत्याही संस्कारात वापरली जातात. रामायण सारख्या प्राचीन परंपरेतही जंगल उचलून त्यात वर्षानुवर्षे राहण्याचा उल्लेख आहे. मध आणि औषधे यांसारखी वन उत्पादने आजही अत्यंत मूल्यवान आहेत. या माहितीच्या प्रकाशात आपण भारताचा भूगोल आणि त्याची वैशिष्ट्ये तपासूया.

भारताच्या भूमीच्या स्वरूपाचा, स्थिती आणि व्याप्ती या दोन्ही बाबतीत तिच्या भूतकाळातील इतिहासावर खोलवर परिणाम झाला आहे. हवामान, जमिनीचा वापर, वाहतुकीच्या पद्धती, लोकसंख्या सामायिकरण आणि इतर परस्परसंबंधित घटक इतिहासाशी जवळून संबंधित आहेत, म्हणून मनुष्य आणि त्याच्या गरजा यांच्या संबंधात भौतिक घटकांचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. उत्तरेकडील हिमालय आणि पूर्वेकडील एक उंच पर्वतीय प्रदेश अडथळा निर्माण करतात; गंगा-यमुना या दोन नद्यांमधील प्रदेश ; उत्तर भारतातील मैदाने, ज्याला गंगा-यमुना दोआब असेही म्हणतात; द्वीपकल्पीय भारताचे मैदान, ज्याला भारतीय पठार असेही म्हणतात; आणि द्वीपकल्पीय भारताच्या पठाराच्या किनारी किनारी सखल प्रदेश.

४. ४ वसाहतपूर्व भारताची वैशिष्ट्ये

१. शेती

भारताची शेती उदरनिर्वाह करणाऱ्या शेतकऱ्यांनी छोट्या स्थानिक गटांमध्ये संघटित केली होती. गाव आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होते, बाहेरील जगाशी फक्त व्यवहार म्हणजे जमिनीचे उत्पन्न (सामान्यतः प्रकारचे) आणि जवळच्या शहरातून काही वस्तू खरेदी करणे. शेतकरी स्वतःच्या उपभोगासाठी आवश्यक तेवढीच शेती करतो आणि उरलेली रक्कम एका स्थानिक कारागिराला देतो, ज्याने त्याला काही छोट्या उत्पादनात मदत केली. संवादाचे मूलभूत तंत्र वापरले गेले.

त्यामुळे कृषी उत्पादनांच्या विक्रीवर बंदी घालण्यात आली. सर्वसाधारणपणे, शेतकऱ्याने स्वतःला आणि गावातील बिगरशेती नागरिकांना पुरेल इतके अन्न उभे केले. अनुकूल हवामानामुळे त्याच्या पिकाला मागणीपेक्षा जास्त उत्पादन मिळाल्यास, त्याने कमी वर्षांमध्ये वापरण्यासाठी जादा ठेवला. वसाहतपूर्व शेतकऱ्यांमध्ये अन्नधान्य साठवण ही एक सामान्य प्रथा होती आणि या परिस्थितीत उपासमार टाळण्याचा हा एकमेव मार्ग होता. हे कृषी तंत्र संपूर्ण मध्ययुगात टिकून राहिले. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला जोम देणाऱ्या नवीन शक्तींच्या प्रभावाखाली १८ व्या शतकाच्या अखेरीस खेडेगावातील समुदाय कोलमडू लागले.

हे मुख्यतः दोन घटकांमुळे होते. भारतात, कृषी निर्यात वाणिज्य तेजीत आहे. या दोन्ही घडामोडी पाश्चिमात्य देशांशी सुसंवाद आणि ब्रिटिश शासनाच्या स्थापनेमुळे घडल्या.

२. व्यापार

भारतीय गावे सामान्यतः स्वयंपूर्ण होती आणि दळणवळण कमकुवत होते हे तथ्य असूनही, भारताचा देशात आणि इतर आशियाई आणि युरोपीय राष्ट्रांसोबत लक्षणीय व्यापार होता. आयात-निर्यातीचा समतोल राखला गेला. पर्शियन गल्फमधून मोती, लोकर, खजूर, सुकामेवा आणि गुलाबजल; कॉफी, सोने, औषधे, आणि मध अरब देशातून; चीनमधून चहा, साखर आणि रेशीम; युरोपमधील सोने, कस्तुरी आणि लोकरीचे कापड; युरोपमधून तांबे, लोखंड आणि शिसे यासारखे धातू; आणि युरोपमधून भारतात आणलेल्या वस्तूंपैकी कागदाचा समावेश होता. भारतातील सर्वात महत्वाची निर्यात ही कापूस कापडाची होती. भारताने कापूस कापडाच्या व्यतिरिक्त कच्चे रेशीम, नील, अफू, तांदूळ, गहू, साखर, मिरपूड आणि इतर मसाले, तसेच मौल्यवान दगड आणि औषधी वस्तू पुरवल्या.

पूर्व-वसाहत काळातील भारतीय व्यवसायाची मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे (i) अनुकूल व्यापार संतुलन आणि (ii) भारताच्या उत्पादन स्तरासाठी सर्वात योग्य असलेला परदेशी व्यापार. सकारात्मक व्यापार संतुलनामुळे आयातीपेक्षा जास्त निर्यात झाली, याचा अर्थ भारताने आवश्यकतेपेक्षा जास्त निर्यात केली. कारण भारताची अर्थव्यवस्था हस्तकला आणि कृषी उत्पादनांमध्ये मूलतः स्वयंपूर्ण होती, त्यामुळे त्याचे स्थान निरोगी ठेवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर परदेशातून आयातीची आवश्यकता नव्हती. दुसरे, भारताची निर्यात देशाच्या गरजेनुसार योग्य होती. दुसऱ्या शब्दांत, भारताला व्यापारी माल नमुन्याचा फायदा झाला, जो कोणत्याही देशासाठी जागतिक व्यापारासाठी मूलभूत आहे. काही वस्तूंच्या निर्यात आणि आयातीत भारत विशेष आहे. पूर्व-वसाहत काळापासून ते वसाहती काळापर्यंत, परकीय व्यापारातील भारताच्या वस्तू उत्पादन पद्धतीत लक्षणीय बदल झाला.

जरी भारताचा निर्यात अधिशेष अपरिवर्तित राहिला तरीही देशाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार नमुना बदलला. उदाहरणार्थ, भारतातील समृद्ध पारंपारिक हस्तकला, कापूस, कापड निर्यातदाराकडून कापूस कापड आयातदारांमध्ये रूपांतरित झाल्यामुळे समृद्धता नष्ट झाली.

३. हस्तकला उद्योग

हस्तकला उद्योग भारत हा पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे एक उत्पादन महासत्ता होता. भारतीय कलाकारांची क्षमता जगभर प्रसिद्ध होती. भारताचा अनुकूल आंतरराष्ट्रीय व्यापार मुख्यत्वे त्याच्या उत्कृष्ट देशांतर्गत उत्पादनामुळे होता. भारताने कापूस आणि रेशीम कापड, साखर, ताग, रंगद्रव्ये, शस्त्रे, धातूची भांडी आणि तेल यासारख्या खनिज आणि धातूच्या वस्तूंचे प्रचंड उत्पादन केले. बंगालचे ढाका आणि म्हाबिदाबाद, बिहारचे पटना, गुजरातचे सुरत आणि अहमदाबाद, उत्तर प्रदेशचे जौनपूर, वाराणसी, लखनौ आणि आग्रा, पंजाबचे मुलतान आणि लाहोर, आंध्र प्रदेशचे मसुलीपट्टणम आणि विशाखापट्टणम, केरळचे बंगलोर आणि चेन्नई चे कोईम्बतूर आणि मदुराई ही सर्व प्रमुख केंद्रे होती. काश्मीरचे लोकरीचे कारखाने सुप्रसिद्ध होते. महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आणि बंगालमध्ये जहाजबांधणी हा प्रमुख उद्योग होता. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस अनेक युरोपीय कंपन्यांनी भारताची जहाजे कोणत्याही तक्रारीशिवाय विकत घेतली. जगातील सर्वात महत्वाचे व्यावसायिक आणि औद्योगिक केंद्रांपैकी भारत देश एक महत्वाचे केंद्र आहे.

पूर्व-वसाहतवादी भारतीय ऐतिहासिक कथनांमध्ये, पर्यावरणाच्या असंख्य घटकांमधील नातेसंबंधांची गुंतागुंत तपासली गेली नाही. प्रत्येक कृषी समाजासाठी सिंचनासाठी पाणी हा एक महत्वाचा पैलू आहे, विशेषतः वार्षिक पर्जन्यमानाचे अनियमित वितरण आणि कमी पाणीसाठ्यांसह कोरड्या आणि अर्ध-शुष्क भागात, जेथे मचूळ पाणी नियमितपणे पिण्यासाठी देखील वापरले जाते. असे असतानाही पर्यावरणीय घटक अभ्यासिले गेले नाहीत.

तुमची प्रगती तपासा:

१. आग्नेय आशियातील पर्यावरणाची चर्चा करा.
२. वसाहतपूर्व भारताच्या तीन पैलूंचे वर्णन करा.

४.५ वसाहतपूर्व भारताची पर्यावरणीय परिस्थिती

वसाहतपूर्व भारतात, लागवडीखालील जमिनीने विविध प्रकारची पिके घेतली, तर बिगरशेती जमीन, विशेषतः वनजमीन, विविध प्रकारची पिके देत. स्थानिक लोकसंख्येच्या पौष्टिक गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने वनस्पती आणि प्राणी उत्पादनांची विविध श्रेणी. वसाहतीच्या काळात हे घडले. काही निवडक लोकांच्या विकासासाठी समर्पित लागवड केलेल्या जमिनींनी कालावधी बदलणे आवश्यक आहे. कापूस, ताग, नील आणि चहा ही काही उदाहरणे आहेत. काही शक्यता असलेली अविकसित ठिकाणे साग हा एक प्रकारचा लाकूड (टेक्टोना ग्रॅंडिस) आहे जो प्रामुख्याने युरोपीय देशांना निर्यात केला जातो. (गाडगीळ, १९९९).

पूर्व-वसाहतिक पर्यावरणीय परिस्थिती समजून घेण्यासाठी, आपण राज्याचे कार्य, औद्योगिकीकरण आणि पायाभूत सुविधा यासारख्या विविध संबंधित समस्यांचा विचार केला पाहिजे.

राज्याची भूमिका

सिंचन आणि पिण्याच्या उद्देशाने राज्याने मोठ्या प्रमाणावर नियोजित आणि व्यवस्थापित केलेल्या विविध जल व्यवस्थापन प्रणाली, स्थानिक/वैयक्तिक प्रयत्नांद्वारे तयार केल्या जातात आणि त्यांची देखभाल केली जाते तसेच राज्याद्वारे मोठ्या प्रमाणावर डिझाइन आणि व्यवस्थापित केली जाते. त्यांच्या उत्पन्नाच्या प्रवाहाचे रक्षण करण्यासाठी, राजस्थानमधील पूर्व-वसाहतवादी राज्यकर्त्यांना विशेषाधिकार आणि समर्थन देऊन व्यवसाय चालू ठेवण्याची खात्री करणे आवश्यक होते. ज्या समाजात राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्था एकाच गुंफलेल्या जाळ्यात जोडल्या गेल्या होत्या त्या समाजात संतुलन राखणे ही एक कठीण कृती होती. त्याच क्लिष्ट गुंतागुंतीद्वारे, राज्याला सर्वव्यापी प्रशासकीय यंत्रणा देण्यात आली.

हे राज्य कृषी उत्पादनाबाबत बेफिकीर आहे या व्यापक समजुतीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते, परिणामी स्थानिक सामाजिक-राजकीय शक्ती दलाल आणि अगदी उत्पादकांना दण्डहीनता

येते. अनेक राज्यांमध्ये सार्वभौम राज्ये होती जी त्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशासाठी जबाबदार होती. सुवर्णयुगाचा दृष्टीकोन - वसाहतपूर्व काळ

औद्योगिकीकरण

औद्योगिकीकरणाच्या परिणामी आज आपल्यासमोर अनेक आव्हाने आहेत ती देशातील औद्योगिकीकरणाच्या कमतरतेमुळे अस्तित्वात नव्हती. उदाहरणार्थ, वायू प्रदूषण, जलप्रदूषण, सांडपाण्याची चिंता आणि एका भागात-शहरांमध्ये केंद्रित असलेली मोठी लोकसंख्या- यामुळे उपलब्ध जमिनीचा अतिवापर होतो. आजच्या जगात औद्योगिकीकरणाचा परिणाम नवी दिल्लीच्या बाबतीत दिसून येईल, जिथे हवेची गुणवत्ता कालांतराने खालावली आहे. कारण तिथे उपभोगतावाद कमी होता, मागणी, पुरवठा कमी होता आणि कचरा निर्माण झाला होता; परिणामी, प्लास्टिकसारख्या हानिकारक पदार्थांचा वापर केला जात नाही. त्यामुळे पाण्याच्या बाटल्या, टूथपेस्ट, दुधाची पाकिटे, कंगवा, पॉलिस्टरचे कपडे, चप्पल या सर्वांमध्ये प्लास्टिकचा वापर इतक्या मोठ्या प्रमाणावर होत नव्हता. यंत्रसामग्री नसल्यामुळे, उत्पादन अनेकदा हाताने केले जात होते आणि ते संथ होते. परिणामी, आताच्या विपरीत, वापरा आणि फेकण्याची संस्कृती उदयास आली नाही.

अपुर्या पायाभूत सुविधांमुळे जंगलतोड आजच्यासारखी व्यापक नव्हती. आजच्यासारखी मोठी धरणे, रुग्णालये, शहरे किंवा रिअल इस्टेटच्या विकासासारख्या विकास नव्हत्या. परिणामी, पायाभूत सुविधांच्या फायद्यासाठी लोक किंवा पर्यावरणाची हानी झाली नाही, हे आज स्पष्ट आहे. मोटारींशिवाय ऊर्जेची समस्या नव्हती आणि पेट्रोलियम पदार्थांचा वापर आजच्या प्रमाणे मोठ्या प्रमाणात होत नसे, ज्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण करण्यात मदत झाली.

औद्योगिकीकरण, रेल्वे आणि वाहतूक या सर्व गोष्टी ब्रिटिशांनी त्यांच्या वैयक्तिक फायद्यासाठी भारतातील उत्पादने निर्यात करण्यासाठी आणल्या. खाणकाम, पोलाद, खनिज अर्क आणि कोळसा या सर्वांचे प्रचंड उत्पादन झाले. तेव्हा या गोष्टी तितक्या लोकप्रिय नव्हत्या, त्यामुळे निसर्ग आणि संसाधने जशीच्या तशी पडून होती आणि नैसर्गिक समतोलही होता. निसर्गावर अवलंबून असलेले प्राणी, तसेच मानवावरही परिणाम होत नाही.

नैसर्गिक आपत्ती

नैसर्गिक आपत्ती, जसे की पूर, नियमितपणे उद्भवतात, ज्यामुळे व्यक्ती आणि वस्त्यांचे नुकसान होते. तथापि, त्याचा परिणाम पर्यावरणाच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास जमिनीचा पृष्ठभाग सुपीक झाला. त्यामुळे पिकांचे पोषण सुधारत आहे.

विज्ञान

पीक बदल आणि अन्न उत्क्रांतीचा अभ्यास नसल्यामुळे त्या काळात अनुकीय सुधारित वस्तू उपलब्ध नव्हत्या. त्यामुळे पर्यावरण आणि लोकांचे रक्षण झाले.

बहुसंख्य लोकसंख्या खेड्यांमध्ये राहिल्यामुळे, शहरीकरण झपाट्याने झाले नाही. लोकांनी नियमितपणे उत्पादने आणि सेवांची अदलाबदल करण्यासाठी वस्तु विनिमय प्रणाली वापरली. कुटुंबाला सोडचिठ्ठी दिली होती; ज्या समाजात मिश्र कुटुंबे रुढ होती त्या समाजात हे आरोग्यदायी मानले जात असे.

ट्रेन आणि बस यासारख्या पुरेशा परिवहनाच्या अभावामुळे प्रवासाचा वेळ कठीण झाला. लोकसंख्येच्या केवळ काही टक्के लोकांकडे वैयक्तिक वाहन होते. परिणामी, आजही तीच धारणा कायम आहे की ज्याच्याकडे कार आहे तो श्रीमंत आहे. वाहतुकीचे मार्ग सोपे होते, जसे की बैलगाडीत बसणे, चालणे किंवा बोटीने प्रवास करणे. वाहतुकीचे नैसर्गिक मार्ग वापरले जात असल्यामुळे लोकसंख्या अत्यंत मर्यादित होती. परिणामी, वातावरणात उत्सर्जित CO₂ चे प्रमाण मर्यादित होते.

रोग-संबंधित मृत्यू

भूकंप, पूर, वैद्यकीय सुविधांची कमतरता आणि वाहतूक यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींनंतर मृत्यूची किंवा मृत्यूची संख्या जास्त होती. लोक आता जितके दिवस जगू शकत नाहीत तितके दिवस जगू शकले नाहीत, म्हणून पालकांना आणखी दोन मुले असणे आवश्यक होते जेणेकरून ते जगतील. अन्नाची कमतरता, रोग, दुष्काळ आणि आदिवासी संघर्ष यासारख्या समस्या होत्या, या सर्वांमुळे नैसर्गिकरित्या लोकसंख्या कमी झाली. परिणामी, पर्यावरणावर दबाव होता आणि संसाधनांचा वापर अत्यंत मर्यादित होता.

जमाती / आदिवासी

जमातींच्या हातात जमीन जास्त होती. ते इतर समाजापासून तोडले गेले. त्याचा परिणाम म्हणून निसर्ग राखला गेला. तेथे अधिक विश्वास नमुने आणि निसर्गाबद्दल आदराची गहन भावना देखील होती. तांदळाचे अनेक प्रकार, वनस्पतींचे तथ्य आणि औषधी वनस्पतींची वैशिष्ट्ये आजही जमातींद्वारे ओळखली जातात. कारण आदिवासी निसर्गावर खूप अवलंबून होते, त्यांनी आधुनिक काळातील शहरवासीयांपेक्षा ते अधिक चांगले जतन केले. युद्धाचा लोकांच्या जीवनावर काही वेळा नकारात्मक प्रभाव पडतो, परंतु इतर वेळी त्याचा पर्यावरणावर सकारात्मक परिणाम होतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. सुवर्णयुगाची चर्चा करा
२. पर्यावरण रक्षणात आदिवासींच्या भूमिकेची चर्चा करा.

४.६ बिशोई चळवळ केस स्टडी

बिशोई हे भारतातील पहिले पर्यावरणवादी मानले जातात. त्यांचा जन्म निसर्गवादी होण्यासाठी झाला होता. शतकानुशतके, त्यांनी निसर्ग -संवर्धनाला त्यांच्या श्रद्धेशी जोडले आहे, ज्यामुळे ते आज जगातील सर्वात पर्यावरणाविषयी जागरूक आदर्श बनले आहे. निसर्ग आणि सर्व प्रकारच्या जीवनाबद्दल त्यांच्या आदरामुळे ते खरोखरच 'बिशोई' आहेत.

संत गुरू जांभेश्वर यांनी १४८५ मध्ये भारतातील राजस्थानच्या थार वाळवंटात बिश्रो धर्माची स्थापना केल्याचे सांगितले जाते. उर्वरित जगाला पर्यावरणीय समस्यांबद्दल माहिती होण्याच्या खूप आधी, बिश्रोई लोकांना निसर्गाशी माणसाचे नाते आणि त्याचे नाजूक संतुलन राखण्याचे महत्त्व माहित होते. अर्ध्या शतकापूर्वी बिश्रोई द्रष्टे या प्रश्नावर विचार करत होते हे लक्षात घेणे उल्लेखनीय आहे. कॅथलिक चर्चप्रमाणे इतर कोणत्याही धार्मिक संस्थेने पर्यावरण संरक्षण, संरक्षण आणि काळजी यावर इतका जोर दिला नाही. चिपको चळवळीची सुरुवात बिश्रोई इतिहासात झाली आहे, ज्याची फार कमी लोकांना माहिती आहे. प्रसिद्ध 'चिपको आंदोलन' अमृता देवी बिश्रोई नावाच्या एका धाडसी महिलेच्या सत्य कथेमुळे सुरू झाले ज्याने राजांना झाडे तोडण्यास नकार दिला. तिचे केस कापले गेले होते आणि तिचे डोके कापले गेले होते. त्यांच्या आईने त्यांच्यासाठी आपला जीव दिला हे पाहिल्यानंतर, तिच्या मुली जंगलाला चिकटून राहिल्या. त्यांचे डोकेही कापण्यात आले होते. हे हत्याकांड सुरू असतानाच शेजारील गावातील रहिवासी या घटनेमुळे अस्वस्थ होऊन झाडांना चिकटून राहिले. 300 हून अधिक लोक मारले गेले कारण त्यांनी गुडघे टेकण्यास नकार दिला आणि झाडांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. जेव्हा राजाला आपण काय केले हे समजले तेव्हा त्याला वाईट वाटले.

त्याने बिश्रोई लोकांची माफी मागितली, बिश्रोई भागात झाडे तोडण्यास आणि वन्य प्राण्यांची शिकार करण्यास मनाई केली आणि ज्यांनी त्याच्या आदेशांचे उल्लंघन केले त्यांना धमकावले गेले. या बलिदानामुळे सुंदर लाल बहुगुणा यांच्या "चिपको आंदोलन" तसेच पर्यावरण संरक्षणाच्या प्रयत्नांसाठी भारत सरकारचा "अमृता देवी बिश्रोई स्मृती परिवर्तन पुरस्कार" यांना प्रेरणा मिळाली.

पर्यावरण संरक्षण, वन्यजीव संरक्षण आणि पर्यावरण स्नेही जगण्याच्या समर्थनार्थ एकत्र जमलेल्यांमध्ये बिश्रोई हे पहिले होते. कारण त्यांच्या श्रद्धा २९ धार्मिक नियमांवर आधारित आहेत, बिश्रोई आणि बिश्रोईझम आपल्या बदलत्या संस्कृतीशी विशेषतः संबंधित आहेत. बिश्रोई जीवनाच्या सर्व प्रकारांना महत्त्व देतात आणि हिरवीगार झाडे तोडत नाहीत. बिश्रोई समुदायांच्या उभारणीसाठी स्थानिक पातळीवर मिळवलेली संसाधने आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या टिकाऊ तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. ते झाडे तोडत नाहीत. ते फक्त सुके लाकूड गोळा करतात. एखादा सुतारही धीराने झाड पडण्याची वाट पाहत असतो. वस्तीत फिरणाऱ्या प्राण्यांमध्ये हरिण, काळवीट, मोर, नीलगाय आणि चिंकरा यांचा समावेश होतो. कारण पर्यावरण संवर्धनासाठी बिश्रोईच्या समर्पणामुळे अनेक प्रजाती इतके दिवस टिकून आहेत. वनस्पती आणि प्राणी यांचे इतके अद्भुत मिश्रण या पृथ्वीतलावर दुसरे कोणतेही ठिकाण नाही. रेन हार्वेस्टिंग संकल्पना व्यापक होण्यापूर्वीच, बिश्रोईंनी भीषण दुष्काळ आणि पाणीटंचाईचा सामना करण्यासाठी पाण्याच्या साठवण टाक्या उभारल्या. या पाण्याचा माणसांना आणि प्राण्यांना फायदा होतो. मृतांवर अंत्यसंस्कार करण्यास बिष्णोईंचा विरोध आहे. इंधनाचा अपव्यय टाळण्यासाठी ते मृत व्यक्तीचे दफन करतात.

जरी ते एक धार्मिक गट असले तरी, बिश्रोई हे मातृ निसर्गाशी संबंधित असलेल्या करुणा, प्रेम आणि शांततेच्या बाजूने अत्याधिक समारंभ, मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था आणि इतर अशा प्रथा नाकारतात. हिरव्या झाडांची मागणी कमी करण्यासाठी, शेणीचा वापर स्वयंपाकासाठी

इंधन म्हणून केला जातो. त्यांच्या मुख्य विश्वासांपैकी एक म्हणजे "अमर राखावे," म्हणजे "बेबंद प्राण्यांना अभयारण्य प्रदान करणे जेणेकरून ते बरे होऊ शकतील."

तुमची प्रगती तपासा:

१. जैविक बदल केलेले अन्न याविषयी तुमची समज काय आहे
२. बिश्रोई चळवळीशी संबंधित असलेल्या महिलांची नावे सांगा ज्यांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली.

४.७ प्रश्न

१. पर्यावरण चळवळ म्हणून बिश्रोईच्या व्यष्टी अध्ययनावर चर्चा करा
२. वसाहतपूर्व भारताच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा

४.८ संदर्भ

- Prasad, K. EVIDENCES OF PRE-HISTORIC JHARKHAND. Jamshedpur Research Review, 1500, 600BC.
- <https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldcivilization/chapter/the-golden-age-of-india/>
- Reid, A. (1995). Humans and forests in pre-colonial Southeast Asia. Environment and History, 1(1), 93-110.
- http://www.eiilmuniversity.co.in/downloads/HISTORY_OF_ECOLOGY_AND_ENVIRONMENT_INDIA.pdf
- <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/22972/1/Unit-5.pdf>
- Ghosal, S. (2011). Pre-colonial and colonial forest culture in the Presidency of Bengal. Human Geographies--Journal of Studies & Research in Human Geography, 5(1).
- Kumar M. Situating the Environment: Settlement, Irrigation and Agriculture in Pre-colonial Rajasthan. Studies in History. 2008;24(2):211-233. doi:10.1177/025764300902400204
- <https://ecologise.in/2017/05/28/the-bishnois-indias-original-environmentalists-who-inspired-the-chipko-movement/>

प्रादेशिक विविधता

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ राष्ट्र उभारणी

५.३ स्वातंत्र्य लढा

५.४ जात

५.५ जमाती

५.६ धर्म

५.७ प्रदेश आणि धर्म

५.८ भाषा

५.९ अन्न

५.१० प्रदेश आणि ओळख

५.११ भारतातील अनुवांशिक भिन्नता

५.१२ संघर्ष/परिकल्पना

५.१३ सारांश

५.१४ प्रश्न

५.१५ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

1. भारतातील प्रादेशिक विविधता समजून घेणे.
2. भारताच्या संस्कृतीवरील प्रादेशिक विविधतेचा प्रभाव समजून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात आपण भारतातील प्रादेशिक विविधतेचा शोध घेणार आहोत. भारताने अनेक राज्यकर्ते आणि विविध देशांमधून झालेले स्थलांतर पाहिले आहे. विविधता हे भारताचे वेगळेपण आहे. असे म्हणतात की दर पाच किलोमीटरवर एखाद्याला, वेगवेगळे आवाज, खाद्यपदार्थ, रीतिरिवाज अनेक वेळा अनुभवास येतील. मुंबईसारख्या कॉस्मोपॉलिटन शहरात भारतातील आणि अगदी परदेशातील देखील लोक राहतात. आपल्या देशाच्या सध्याच्या ज्ञानात भर घालण्यासाठी, काही अज्ञात माहिती मिळवण्यासाठी, तसेच भारताबद्दलचा दृष्टीकोन विकसित करण्यासाठी हा अध्याय उपयुक्त ठरेल. प्रदेश म्हणजे एक विशिष्ट क्षेत्र किंवा जगाचा एखादा भाग, किंवा एखादा देश ज्यामध्ये विभागला गेला आहे त्यापैकी कोणतेही मोठे अधिकृत क्षेत्र होय : आपण आपल्या समाजाच्या विविध पैलूंच्या दृष्टीने प्रादेशिक विविधता पाहू या.

५.२ राष्ट्र उभारणी

भूगोल ही सामाजिक बांधणीची एक प्रक्रिया मानली जाते आणि भूगोलाकडे कसे पाहिले जाते आणि कालांतराने निर्माण केले जाते यावरून जमीन आणि महासागर, पर्वत आणि नद्या यांना राजकीय महत्त्व कसे आहे हे मुख्यत्वे ठरवले जाते. आजच्या काळात भू-राजकारण हा सर्वाधिक चर्चेचा विषय आहे. राष्ट्र सीमारेषेने निश्चित केले जाते. मात्र, राष्ट्र उभारणीसाठी वेळ लागतो.

राष्ट्र उभारणी ही एक लांबलचक प्रक्रिया आहे आणि ती अनेक युद्धे, स्थलांतरे, विविध नेत्यांची उपस्थिती आणि त्यांचा प्रभाव आणि घटनांमधून जात असते ज्याद्वारे राष्ट्राची निर्मिती होते. बेंडिक्ट अँडरसनने म्हटल्याप्रमाणे 'राष्ट्र हा लोकांसाठी बांधलेला आणि अस्तित्वात असलेला कल्पित समुदाय आहे'. त्यात इतर देशांद्वारे मान्यताप्राप्त परिभाषित प्रदेश हा अर्थही अभिप्रेत आहे.

पुरातत्वीय पुराव्यांनुसार व विद्यमान साहित्यावरून असे दिसून येते की 2600 ते 2000 इ.स.पूर्व, भारतामध्ये सिंधू सभ्यता म्हणून ओळखला जाणारा एक अत्यंत विकसित नागरीकृत समाज होता जो उपखंडाच्या उत्तर भागात अस्तित्वात होता. त्या काळात भारत हा व्यावहारिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण राजकीय आणि सांस्कृतिक भुदृश्य बनला होता.

त्यानुसार एस.एम. मायकेल, भारतातील सांस्कृतिक अंतर्भरण आणि प्रभाव, प्राचीन भारतीय जमाती, नागरीकृत सिंधू खोऱ्यातून आणि इतर अनेक गट उदा.आर्य, ग्रीक, सिथियन, पार्थियन, शक आणि हूण - जे सातव्या शतकापूर्वी आले होते त्यानुसार ठरतो. सातव्या आणि बाराव्या शतकाच्या दरम्यान, अरब, पर्शियन, तुर्क, अफगाण आणि मंगोल यांसारख्या अनेक गटांनीही प्रवेश केला, ज्यामुळे देशाच्या सांस्कृतिक प्रभावांमध्ये भर पडली.

भारतही वेगवेगळ्या सीमांनी वेढलेला देश आहे. भारताच्या सीमेभोवती सहा राष्ट्रांची सीमा आहे आणि ती त्याच्या एक तृतीयांश किनारपट्टीच्या जवळ आहे. वायव्येला पाकिस्तानच्या सीमेप्रमाणे, नेपाळ, चीन आणि भूतान आणि पूर्वेला म्यानमार (बर्मा). बांगलादेशच्या पूर्वेला

भारताच्या उत्तरेला, पूर्वेला आणि पश्चिमेला लागून आहे. श्रीलंका हा एक छोटासा बेटरूपी देश आहे जो भारताच्या आग्नेय किनाऱ्यापासून 40 मैल (65 किलोमीटर) अंतरावर आहे, जो पाल्क स्ट्रेट आणि मन्नारच्या आखाताने विभक्त झालेला आहे.

पश्चिमेला अरबी समुद्र आणि पूर्वेला बंगालचा उपसागर देखील आहे ज्याने भारताचा बराचसा भूभाग वेढला आहे. भारतीय भूभागाचा सर्वात दक्षिणेकडील बिंदू केप कोमोरिन आहे, जो त्या दोन पाण्याच्या समुच्चयामधील विभाजन रेषा दर्शवितो. भारतामध्ये लक्षद्वीप, अरबी समुद्र आणि बंगालचा उपसागर आणि अंदमान समुद्र यांच्यामधील अंदमान आणि निकोबार बेटे देखील आहेत आणि हा भारताचा एकमेव केंद्रशासित प्रदेश आहे जो पूर्णपणे बेटांनी बनलेला आहे.

५.३ स्वातंत्र्य लढा

ब्रिटिशांनी १८५८ च्या सुमारास भारतीय उपखंडात थेट प्रशासन स्थापन केले आणि त्याचा परिणाम या प्रदेशात राजकीय आणि आर्थिक ऐक्य निर्माण होण्यात झाला. १९४७ मध्ये ब्रिटिश सत्ता संपली तेव्हा उपखंडाची भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये विभागणी झाली.

वसाहतविरोधी संघर्ष आणि आधुनिक भारताचे कलात्मक पुनर्जागरण हे दोन्ही राष्ट्रीय अस्मितांसाठी लोकांच्या तळमळीचे प्रतिबिंब होते. लोक त्यावेळच्या सामाजिक प्रश्नांमध्ये आत्मीयतेने मग्न होते. वसाहतविरोधी प्रतिकाराने सांस्कृतिक चळवळीचे रूप धारण केले होते, जे जोरकसपणे वसाहतविरोधी एकत्रीकरणात बहरले. स्वातंत्र्य चळवळ ही एक अशी चळवळ होती जिच्यामध्ये महिलांचाही मोठ्या प्रमाणावर सहभाग होता.

५.४ जात

जातिव्यवस्था ही अन्यायकारक प्रथा आहे. तरीही भारताच्या अनेक भागांमध्ये आणि कुटुंबांमध्येही याचे काटेकोरपणे पालन केले जाते. ऑनर किलिंगसारख्या समस्या आजही आहेत ज्यांना जातीव्यवस्थेमुळे भेदभावाचा परिणाम म्हणून पाहिले जाऊ शकते. जात ही देखील एक वर्णित स्थिती आहे. विशेषतः गावाच्या संदर्भात, जिथे फक्त जाती नाहीत तर पोटजाती देखील आहेत ज्या समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. समस्येची गुंतागुंत अशी आहे की आजही काही अशी गावे अस्तित्वात आहेत जिथे सर्व रहिवासी एकाच जातीचे आहेत. ब्रिटिशांची या बाबतीतली भूमिका अगदी स्पष्ट होती त्यामुळे त्यांनी विद्यमान जातिसंरचनेत हस्तक्षेप केला नाही किंवा अडथळा आणण्याचा प्रयत्न केला नाही.

५.५ जमाती/ आदिवासी

आदिवासी लोकसंख्या ही जगातील मूळ रहिवासी असल्याचे म्हटले जाते. आजही जंगलातील विविध वनस्पती आणि प्राण्यांचे पारंपारिक ज्ञान आदिवासींनाच आहे. त्यांच्याकडे अनन्य सांस्कृतिक प्रथा देखील आहेत ज्या मानव जातीच्या प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आहेत.

आदिवासींची परिस्थिती बिघडवण्यात ब्रिटिशांची स्वतःची अशी एक भूमिका होती. वसाहती काळातील जमातींना १८७१ च्या कायद्याद्वारे गुन्हेगारी जमाती म्हणून संबोधले गेले. यामुळे एकसाची समाज, कलंक इत्यादी शब्द निर्माण झाले. जरी या आदिवासींनी स्वातंत्र्य चळवळीत मदत केली असली आणि निसर्ग, संस्कृती जपण्यास मदत केली असली तरी त्यांना सर्वाधिक त्रास सहन करावा लागला. आज वाढत्या मध्यमवर्गाच्या नेतृत्वातही आदिवासी ओळख मांडणे ही आदिवासी समाजातून चालणारी प्रक्रिया आहे. अलीकडच्या काळात, आदिवासींच्या जीवन पद्धतींना उद्योगपती, स्थावर मालमत्ता, राजकारणी आणि विकासाद्वारे लादलेल्या मागण्यांसारख्या इतर वर्चस्व असलेल्या गटांकडून आव्हानांना सामोरे जावे लागते. या अभिव्यक्तीने राजकीय स्वायत्ततेच्या मागणीचे स्वरूप घेतले आहे, तसेच आदिवासी भाषा, चालीरीती आणि संस्कृती यांचे जतन आणि विकास सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आदिवासी संस्कृती अद्वितीय आहे आणि ती निसर्ग आणि अगदी महिलांना देखील जास्त महत्त्व देते. उदाहरणार्थ – काझीरंगा (आसाम) हे वन्यजीव अभयारण्य आहे आणि या ठिकाणाला एका मादीचे नाव देण्यात आले आहे. अशी एक समजूत होती की एका मादीने आपल्यासोबत काही लहान गेंड्यांची पिल्ले आणली होती आणि म्हणून त्या जागेची भरभराट झाली आणि म्हणूनच तिला श्रद्धांजली म्हणून या गावाचे नाव तिच्या नावावर पडले. गावात तिच्या नावाचा पुतळाही आहे. आपल्या देशाच्या (ईशान्य) 'सात बहिणींमध्ये'ही अनेक जमाती राहतात. काही जमातींमध्ये अजूनही मातृसत्ताक पद्धती आहेत, जिथे स्त्रियांना खूप महत्त्व दिले जाते.

५.६ धर्म

धर्म ही भारतातील एक महत्त्वाची संस्था आहे जी प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनावर आणि निर्णयांवर परिणाम करते. अनुयायी, पंथ, अध्यात्मिक गुरूंची संख्या दररोज विकसित होत असल्याने धर्माचा वाढता प्रभाव दिसून येतो. भारतात भिन्न धर्म/श्रद्धा व्यवस्था अस्तित्वात आहेत आणि त्यात धर्माची खूप महत्त्वाची भूमिका आहे. भारताच्या २०११ च्या जनगणनेनुसार देशाच्या धर्मनिहाय टक्केवारीचे खाली वर्णन केले जाऊ शकते.

सर्व धर्म	शेकडा प्रमाण	१२१ कोटी (लोकसंख्या)
हिंदू	७९.८० %	९६.६२ कोटी
मुसलमान	१४.२३ %	१७.२२ कोटी
ख्रिश्चन	२.३० %	२.७८ कोटी
शीख	१.७२ %	२.०८ कोटी
बौद्ध	०.७० %	८४.४३ लाख
जैन	०.३७ %	४४.५२ लाख
इतर धर्म	०.६६ %	७९.३८ लाख
सांगितले नाही	०.२४ %	२८.६७ लाख

1. तुमच्या मते, आपण जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन कसे करू शकतो किंवा तिच्याशी संबंधित भेदभाव कमी करण्यासाठी काही पावले कशी उचलू शकतो?
2. 'गुन्हेगारी जमाती कायदा' कोणत्या वर्षी तयार करण्यात आला आणि त्याचा काय परिणाम झाला?

५.७ प्रदेश आणि धर्म

धर्म/श्रद्धा प्रणाली विशिष्ट प्रदेशाच्या संदर्भात देखील पाहिली जाऊ शकते, आपण हे गावाच्या स्थान रचनेवरून समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया. भारतातील अनेक गावांमध्ये गावाच्या वेशीवर असलेल्या ग्रामदेवता आणि देवी आहेत. त्यांच्याकडे गावांचे पालक म्हणून पाहिले जाते, ही रचना वाळूचा एखादा ढीग असू शकते, किंवा तो एक ढिगारा असू शकतो, किंवा अगदी मोठा उभारलेला दगड किंवा शस्त्रास्त्रांसह पुतळा देखील असू शकतो. काही वेळा, देवता झाडावर वास करत असल्याचे मानले जाते - ते वडाचे झाड, ताडाचे झाड, कडुलिंबाचे झाड इत्यादी असू शकते. संरक्षक देवता परिसर आणि प्रदेशाचे रक्षण करतात अशी श्रद्धा आहे. 'स्थलपुराण' - स्थान - म्हणजे - पुराण - जुने/पवित्र लेखन यांसारख्या संज्ञा आहेत ज्यात देव आणि देवतांच्या उत्पत्तीबद्दल कथा/कहण्या आहेत. या कथा बऱ्याचदा मौखिक स्वरूपात असतात, एका पिढीकडून दुस-या पिढीला सांगितल्या जातात. येथे लक्षात घेण्याजोगा मुद्दा असा आहे की, अशी श्रद्धा प्रणाली स्थानानुसार ओळखली जाते आणि ती लोकसंस्कृतीचा भाग बनलेली असते आणि प्रत्येक गावात अशी एक समाज देव आणि देवी असते.

वसाहतीकरणापूर्वी आणि वसाहतीकरणादरम्यान आलेले असे अनेक धर्म प्रसारक आहेत ज्यांनी अनेक ग्रंथांमध्ये या समाज-प्रतिमानांचे दस्तऐवजीकरण केले आहे. उदा. हेन्री व्हाईटहेड यांनी लिहिलेले 1920 च्या दशकाच्या सुरुवातीला प्रकाशित झालेले 'व्हिलेज गॉड्स इन इंडिया'. महाराष्ट्रात खंडोबा, एकवीरा, जीवदानी देवी, मरीआई अशा अनेक देवता आहेत. लोकसांस्कृतिक पद्धतींचे सौंदर्य हे आहे की भारतामध्ये देवीचे नाव, पोशाख देखील स्थानानुसार बदलतात. उदाहरणार्थ - मरीआई - आई म्हणजे मराठीत आई, त्याच देवीला मारी अम्मा - अम्मा - इथे तमिळमध्ये अम्मा म्हणजे आई म्हणतात. यात एखाद्याच्या धर्माच्या संरक्षणाची कल्पना देखील आहे - पालक (देव) यांच्यासाठी पाल्य(लोक) असण्याची कल्पना. वेगवेगळ्या गावांमध्ये असल्याचे मानले जाते, विशेषतः गावाच्या वेशीवर स्थित गावाची राखण करणारे 'ग्राम-दैवत' मानले जाते.

धर्म/श्रद्धा प्रणालीचे उद्दिष्ट दुर्खिमने म्हटल्याप्रमाणे समुदायाची भावना प्रदान करणे हे आहे, तो धर्म किंवा पंथ नसतो ज्याची आपण पूजा करतो परंतु ज्याची पूजा केली जात आहे ती समाजाची पूजा असते. कालांतराने, काही गटांकडून सत्ता मिळविण्यासाठी धर्माचा वापर केला जातो. अनेक गट धर्माचा वापर त्यांच्या स्वतःच्या हेतूने फूट पाडण्यासाठी आणि राज्य करण्यासाठी करत आहेत - ब्रिटिशांनी सत्तेत येण्यासाठी काय केले?. धर्माचा उद्देश काही प्रमाणात सुरक्षिततेची भावना प्रदान करणे, व्यक्तीला इतरांना मदत करण्याचे गुण विकसित करण्यास मदत करणे, सहवास विकसित करणे, चांगले वर्तन असणे, संयमी,

प्रामाणिक, दयाळू असणे इत्यादी गुण विकसित करणे हे होते. तथापि, हे घटक काळाबरोबर बाजूला पडत गेले आहेत. भारताच्या एकात्मतेचे मर्म म्हणजे विविधता आचरणात आणली पाहिजे. विकास, जागतिक तापमान, शिक्षण, नोकऱ्यांची निर्मिती, स्थूल स्तरावर आणि वैयक्तिक स्तरावर रोजगार निर्मिती करणे - एखाद्याचे कौशल्य संच अद्ययावत करणे - शिकणे - वाचन - गिग इकॉनॉमीचा वापर करणे, उत्पादक हेतूसाठी इंटरनेट चा अधिकाधिक वापर इ. यावर भर दिला पाहिजे.

५.८ भाषा

भारताचे वेगळेपण हे आहे की आपल्याकडे एक समृद्ध भाषिक संस्कृती आहे, हे आपल्याकडे असलेल्या मोठ्या संख्येने वापरात असलेल्या भाषांवर पाहिले जाऊ शकते. भारतात एकूण 121 भाषा आणि 270 मातृभाषा आहेत. भाग A मध्ये भारताच्या आठव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या 22 भाषांचा समावेश आहे, तर भाग B मध्ये आठव्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट नसलेल्या भाषांचा समावेश आहे (संख्या 99). आपल्या देशात लोकांचा एक मोठा वर्ग बहुभाषिक, द्विभाषिक आहे. वसाहतवादाचा एक थेट परिणाम भाषेवर झाला आहे - भारतात इंग्रजी मोठ्या प्रमाणावर लिहिली जाते, बोलली जाते. त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणामही होतात. इंग्रजीचे अदृश्य वर्चस्व अस्तित्वात आहे, जे शिक्षण, बाजारपेठ, समाज माध्यमे- टेलिव्हिजन, प्रिंट, डिजिटल माध्यमांद्वारे इंग्रजी स्थानिक भारतीय भाषांना कसे बाजूला करते यावरून दिसून येते. शाळा, महाविद्यालयांमध्ये इंग्रजी शिकवले जात असल्याने आणि विविध प्रकारच्या नोकऱ्यांच्या उपलब्धतेसह उपलब्ध असलेले वेगळे अभ्यासक्रम देखील यातील एक सकारात्मक बाजू आहेत. भारतात इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणाचा तरुणांना फायदा झाला आहे आणि आज भारतीय अनेक देशांमध्ये प्रवास करण्यास आणि इतर देशांमध्ये काम करण्यास सक्षम झाले आहेत. दूरस्थ नोकऱ्यांसह - ते भारतात राहून इतर देशात काम करण्यास देखील सक्षम झालेले आहेत.

५.९ अन्न

भारतीय खाद्यपदार्थांमध्ये भौगोलिक भिन्नता मोठ्या प्रमाणात आहे. एखाद्या कुटुंबात मिळकतीनुसार दोन किंवा तीन वेळा जेवण घेतले जाते. जवळजवळ सर्व जेवणांमध्ये प्रादेशिक मुख्य पदार्थ असतात जसे की तांदूळ, पूर्वे आणि दक्षिणे भारतात खाल्ले जातात, गव्हाची भाकरी (चपाती), उत्तरे आणि वायव्य भागात रोटी आणि महाराष्ट्रात मोठी बाजरीची भाकरी, ज्यांना परवडेल त्यांच्यासाठी हे सहसा बीनची प्युरी (ज्याला डाळ म्हणतात), काही भाज्या आणि दह्याची एक छोटी डिश असते. मिरची आणि इतर मसाले या मूळ पदार्थांला रंजक बनवतात. तेथे शाकाहारी/मांसाहारी खाद्यपदार्थ देखील आहेत ज्यापैकी काही भारतीय रेस्टॉरंट्सद्वारे बटर चिकन, पनीर टिका मसाला, चिकन 65 सारख्या जागतिकीकरणामुळे जगभरात लोकप्रिय झालेले खाद्यपदार्थ आहेत. भारतीय खाद्यपदार्थांचे वैशिष्ट्य म्हणजे औषधी गुणधर्म असलेल्या अनेक मसाल्यांचा त्यात समावेश केला जातो. उदाहरणार्थ - दक्षिणे भारतातील रसमचे उदाहरण घेऊ - मिरपूड, जिरे, लसूण या सर्वांमध्ये सर्दी बरे करण्याचे गुणधर्म आहेत. प्लेटऐवजी भोजन प्रसंगी केळीची पाने वापरणारी राज्ये आहेत. आयुर्वेदानुसार केळीच्या पानांमध्ये अनेक गुणकारी गुणधर्म

आहेत. पॉलीफेनॉल, सामान्यतः एपिगॅलोकाटेचिन गॅलेट किंवा ईजीसीजी म्हणून ओळखले जाणारी रसायने केळीच्या पानांवर असा लेप तयार करतात जो हिरव्या चहामध्ये देखील असतो. या पानांमध्ये नैसर्गिक ॲंटीऑक्सिडंट्स देखील आढळतात. केळीच्या पानांवर खाल्ल्याने मुक्त रॅडिकल्स कमी होतात आणि आजार टाळण्यास मदत होते. केळीच्या पानांवर खाल्ल्याने किंवा त्यावर शिजवलेले गरम अन्न खाल्ल्याने त्यात असलेली पोषकतत्वे आपोआप खाण्यास मदत होते. पानामध्ये बॅक्टेरियाच्या वाढीस प्रतिबंध करणारा पदार्थ देखील असतो जे अन्नातील सूक्ष्मजीव काढून टाकतात आणि आजारी पडण्याचा धोका देखील कमी करतात. अगदी महाराष्ट्रीय थाळीमध्ये चपाती, तांदूळ, कोशिंबीर, दही इत्यादी दोन्हींचा संतुलित आहार असतो. नारळाचाही मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो, ज्यामध्ये थायरोईड बरे करण्याचे अनेक गुणधर्म आहेत.

भारतात लोणचे बनवणे, आवळा (गुजबेरी), आंबा, अननस इत्यादीसारखे जाम/मोरंबा बनवणे यासारख्या पारंपारिक नमुन्यांची साठवणूक करणारे अनेक खाद्यपदार्थ आहेत. लडाखसारख्या ठिकाणी खड्डा खोदून मूळ भाज्या जास्त काळ वापरण्यासाठी ठेवण्याची प्रथा आहे. वेळ उरलेला असल्यास तांदूळ सुकवून ते तळणे किंवा अगदी पापड वगैरे बनवणे हे गृहउद्योग चालतात. योग्य भारतीय थाळीमध्ये आंबट, गोड, मसालेदार, खारट आणि शरीराला आवश्यक असलेल्या इतर चवी असतात. याशिवाय, बटर मिल्क (ताक), बडीशेप इत्यादी खाल्ल्यानंतरही सेवन केले जाणारे अनेक पाचक पदार्थ आहेत जे चांगले पचन करण्यास मदत करतात. भारतीय संस्कृती इतकी समृद्ध आहे की अन्न फक्त सेवन केले जात नाही तर प्रथम ते देव आणि देवतांना नैवेद्य म्हणून अर्पण केले जाते आणि अर्पण करताना त्यावर पाणी शिंपडले जाते - जीवनाचे प्रतीक म्हणून पाण्याची आठवण करून दिली जाते.

५.१० प्रदेश आणि ओळख

प्रदेश आणि समुदाय आणि ओळख अनेकदा एकमेकांशी जोडलेली असते. उदाहरणार्थ- जर एखादी व्यक्ती महाराष्ट्रात राहात असेल तर त्या व्यक्तीला महाराष्ट्रीयन म्हटले जाईल, जर गुजरातचे असेल तर गुजराती. तथापि, जर ती व्यक्ती केरळची असेल परंतु येथे महाराष्ट्रात राहात असेल तर त्याचे स्थान व ओळख बदलेल. पुढे, जर ती व्यक्ती दुसऱ्या देशात गेली तर त्याला/तिला भारतीय आणि पुढे आशियाई म्हणून संबोधले जाईल. तर, प्रदेश, भाषा, स्थान यांच्याशी निगडित असलेली ओळख ही निसर्गातील तरलता म्हणता येईल. तथापि, असे अनेक गट आहेत जे याचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करतात आणि समस्या देखील निर्माण करतात. म्हणून, आपण असे म्हणू शकतो की भौतिक जागेत तसेच समाजातील मानसिक जडणघडणीमुळे दोन्ही सीमा बदलत असतात.

५.११ भारतातील अनुवांशिक भिन्नता

भारतात विविध गट, वंश आहेत. काही अभ्यासात असे दिसून आले आहे की भारतात जवळजवळ ४५०० मानवशास्त्रीयदृष्ट्या सु-परिभाषित असे समुदाय आहेत आणि ते आनुवंशिकशास्त्रज्ञ आणि उत्क्रांतीवादी जीवशास्त्रज्ञांनी (जाती, जमाती आणि धार्मिक गट) एक वैविध्यपूर्ण जनसंपत्ती मानले आहेत. अंतःविवाह, भाषा, संस्कृती, शारीरिक वैशिष्ट्ये,

भौगोलिक आणि हवामान स्थान आणि अनुवांशिक वास्तुकला या सर्व प्रत्येक समुदायासाठी अद्वितीय आहेत. या परिस्थितींमुळे भारतीय समाजाची विशिष्ट अनुवांशिक रूपे दिसतात. परिणामी, भारतीय लोकसंख्येची उत्पत्ती आणि आपुलकी, तसेच आरोग्य आणि आजाराच्या परिस्थितीचा उलगडा करण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि प्रगत अनुवांशिक अभ्यासाची आवश्यकता आहे. भारतीय रहिवाशांचे जीनोम प्राचीन मानवी विघटन आणि वसाहतींचे पुरावे देतात, ज्याचा पारंपारिक आणि जीनोमिक विश्लेषण या दोन्हीमध्ये व्यापकपणे अभ्यास केला गेला आहे.

५.१२ संघर्ष/परिकल्पना

विविधतेचा भारतीय इतिहास दाखवतो की भिन्न गटांमधील भौतिक जवळीक आणि घर्षण आणि असंतोषाला कारणीभूत ठरते, असे प्रतिपादन करणारा "संघर्ष गृहितक/सिद्धांत" विविधतेचे स्वतःचे प्रदर्शन करण्याच्या अनेक मार्गांना कारणीभूत ठरत नाही. याउलट, ते "संपर्क सिद्धांत" स्पष्ट करते, ज्यानुसार विविध पार्श्वभूमीतील व्यक्तींसोबत अधिक वेळ घालवल्याने गटांमधील समज आणि सुसंवाद वाढतो आणि वाढती विविधता भारतीय संस्कृतीसाठी केवळ अपरिहार्यच नाही तर फायदेशीर आणि उपयुक्त देखील आहे, हे पाहिले गेले जाते.

तुमची प्रगती तपासा

1. तुमच्या मते, भारतातील विविध धार्मिक गटांमध्ये सामंजस्य कसे सुधारता येईल?.
2. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात किती भाषा आहेत?

वरील प्रतिमा भारतातील विविध भागात उपलब्ध असलेल्या विविध मिठाईचे प्रकार दर्शवित आहे. प्रत्येक मिठाईला, स्वतःचा इतिहास असतो आणि तिच्याशी संस्कृती निगडीत असते.

रस्त्यावर मिळणारे खाद्यपदार्थ

उन्हाळी पेय

५.१३ सारांश

आपण या प्रकरणाची सुरुवात राष्ट्र उभाऱणीची प्रक्रिया समजून घेण्याचा प्रयत्न करून केली, जिथे आपण पाहिले की भारतामध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या जगाच्या किती विविध भागांतून पर्यटक, स्थलांतरित होत होते आणि त्यामुळे भारताला वेगळे बनवले गेले आहे. भारताचे वेगळेपण त्याच्या विविधतेत आहे. आपण देशाची भाषा, खाद्य, धर्म, प्रदेश, जमाती या सर्व

गोष्टी पाहिल्या. जोशी यांच्या मते, विज्ञान आणि संस्कृती यांच्यात सहकार्य असेल आणि विविधतेत एकता वाढली आणि जोपासली गेली तर भारतात आणखी सुधारणा होऊ शकते.

५.१४ प्रश्न

1. जमाती आणि भाषेच्या संदर्भात भारतातील प्रादेशिक विविधतेची चर्चा करा
2. भारतातील राष्ट्र उभारणी आणि प्रदेश आणि धर्म यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
3. भारतातील खाद्य विविधतेवर एक टीप लिहा.

५.१५ संदर्भ

1. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/region>
2. Chaturvedi, S. (2003). "Indian" geopolitics: Unity in diversity or diversity of unity? *Ekistics*, 70(422/423), 327–339. <http://www.jstor.org/stable/43623374>
3. Schwartzberg, J. E. , Subrahmanyam, . Sanjay , Champakalakshmi, . R. , Srivastava, . A.L. , Wolpert, . Stanley A. , Alam, . Muzaffar , Thapar, . Romila , Spear, . T.G. Percival , Allchin, . Frank Raymond , Calkins, . Philip B. and Dikshit, . K.R. (2022, April 20). India. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/India>
4. Michael, S. M. (2007). *Dalits in modern India: Vision and values*. SAGE Publications India.
5. Michael, S.M. (2007). Conversion, Social Mobility and Empowerment: View from Below. Occasional Paper Series 4. Mumbai: University of Mumbai Press.
6. Joshi, P. C. (1983). Culture and Cultural Planning in India. *Economic and Political Weekly*, 18(51), 2169–2174. <http://www.jstor.org/stable/4372795>
7. Virginius Xaxa. (2005). Politics of Language, Religion and Identity: Tribes in India. *Economic and Political Weekly*, 40(13), 1363–1370. <http://www.jstor.org/stable/4416402>
8. <https://www.census2011.co.in/religion.php>
9. Sengupta, P., & Kumar, T. R. (2008). Linguistic Diversity and Disparate Regional Growth. *Economic and Political Weekly*, 43(33), 8–10. <http://www.jstor.org/stable/40277846>
10. Sanghamitra Misra. Review of *Interrogating the "Region,"* by Rajendra Vora and Anne Feldhaus. *Economic and Political Weekly* 41, no. 25 (2006): 2542–44. <http://www.jstor.org/stable/4418376>.

11. Sarabjit S. Mastana, Jasvinder S. Bhatti, Puneetpal Singh, Adam Wiles, Jonathan Holland. (2017) Genetic variation of MHC Class I polymorphic *Alu* insertions (POALINs) in three sub-populations of the East Midlands, UK. *Annals of Human Biology* 44:6, pages 562-567.
12. KAUL, V. K. (2015). India's Diversity: From Conflict To Innovation. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 19(4), 10–43. <https://www.jstor.org/stable/48505245>
13. <https://www.thebetterindia.com/281110/mithai-map-of-india-10-lesser-known-indian-sweets-you-must-try-at-least-once/>
14. <https://www.thebetterindia.com/248955/street-food-map-india-food-is-love/>
15. <https://www.thebetterindia.com/278433/traditional-summer-drinks-of-india-how-to-make-refreshing-recipes>

munotes.in

पंडित नेहरू प्रणीत आधुनिकता

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.१.१ राष्ट्र संकल्पना समजून घेणे

६.१.२ पंडित नेहरूंची विश्वदृष्टी

६.१.३ पर्यावरणीय शाश्वततेसाठी नेहरूंची वचनबद्धता

६.१.४ समाजवादावरील पंडित नेहरू यांचे विचार

६.२ निष्कर्ष

६.३ सारांश

६.४ प्रश्न

६.५ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- राष्ट्र उभारणीत पंडित नेहरूंचे योगदान समजून घेणे
 - आधुनिक भारतीय राज्याच्या पंडित नेहरूंच्या दृष्टीच्या मुख्य घटकांचे वर्णन करणे
-

६.१ प्रस्तावना

पंडित नेहरूप्रणीत आधुनिकतेचा विचार राजकीय आणि ऐतिहासिक संदर्भातून आपल्याला प्रथम समजून घ्यावा लागेल. फाळणीच्या आघातातून सामंजस्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व नव्याने स्थापन झालेल्या स्वतंत्र राष्ट्राची जबाबदारी नेहरूंवर देण्यात आली. बहुविध धर्मांच्या सहअस्तित्वाला प्रोत्साहन देणाऱ्या एकात्मक तत्वासाठीही राष्ट्र प्रयत्नशील होते. गरिबी आणि निरक्षरता दूर करण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. या सर्व आव्हानांमुळे देशाच्या पहिल्या पंतप्रधानांनी आधुनिकतेचा प्रकल्प पुढे नेला. नेहरूंनी ज्या बाबींवर इतर जगाने गांभीर्याने विचार केला नव्हता त्याबाबत नेतृत्व दिले. पाश्चात्य शिक्षण आणि उपजीविकेच्या साधनांच्या संपर्कांमुळे त्यांना आधुनिकतेच्या कल्पना समोर मांडता आल्या.

भारताच्या स्वातंत्र्याची सुरुवातीची वर्षे अनेकदा पंडित नेहरूंशी आणि आधुनिक भारतासाठीच्या त्यांच्या दृष्टिकोनाशी संबंधित आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखालीच स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या दीड दशकातच भारताने बहुतेक संस्था बांधल्या होत्या. या संस्था लोकशाहीसाठी महत्त्वपूर्ण होत्या उदा. भारतीय राज्यघटना, कार्यरत संसदीय लोकशाही आणि स्वतंत्र न्यायव्यवस्था ज्यांनी भारताला आधुनिक राज्य बनविण्यात मदत केली. नेहरूंनी नियोजित आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सुरू करून भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर कायमस्वरूपी प्रभाव टाकला. पहिल्या दोन किंवा तीन पंचवार्षिक योजनांनी भारतीय धोरणात्मक उपायांशी संबंधित आशावादाचे वचन दिले होते. या योजनांनी सध्याच्या रचनेत कोणताही आमूलाग्र बदल न करता परंपरा बद्ध समाज आणि अर्थव्यवस्थेने लादलेल्या आव्हानांवर काम करण्याचा प्रयत्न केला.

६.१.१ 'राष्ट्र' संकल्पना समजून घेणे

आपला देश औपचारिक लोकशाही प्रतिनिधित्व आणि राज्यत्वाची अपारंपारिक संस्था असूनही, आपल्या भाषा, धर्म आणि जातींच्या बाबतीत इतका वैविध्यपूर्ण आणि नैतिकता, मूल्ये आणि मूल्यांमध्ये खोलवर पारंपारिक असलेला देश असूनही आधुनिकतेमध्ये कसा टिकतो? सुनील खिलनानी सारखे विद्वान या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न करतात: भारताची कल्पना ही वरवर पाहता भूतकाळातील, वर्तमानकाळातील आणि भविष्यातील अनेक आव्हानांना तोंड देताना एकाच वेळी वैविध्यपूर्ण आणि आधुनिक अशा राष्ट्राची कल्पना आहे.

'राष्ट्र' या शब्दाच्या आकनलामध्ये एक विशिष्ट संदिग्धता आहे, मग ती सीमाबद्ध स्थान आहे आणि चळवळीचा आधार आहे किंवा त्या सीमाबद्ध स्थानावर नियंत्रण मिळवण्याचा दावा आहे. सीमाबद्ध स्थानावर, राष्ट्राची व्याख्या केवळ प्रदेशाच्या आधारावर नाही (सीमा निर्विवादपणे महत्त्वपूर्ण आहेत), परंतु राज्याची तत्त्वे आणि संस्थांच्या आधारावर देखील अवलंबून आहेत. चळवळीच्या आधारावर, 'राष्ट्रीय' ची व्याख्या सामान्य इतिहास आणि सामायिक नैसर्गिक आणि सामाजिक गुणधर्म असलेल्या लोकांवर आधारित केली जाते. ही व्याख्या वादातीत आहे, आणि या बाबतीत क्वचितच राजकीय सिद्धांतकार आणि लोक यांच्यात सहमती आहे.

भारताबाबतची समस्या अनन्यसाधारण आहे, कारण सुरुवातीला तीव्र ऐतिहासिक आणि भौगोलिक विषमता असलेल्या प्रदेशावर ब्रिटिशांनी वसाहतवादी राज्य लादल्यामुळे, जातीच्या संरचनांशी निगडित सत्तेची विखुरलेली केंद्रे, स्थानिक शासन आणि नंतर हे ठिकाण बनले होते. ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेचा पाडाव करण्यात यशस्वी झालेल्या स्थानिक लोकसंख्येच्या प्रयत्नांमुळे हे घडून आले. मूल लोकसंख्येमध्ये राष्ट्राची व्याख्या करणाऱ्या सामायिक एकत्रित गुणधर्मांचा अभाव आहे.

६.१.२ पंडित नेहरूंची विश्वदृष्टी

नेहरूंचा जागतिक दृष्टिकोन समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. नेहरू अनेक दृष्टीने आधुनिक होते आणि प्रबोधनोत्तर युरोप ज्या मोठ्या परिवर्तनांमधून जात होते त्याचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. नेहरूंची आधुनिकता ही स्वदेशी होती आणि भारतीय लोकाचारात रुजलेली होती,

त्यामुळे ती आधुनिकतेच्या युरोपीय कल्पनेपेक्षा वेगळी होती. त्यांच्या आधुनिक कल्पना पूर्णपणे नवीन नसल्या तरी त्या केवळ त्यांच्या संयम आणि चिकाटीच्या आधारावर स्वतंत्र राष्ट्राच्या चौकटीत समाविष्ट केल्या गेल्या होत्या.

पंडित नेहरूंनी हे कबूल केले की भारत प्राचीन आहे, परंतु त्याच वेळी त्यांनी भारताला आधुनिक जगाशी आणि संपूर्ण मानवजातीसाठी त्यांनी कल्पना केलेल्या भविष्याशी संरेखित केले. हे साध्य करण्याकामी त्यांनी देशाच्या आधुनिकीकरणासाठी राज्याचा वापर केला. जड उद्योग आणि उच्च शिक्षण या दोन गोष्टींवर नेहरूंनी आपली रणनीती आखली. भारताकडे मर्यादित संसाधने आहेत हे त्यांनी ओळखले, परंतु वरील दोन क्षेत्रांना प्राधान्य दिले जाईल, हे देखील सुनिश्चित केले.

पंडित नेहरूंनी वैज्ञानिक आणि तांत्रिक कौशल्याचे महत्त्व ओळखले आणि मूलभूत संशोधनाच्या क्षेत्रात उत्कृष्ट दर्जाच्या विविध संस्थांच्या निर्मितीसाठी निधी दिला. यामुळे आयआयटी, विद्यापीठे यांची स्थापना झाली आणि तांत्रिक मनुष्यबळातही वाढ झाली. नेहरूंनीच एका तरुण राष्ट्रासाठी वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि अभियांत्रिकी पाया तयार केला. भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लिमिटेड (1964), ऑईल अँड नॅचरल गॅस कॉर्पोरेशन (1956), भारतीय पोलाद प्राधिकरण (1954), हिंदुस्तान एरोनॉटिक्स लिमिटेड (1954), ज्या संस्थांना आज “नवरत्न” म्हणून संबोधले जाते अशा संस्थांसह त्यांनी देश उभारण्यास सुरुवात केली. 1964), इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन (1959), इस्रो (1962), अणुऊर्जा विभाग (1954). याशिवाय नेहरूंनी इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (1951), इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट (1961), नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाइन (1961), आणि साहित्य अकादमी (1954) ची स्थापना केली.

प्रख्यात विद्वान अविजित पाठक यांनी 21 व्या शतकातील नेहरूंप्रणीत आधुनिकतेची मीमांसा केली आहे. 'नवीन भारताची ओळख आणि आकांक्षा पुन्हा परिभाषित करण्यासाठी नेहरूंनी मांडलेल्या आधुनिकतेचा प्रकल्प कसा समजेल?' हा प्रश्न दोन पैलूंच्या संदर्भात समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रथम, पंडित नेहरूंप्रणीत आधुनिकतेचे तत्वज्ञान जुन्या पद्धतीचे किंवा अप्रासंगिक दिसते, विशेषतः बाजार-चलित तंत्रशुद्ध तर्कशुद्धतेच्या संदर्भात आणि लष्करी सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या संदर्भात हे विशेषतः जाणवते दुसरे म्हणजे, गंभीर सिद्धांतकार आणि पर्यावरणवाद्यांनी समृद्ध केलेल्या मोठ्या सामाजिक-तात्विक वादविवादांच्या संदर्भात, नेहरूंप्रणीत विचारांची पुनरावृत्ती कशी करता येईल? विशेषतः जेव्हा आधुनिकतेशी संबंधित असंतोषाचे स्पष्ट पुरावे आहेत जे पर्यावरणीय आपत्ती आणि सर्व प्रकारांच्या अनेक घटनांमध्ये दिसून येतात. आपल्या सभोवतालच्या सांस्कृतिक/मानसिक हिंसाचाराचा, या पुराव्यांमध्ये समावेश आहे.

स्वातंत्र्यापूर्वी, पंडित नेहरूंनी अनेक कामांची मालिका सत्यात आणली ज्यामध्ये एक सभ्यतावादी अस्तित्व म्हणून भारताशी त्यांचे संरेखन अतिशय स्पष्ट होते. त्यांनी आधुनिक राष्ट्राची उत्पत्ती सिंधू संस्कृतीपासून शोधून काढली. त्यामुळे त्याचा दीर्घ आणि वक्र इतिहास, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मॅट्रिक्स, त्याचे महाकाव्य, धार्मिक परंपरा आणि आध्यात्मिक वादविवाद, त्याचा अंध काल आणि पूर्वग्रह आणि त्याच्या शक्यता आणि विरोधाभास त्यांनी ओळखले. नेहरूंनी 'भूतकाळातील मृत जबाबदाऱ्या ओळखून जुन्या

सभ्यतेची मूलभूत मूल्ये समजून घेण्याचा प्रयत्न करून आधुनिकतेचे त्यांचे तत्त्वज्ञान विकसित केले. नेहरू पाश्चिमात्य देशांतील तांत्रिक आणि वैज्ञानिक घडामोडींनी तसेच सामाजिक-राजकीय मुक्तीच्या पद्धती आणि तत्त्वज्ञानाने प्रभावित झाले होते. अशा प्रकारे, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि अगदी आधिभौतिक प्रभावांच्या आधारे पंडित नेहरूंनी भारतासाठी आधुनिकतेच्या प्रकल्पाचा कृती आराखडा तयार केला असे म्हणणे योग्य ठरेल.

समाजशास्त्रज्ञ अविजित पाठक यांनी आधुनिकता प्रकल्पाचे तीन मध्यवर्ती स्तंभ रेखाटले आहेत जे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. विचार करणे, पाहणे, कृती करणे आणि समाजाशी जोडणे या मार्गाने 'वैज्ञानिक स्वभाव' वर जोर दिला जाऊ शकतो. नेहरूंनी ओळखले की भारताची पारंपारिक, श्रेणीबद्ध रचना आणि मानसिकता असलेल्या पुरोहितवाद, नियतीवाद, भीती आणि अंधश्रद्धा यांचा भार भारतीयांना सहन करावा लागतो ज्यामुळे विकासात अडथळे निर्माण होतात. त्यांचा असा विश्वास होता की या आव्हानांवर मात करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे तर्कशास्त्र आणि तर्क, अनुभववाद, वस्तुनिष्ठता आणि वादग्रस्त संस्कृतीवर भर देऊन विज्ञानाशी संलग्न राहणे आणि नवीन युगाची सुरुवात करणे हा आहे

2. त्यांनी 'प्रगती' ची कल्पना जपली ज्यामुळे त्यांना प्रचंड औद्योगिकीकरण आणि वैज्ञानिक विकासाद्वारे भौतिक समृद्धीची स्थिती समजली. नेहरूंनी विज्ञान सर्वाधिक वापरले कारण त्यात नविन्याची भावना आहे आणि त्याचवेळी त्यांना गंभीर चेतना आणि तर्क आणि तर्कशास्त्राची विद्याशाखेला जास्त परिणामकारक करण्याची इच्छा निर्माण केली.

3. आधुनिक राज्यासाठीची त्यांची दृष्टी कोणत्या ना कोणत्या धर्मनिरपेक्ष/कल्याणवादाच्या तत्त्वांनी प्रेरित होती. आधुनिक राज्याने समाजाच्या आधुनिकीकरणात सक्रिय भूमिका बजावावी आणि आधुनिकतेच्या 'विधायकांची' भूमिका बजावणारी नवी बौद्धिक शक्ती निर्माण करावी अशी त्यांची इच्छा होती. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांनी नवीन शिक्षण आणि संशोधन केंद्रे स्थापन केली. यामुळे सांस्कृतिक बहुलवाद, व्यापक अखिल भारतीय चेतना आणि केंद्र आणि राज्यांमधील संतुलन सुनिश्चित करणाऱ्या संघराज्यीय संरचनेच्या कल्पनेवर आधारित भारतीय राष्ट्रवादाचा पाया मजबूत होण्यास मदत होईल, अशी त्यांची धारणा होती.

६.१.३ पर्यावरणीय शाश्वततेसाठी पंडित नेहरूंची वचनबद्धता

पर्यावरणीय समस्या आणि शाश्वत विकासावरील प्रमुख कामांमध्ये 1987 च्या ब्रंडलँड कमिशनचा अहवाल, 1972 च्या क्लब ऑफ रोलचा वाढीचा अहवाल किंवा 1980 च्या दशकातील इतर काही यूएन दस्तऐवजातील संदर्भ आहेत. पाश्चात्य शिष्यवृत्तीबद्दलचा आमचा पक्षपातीपणा या विश्वासातून दिसून येतो की पर्यावरण आणि शाश्वत विकास समजून घेण्याशी संबंधित सर्वोत्तम व्याख्या आणि संकल्पना पश्चिमेकडून येतात. येथे, नेहरूंचे पर्यावरणावरील विचार आणि मत लक्षात घेणे महत्वाचे आहे, जरी त्यांनी 'आधुनिक भारताची मंदिरे' म्हणून उल्लेखित अनेक मोठे औद्योगिक आणि नदी खोरे प्रकल्प आणि धरणे बांधून राष्ट्र उभारणीच्या ध्येयाचा पाठपुरावा केला तरी या भूमिकेसाठी नेहरूंवर

अनेकदा टीका केली जाते. परंतु नंतरच्या काळात त्यांनी महाकायतेकडे आपला दृष्टिकोन बदलला याकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते. पर्यावरण तज्ज्ञ **चंद्र भूषण** यांनी निरीक्षण केले आहे की नेहरूंप्रमाणे आजच्या नेत्यांमध्ये नवीन पुराव्यांच्या आधारे पर्यावरणाच्या मुद्द्यांवर त्यांचे मत बदलण्याची क्षमता नाही. 1952 मध्ये नेहरूंनी 'पर्यावरणाचा न्हास आणि निसर्गाचे संरक्षण करण्याची गरज' हा मुद्दा उपस्थित केला होता. मुख्यमंत्र्यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये त्यांनी निसर्गाच्या सूक्ष्म संतुलनाची रूपरेषा देणारे एक पान सादर केले आणि असंख्य नदी खोरी आणि पर्यावरणावरील औद्योगिक प्रकल्पांच्या प्रतिकूल परिणामांबद्दल काही प्रश्न उपस्थित केले. त्यांनी प्रकल्पांच्या पर्यावरणीय मूल्यमापनावरही भर दिला आणि 1950 च्या दशकाच्या सुरुवातीलाच टिकाऊपणाच्या बाजूने भूमिका घेतली.

६.१.४ समाजवादावरील पंडित नेहरू यांचे विचार

नेहरूवादी विचारांशी निगडित विचारांपैकी एक म्हणजे समाजवाद. तथापि, त्यांनी सोव्हिएत युनियनच्या नमुन्यांनुसार समाजवादाला आकार देण्यास नकार दिला कारण त्यांना वाटले की लोकशाही समाजवादात अंतर्भूत केली पाहिजे आणि गटांमध्ये एकमत असले पाहिजे. नेहरूंच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्र हे नियोजनाचा केंद्रबिंदू बनले. अमर्याद अधिकार असूनही जबाबदारीने आणि सहमतीने काम करणाऱ्या नियोजन आयोगाच्या कामकाजात नेहरूंचा लोकशाहीवादी दृष्टिकोन दिसून आला. लघुउद्योगांसारख्या श्रमकेंद्रित उद्योगांना चालना मिळाली; आयात प्रतिस्थापन धोरण व समुदाय विकास कार्यक्रमांचा अवलंब करून स्वावलंबनावर भर देण्यात आला. ते भारतातील शेतकऱ्यांसाठी आधार होते आणि जमीनदारी व्यवस्थेने शेतकऱ्यांचे कसे शोषण केले याची त्यांना जाणीव होती. शोषित शेतकऱ्यांना सशक्त करून त्यांना स्वावलंबनाकडे नेणे हे समाजवादाचे उद्दिष्ट होते. शेतकरी आणि बेरोजगारांच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी कृषी सहकारी संस्था निर्माण केल्या. स्वातंत्र्यानंतर, 'परवाना-कोटा राज' समाजवादाला चालना देण्यासाठी आणि त्याच बरोबर राष्ट्र टिकवण्यासाठी धोरणात्मक उपाय म्हणून सुरू करण्यात आले. परवाना राजच्या स्वतःच्या मर्यादा आणि परिणामही होते. ही रणनीती दीर्घकाळात अयशस्वी ठरली परंतु यामुळे राजकारणी, नोकरशहा आणि व्यापारी नेत्यांमध्ये अनेक लाभार्थी निर्माण झाले ज्यांनी हे प्रारूप नष्ट करण्यास विरोध केला. नेहरूवादी समाजवाद ही एक समुदाय म्हणून एकजूट राहण्यासाठी आणि लोकशाहीचे आदर्श आणि राष्ट्रत्वाची भावना आणि प्रजासत्ताक भावना आत्मसात करण्यासाठी काळाची गरज होती.

६.२ निष्कर्ष

आधुनिकतेचा भव्य प्रबोधन प्रकल्पाने दिलेल्या वचनाचा नेहरूंवर प्रभाव पडला. नेहरूंनी आधुनिकता आणि प्रबोधन अशा रचना म्हणून दाखवल्या ज्या क्षीण होऊ शकतात आणि मानवतेवर भर देऊ शकतात. विद्वान वेलेस हॅन्नेन यांनी त्यांच्या पुस्तकात "नेहरू नंतर, कोण?" या पुस्तकात नेहरूंच्या प्रभावी नेतृत्वाचा आणि जगभरातील प्रभावाचा ऊहापोह केला आहे. नेहरू हे भारतातील आधुनिकतेचा आणि आधुनिक विचारांचा जाहीरनामा मांडणारे व त्याची अंमलबजावणी आणि व्यवस्थेत आत्मसात करणारा मानले जातात. तथापि, आजच्या जगातील घटनांवरून असे सूचित होते की हा आशावादी दृष्टिकोन टिकवून ठेवणे कठीण आहे. आम्ही एका 'जोखीमयुक्त समाजात' राहतो ज्याला युद्ध आणि

हवामान बदलामुळे धोका संभवतो आहे. उपभोक्तावादाच्या माध्यम-प्रेरित उच्चभू वास्तविक संस्कृतीची वाढ सामाजिक नियंत्रणाच्या स्वतःच्या यंत्रणेसह येते. पुढे, सर्वेक्षण आधारित समाज (surveillance based society) स्वातंत्र्य आणि विश्वासाच्या भावनेला धोका निर्माण करू शकतो. वरील सर्व गोष्टींनी आधुनिकतेच्या प्रकल्पासमोर गंभीर आव्हाने उभी केली आहेत.

६.३ सारांश

नेहरूवादी आधुनिकतेचा विचार राजकीय आणि ऐतिहासिक संदर्भातून समजून घ्यावा लागेल.

राष्ट्राची व्याख्या केवळ प्रदेशाच्या आधारावर नाही, तर राज्याची तत्त्वे आणि संस्थांच्या आधारावरही ठरते. नेहरूंची आधुनिकता ही स्वदेशी होती आणि भारतीय लोकाचारात रुजलेली होती, त्यामुळे ती आधुनिकतेच्या युरोपीय कल्पनेपेक्षा वेगळी होती. नेहरूंनी वैज्ञानिक आणि तांत्रिक कौशल्याचे महत्त्व ओळखले आणि मूलभूत संशोधनाच्या क्षेत्रात उत्कृष्टतेच्या विविध संस्थांच्या निर्मितीसाठी निधी दिला. 'आधुनिक भारताची मंदिरे' म्हणून ओळखले जाणारे अनेक मोठे औद्योगिक आणि नदी खोरे प्रकल्प आणि धरणे बांधून त्यांनी राष्ट्रनिर्मितीचे उद्दिष्ट साधले असून त्यात नेहरूंचे पर्यावरणावरील विचार आणि प्रभाव यांचे प्रतिबिंब दिसते. तथापि, नंतरच्या वर्षांमध्ये त्यांनी महाकायतेकडे आपला दृष्टिकोन बदलला. अमर्याद अधिकार असूनही जबाबदारीने आणि सहमतीने काम करणाऱ्या नियोजन आयोगाच्या कामकाजात नेहरूंचा लोकशाहीवादी दृष्टिकोन दिसून आला.

६.४ प्रश्न

१. राष्ट्र उभारणीसाठी नेहरूवादी दृष्टिकोनातील प्रमुख घटकांची चर्चा करा.
२. नेहरूवादी आधुनिकतेचे आर्थिक आणि राजकीय संदर्भ तपासा.

६.५ संदर्भ

1. Avijit Pathak (2019): 'Nehruvian Modernity and our Times' <https://www.tribuneindia.com/news/archive/comment/nehruvian-modernity-and-our-times-860413#top>
2. Sunil Khilnani (1998): 'Nehruvian Modernity and its Contradictions', Economic and Political Weekly, Vol. 33, No. 32 pp 2168-2172

वनक्षेत्र

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ परिचय
- ७.२ विविधता-जैवविविधतेची संकल्पना
- ७.३ वनक्षेत्र - संरक्षण आणि स्पर्धा - भारतीय संदर्भ
- ७.४ वन हक्क कायदा
- ७.५ वन संक्रमण
- ७.६ निष्कर्ष
- ७.७ सारांश
- ७.८ प्रश्न
- ७.९ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- वनक्षेत्र ही सामाजिक-पर्यावरणीय व्यवस्था कशी आहे हे समजून घेणे
 - संवर्धन पद्धतीबद्दलचे वादविवाद आणि वादांचे परीक्षण करणे
-

७.१ प्रस्तावना

आज जंगलांना असलेले बहुतेक पर्यावरणीय धोके मोठ्या अवकाशीय आणि ऐहिक पातळीवर कार्य करणाऱ्या व्यवस्थापन धोरणांची मागणी करतात. जंगलातील आग, आक्रमक प्रजाती, वनस्पतींचे रोग, प्रदूषण इत्यादी पर्यावरणीय समस्या प्रशासकीय, भौगोलिक किंवा राजकीय सीमांचे पालन करत नाहीत. त्याऐवजी त्यांचे वर्तन हे मोठ्या क्षेत्रांतील पर्यावरणीय नमुने संकलित आणि प्रक्रियांचे कार्य सुरळीत ठेवणे आहे. जमीन व्यवस्थापन पद्धतींचे दीर्घकाळ टिकणारे परिणाम असतात जे बऱ्याच काळापर्यंत कोणाच्याही लक्षात येत नाहीत. त्यामुळे वन व्यवस्थापन साहित्याने आता निर्णयांच्या विस्तृत संदर्भाचा विचार करण्यास सुरुवात केली आहे आणि एका ठिकाणाच्या वर्तमान आणि भविष्यातील निर्णयांचे परिणाम इतर प्रदेशांवर किंवा स्थानांवर कसे होऊ शकतात याची अंतर्दृष्टी त्यामुळे प्राप्त झाली आहे. आपण वन व्यवस्थापनाच्या उदयोन्मुख

प्रतिमानांचा आणि सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिस्थिती आणि प्रक्रिया (प्रणाली) यांच्या एकमेकांशी परस्परसंवादाच्या विविध मार्गांचा विचार करणे आवश्यक आहे ज्यामुळे जागा आणि वेळ ओलांडून भुक्षेत्रे तयार होतात. या संदर्भात, हे समजून घेणे आवश्यक आहे की जंगले हीकशा प्रकारे सामाजिक-पर्यावरणीय व्यवस्था आहेत आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनाच्या पद्धती कोणत्या आव्हानांनी भरलेल्या आहेत.

७.२ विविधता-जैवविविधतेची संकल्पना

रेमंड विल्यमचे प्रसिद्ध लेखन कार्य "कळीचे शब्द : संस्कृती आणि समाजाचा शब्दसंग्रह" (1976) 'विविधता' या शब्दाच्या अर्थाच्या जटिलतेबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते. 'विविधता' या संकल्पनेचे पर्यावरणीय आणि भाषिक दोन्ही सांभाषितमध्ये प्रचंड परिणाम आहेत. समकालीन पर्यावरणवादाच्या समीक्षकांनी जैवविविधतेच्या संकल्पनेत अंतर्भूत असलेले काही विरोधाभास ओळखले आहेत. यात आघाडीवर आहे विकास अभ्यासक, आर्तुरो एस्कोबार ज्यांनी असा युक्तिवाद केला की समकालीन पर्यावरणीय मोहिमा आधुनिक औद्योगिक समाजाच्या मूलभूत परिसराला आव्हान देत नाहीत. त्याऐवजी जैविक विविधतेचे संरक्षण करण्यात त्यांचे स्वारस्य तिसऱ्या जगातील भांडवलशाहीच्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करते.

७.३ वनक्षेत्र - संरक्षण आणि स्पर्धा - भारतीय संदर्भ

'संवर्धन' या शब्दामध्ये आज आपल्याला माहित आहे की जंगलांच्या संरक्षणाशी संबंधित विशेष कौशल्ये समाविष्ट आहेत. असा शब्द भूतकाळात अस्तित्वात नव्हता, जेथे साध्या समाजांनी पारंपारिक जीवनपद्धतीचे अनुसरण केले आणि अत्यंत प्राथमिक मार्गांनी त्यांच्या सभोवतालची जंगले आणि नैसर्गिक संसाधने संरक्षित केली. आज हेच काम जागतिक दर्जाची विद्यापीठे आणि संशोधन संस्थांनी स्थापन केलेल्या पर्यावरण आणि वनीकरण विभागांनी हाती घेतले आहे. या संस्था वैज्ञानिक संवर्धनवादी आणि पर्यावरण तज्ञांना प्रशिक्षण देतात जे सामान्यतः शुद्ध विज्ञान वापरतात आणि नवीनतम व्यवस्थापन तंत्रांनी सज्ज असतात. या दोन गटांमध्ये हितसंबंधाचा संघर्ष स्पष्ट आहे, ज्यापैकी प्रत्येकजण खरा संरक्षक असल्याचा दावा करतो.

संवर्धनाचा अर्थ: संवर्धन या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत; काहीवेळा तो "नुकसान किंवा नुकसानीपासून बचाव करण्यासाठी नियोजित व्यवस्थापन" असा संदर्भ देऊ शकतो, तर इतर वेळी "भविष्यासाठी सांस्कृतिक मालमत्तेच्या रक्षणासाठी समर्पित व्यवसाय" म्हणून त्याला संबोधले जाते. त्याचा अर्थ काहीही असो, संवर्धन ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे जी संसाधन व्यवस्थापनावर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक आणि राजकीय संस्थांशी जवळून जोडलेली आहे. तिचा मुख्य उद्देश एखाद्या वस्तूच्या अखंडतेचे खरे स्वरूप राखणे किंवा प्रकट करणे हा आहे. निसर्गातील अनेक वस्तूंचे प्रतीकात्मक अर्थ आहेत. परंतु हे लक्षात घेतले पाहिजे की एखाद्या वस्तूची संवर्धन वस्तू म्हणून विचार करण्याआधी तिची अर्थ व्यक्त करण्याची क्षमता जाणून घेणे आवश्यक आहे. येथे कोणत्या वस्तूंमध्ये प्रतीकात्मक क्षमता आहे हे ठरवण्यात सत्ता महत्त्वाची भूमिका बजावते. अशा प्रकारे अधिक

शक्तिशाली चिन्हांना प्राधान्य दिले जाण्याची शक्यता आहे आणि ज्या संवर्धन वस्तू बनतील, तर इतर वस्तू निवडकपणे विसरल्या जातील.

संवर्धन पद्धती हे एक वैज्ञानिक क्षेत्र बनले आहे, ज्यामध्ये वैज्ञानिक चर्चा महत्वाची मानली जाते आणि म्हणून इतर सामाजिक शब्दछलांपासून वेगळे केले जाते. असा युक्तिवाद केला जातो की केवळ प्रशिक्षित तज्ञांच्या गटाकडे संवर्धन वस्तूंच्या भाषेचा अर्थ लावण्याचे कौशल्य आहे. वैज्ञानिक संवर्धनावरील टीका ही विज्ञानाच्या कल्पनेकडे निर्देशित केलेली नाही, तर 'केवळ कठोर विज्ञान, त्याची आकडेवारी आणि संख्याशास्त्र हेच संवर्धनाच्या दिशेने मार्गदर्शक ठरू शकते' या कल्पनेच्या विरोधात आहे.

संवर्धनाच्या कल्पनेला संवर्धनाच्या कलेचा सराव करण्यासाठी 'स्थानिक' आणि 'भौगोलिक' स्थान आवश्यक आहे. वनसंवर्धनाची आजची कल्पना १९व्या शतकातील वनसंपत्तीच्या संवर्धनावर झालेल्या वसाहती वादापासूनची आहे. वसाहतवादी सरकारच्या विस्तारित क्रियाकलापांसाठी आणि प्रतिस्पर्धी वसाहतवादी शक्तीसोबतच्या युद्धांच्या मागणीचा पुरवठा कायम ठेवण्यासाठी हे केले गेले. साम्राज्यासाठी व मौल्यवान संसाधनांचे संरक्षण करण्यासाठी वसाहती प्रशासनाने भारतात वन कायदे केले. **अग्रवाल (1997)** सारख्या विद्वानांच्या मते, पाश्चिमात्य देशांनी त्यांच्या उत्कृष्ट ज्ञानामुळे इतर प्रदेशांवर वसाहत केली आणि त्यांच्या वसाहतींवर अधिक शक्ती वापरण्यास सक्षम होते. त्याच रीतीने, पाश्चिमात्य देशांनी त्यांच्या उच्च ज्ञानामुळे संरक्षणाची अत्यावश्यकता देखील स्वीकारली.

संवर्धन सिद्धांतवादी (विकास सिद्धांताप्रमाणे) असा युक्तिवाद करतात की वनसंपत्ती "मानवजातीची कुलस्वामिनी" मानली जाते आणि ती तिसऱ्या जगातील उष्णकटिबंधीय देशांमध्ये स्थित आहे आणि केवळ पहिल्या जगाच्या ज्ञान, कौशल्य आणि कौशल्याने संरक्षित केली जाऊ शकते. ते हे सत्य ओळखत नाहीत की उष्णकटिबंधीय देशांतील स्थानिक समुदायांनी त्यांची संसाधने प्राचीन काळापासून पारंपारिक पद्धती, स्थानिक नियम आणि चालीरीतीनुसार व्यवस्थापित केली आहेत. म्हणून हे जे दोन व्यापक गट आहेत त्यांना संवर्धनाच्या अभ्यासासाठी वाहिलेली शिष्यवृत्ती आहे असे मानले जाते: एक स्थानिक गट समुदायांचे कारण आणि वन संवर्धनातील त्यांची भूमिका सर्वाधिक महत्वाची ठरवितो, तर दुसरा गट वैज्ञानिक वनीकरणाच्या वैधतेवर भर देतो. दुसरा गट असाही युक्तिवाद करतो की स्थानिक समुदायांनी केलेले संवर्धन हे एक मिथक आहे.

स्वदेशी विरुद्ध वैज्ञानिक वाद: स्वदेशी विरुद्ध वैज्ञानिक संवर्धन यामधील वरील वाद राजकीयदृष्ट्या आरोपित झाला आहे. गेल्या तीन दशकांत किंवा त्याहून अधिक काळात, स्थानिक समुदाय हे वनसंपत्तीचे सर्वोत्तम संरक्षक आहेत ही कल्पना लोकप्रिय झाली कारण स्थानिक समूहांना नैसर्गिक जगाबद्दल आध्यात्मिक आदर आहे आणि त्यांना व्यावहारिक समज देखील आहे. स्वदेशी संरक्षकांच्या समर्थनार्थ पुराव्यांमध्ये हे समाविष्ट होते: संवर्धन नैतिकतेचा सांस्कृतिक आधार, शत्रुवादी विश्वास प्रणाली, उच्च पातळीची जैवविविधता आणि स्थानिक पर्यावरणीय ज्ञानाचा ताबा, जातीय मालकी आणि जमीन आणि वन संसाधनांचे व्यवस्थापन हे ते पुरावे होत. त्यांना अनेकदा 'पृथ्वीचे रक्षक' आणि 'जैवविविधतेचे निर्माते' असे संबोधले जाते. तथापि, होल्ट यांचेसारखे असे काही विद्वान

आहेत ज्यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की स्थानिक संवर्धनवाद्यांना अनेकदा 'आदिम प्रदूषक' असे नामाभिधान लावले गेले आहे आणि स्थानिक समाज हे संवर्धनवादी आहेत हे दर्शविणारे फारसे पुरावे नाहीत. याउलट, जेव्हा जेव्हा लोकांना नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे शोषण करण्याची संधी मिळते तेव्हा त्यांनी दीर्घकालीन उद्दिष्टांपेक्षा अल्पकालीन लाभाला प्राधान्य देऊन तसे केले आहे. पारंपारिक पर्यावरणीय पद्धती पर्यावरणाला जन्मतःच हानीकारक असतात आणि त्यामुळेच जैवविविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी उद्याने आणि संरक्षित क्षेत्रांचे सीमांकन करावे लागले. सार्वत्रिक स्वातंत्र्यामुळे जैवविविधतेचा नाश होऊ शकतो. इतरत्र, स्थानिक समुदाय व्यवस्थापनाखालील जंगलांमध्ये जंगलतोड आणि जैवविविधतेचे नुकसान झाल्याचे सिद्ध करणारी उदाहरणे आहेत.

भारतातील वैज्ञानिक वनीकरण: वैज्ञानिक वनीकरणामध्ये पद्धतशीर नियोजन, लागवड आणि वनक्षेत्राचे शाश्वत लाभ यांचा समावेश असतो, स्थानिक जंगलांमध्ये स्थानिक समुदायाचा प्रवेश मर्यादित असतो. त्यांचे अंतर्निहित उद्दिष्ट दीर्घकालीन व्यावसायिक लाकूड उत्पादनावर आधारित होते, ज्याचा उद्देश भारतातील समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण जैवविविधतेला ब्रिटिश साम्राज्यासाठी लाकूड जंगलांच्या एकात्म-संस्कृतीमध्ये रूपांतरित करणे हा होता. युरोपियन आणि रोमँटिक कल्पनांना वैज्ञानिक, आधुनिक आणि तर्कसंगत आणि पर्यावरणीय विचार मानले गेले, तर स्थानिक आणि स्वदेशी ज्ञानाला अवैज्ञानिक, मागास, अतार्किक आणि पर्यावरणविरोधी असे संबोधले गेले. इंग्रजांनी जंगलांचे रक्षक आणि कारभारी ही संकल्पना मांडली. हे 'व्हाइट मॅन्स बोझ' किंवा 'सिव्हिलायझिंग मिशन' या कल्पनेपेक्षा वेगळे नव्हते, ज्याला वसाहतवादाच्या शाही हेतूनी निर्देशित केले होते.

७.४ वन हक्क कायदा

वसाहती काळापासून वन हक्क कायद्याची गतिशीलता समजून घेण्यासाठी FRA च्या पार्श्वभूमीची अंतर्दृष्टी जाणणे आवश्यक आहे. 'नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि खाजगी मालकी यांच्या नियंत्रणासाठी संघर्ष' ही भारतात नवीन कल्पना नव्हती. पण पाश्चात्य कायदेशीर चौकट आणि तत्वे भारतातील जमिनीच्या अधिकारांचे वितरण कसे करतील हे पाहणे हे एक नवीन वैशिष्ट्य होते. वसाहतवादी सरकारने 'भटक्या विमुक्तांना त्यांच्या जगण्यासाठी आवश्यकतेपेक्षा जास्त जमिनीवर मुक्तपणे फिरण्याचा अधिकार दिला पाहिजे' ही कल्पना नाकारली. त्यामुळे त्यांचा बंदोबस्त करणे, शेती करणे, मोलमजुरी करणे आणि कर भरणे यासाठी दबाव निर्माण करण्यात आला. औपनिवेशिक राजवटीत तयार केलेले आणि लागू केलेले वन कायदे हे वन अधिकाऱ्यांचे अनुभव, स्थानिक वास्तव आणि वसाहती गरजा यांच्यातील परस्परसंवादाच्या आधारे तयार केले गेले. विद्वानांचे असे निरीक्षण आहे की हे कायदे जाणीवपूर्वक विकसित केले गेले आणि काही इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी धोरणात्मकपणे लागू केले गेले. नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या व्यवस्थापनाने ब्रिटीश साम्राज्याला मदत केली हे जरी खरे असले तरी, नियंत्रणासाठी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर त्यासाठी अनेक सूक्ष्म मार्गांनी संघर्ष आणि वाटाघाटी केल्या गेल्या.

वन कायदा (1865), भारतीय वन कायदा (1878), वन कायदा (1927) यांद्वारे नैसर्गिक संसाधनांवर राज्याची मक्तेदारी प्रस्थापित करण्याचा पहिला प्रयत्न केला गेला. या सर्व कायद्यांनी एक ना एक प्रकारे हे स्पष्ट केले की वसाहती राज्याचा सर्व जंगलांवर आणि शेती

नसलेल्या जमिनीवर सार्वभौम अधिकार आहे. स्थानिक लोक संसाधने वापरू शकतात परंतु ते वर्तन कायदेशीर अधिकारांचा ताबा दर्शवत नाही. खरे तर हे असे विशेषाधिकार होते जे राज्य इच्छेने कधीही काढून घेऊ शकत होते. संवर्धनाच्या संकल्पनेला शक्तिशाली वसाहती सांभाषितांच्या निर्मितीद्वारे समर्थित केले गेले. यामुळे औपनिवेशिक प्रशासनाला स्थानिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा कायदेशीर अधिकार मिळाला आणि दुर्गम आणि हलक्या प्रशासित लोकांवर आणि जागेवर त्यांचे अधिकार वाढवले आणि त्यांना थेट ब्रिटिश राजवटीच्या नियंत्रणाखाली आणले गेले. अशा प्रकारे संकल्पना ही वनवासीयांच्या दैनंदिन व्यवहाराच्या दृष्टीने वसाहतवादी सत्तेच्या 'सरकारीकरणाचे' साधन बनले. स्वातंत्र्योत्तर काळात तेच कायदे अतिरिक्त सुधारणांसह चालू ठेवण्यात आले. राष्ट्रीय वन धोरण (1952), वन (संवर्धन) कायदा (1980) ही त्याची काही उदाहरणे आहेत. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतरही अनेक दशके आदिवासींना त्यांच्याच पारंपारिक जमिनींवर अतिक्रमण करणारे मानले जात होते.

वन हक्क कायदा: अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपारिक वनवासी (वन हक्कांची मान्यता) कायदा, ज्याला वन हक्क कायदा (FRA) (2006) म्हणूनही ओळखले जाते, पहिल्या संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA) सरकारच्या काळात भारतीय संसदेने लागू केला होता. पूर्वीच्या कायद्यांमध्ये चुकीच्या पद्धतीने प्रतिबिंबित झालेल्या तरतुदी दुरुस्त करण्यासाठी हा ऐतिहासिक कायदा होता. FRA मध्ये संस्कृतीचा आनंद आणि या सांस्कृतिक जटील संरचनेमधील आदिवासींच्या जमिनी, प्रदेश आणि संसाधनांचे संरक्षण, सक्तीने बेदखल करण्याचा अधिकार आणि आदिवासींच्या जीवन पद्धती आणि संस्कृती यात हस्तक्षेप करण्यापूर्वी त्यांच्या मुक्त, पूर्व आणि सूचित संमतीचा अधिकार यांचा समावेश होतो. या कायद्याने विशेषतः वनवासींसाठी संस्कृतीचे पालनपोषण म्हणून जमिनीचे महत्त्व लक्षात घेऊन. 'जमिनीचा हक्क' आणि विस्तार म्हणून 'संस्कृतीचा अधिकार' हा महत्त्वाचा मानवी हक्क म्हणून मान्यता दिली,

वन हक्क कायदा हा एक असा कायदा होता जो दीर्घकाळ प्रलंबित होता, आणि आदिवासी संघटना, सामाजिक कार्यकर्ते आणि विद्वान यांसारख्या विविध गटांनी आदिवासी आणि शतकानुशतके अन्याय सहन केलेल्या इतर वनवासींना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यामध्ये मागणी केली होती. हे ऐतिहासिक अन्याय दुरुस्त करण्याच्या उद्देशाने, सरकारने आदिवासींचे सक्षमीकरण करण्यासाठी कायदा हाती घेतला. या कायद्यांतर्गत आदिवासींना वैयक्तिक हक्कांबरोबरच सामुदायिक हक्कांचीही खात्री देण्यात आली होती. गौण वनउत्पादन (MFP) व्यतिरिक्त, सामुदायिक हक्कांमध्ये कुरण, पाणवठे आणि शाळांसारख्या सामुदायिक पायाभूत सुविधांसाठी एक हेक्टरपर्यंत वनजमीन वळवणे यांचा समावेश होतो. तथापि, सर्वइतके काही सरळ नव्हते, कारण एफआरएच्या तरतुदी सौम्य करण्याच्या वनविभागाच्या प्रयत्नांमुळे विरोध सुरू झाला आहे आणि सोबतच सरकारने कायद्याच्या विरुद्ध असलेल्या अनेक अटी घातल्या आहेत.

भोपाळमधील ना-नफा ना-तोटा पद्धतीच्या समर्थनाने छत्तीसगड आणि मध्य प्रदेशमध्ये एफआरएच्या अंमलबजावणीवर केलेला अभ्यास केंद्राच्या स्थिती अहवालाच्या पलीकडील सत्य दर्शविते. या अहवालात असे दिसून आले आहे की ज्या जिल्ह्यांमध्ये आदिवासींचे प्रमाण जास्त आहे अशा जिल्ह्यांमध्ये कोणतेही सामुदायिक दावे मंजूर झाले नाहीत. जरी

वन अधिकाऱ्यांनी MFP वर अधिकारांची मागणी नसल्याचा दावा केला असला तरी, समुदायाचे नेते असे म्हणतात की 'FRA मध्ये MFP वरील सामुदायिक अधिकारांचा समावेश होता हे तथ्य अधिकाऱ्यांनी लपवले'. तळागाळात काम करणाऱ्या बहुतांश खालच्या स्तरावरील वन अधिकाऱ्यांनी वनहक्क दाव्यांची प्रक्रिया करण्यास मदत करणे अपेक्षित असते परंतु त्यांना कायद्यातील तरतुदींची माहिती नसते. **N.C. सक्सेना** (सदस्य, राष्ट्रीय सल्लागार परिषद) ज्यांनी FRA अंमलबजावणीचे पुनरावलोकन केले त्यांनी असे निरीक्षण केले की FRA मध्ये तरतूद किंवा त्याची कमतरता अशी आहे की आम्ही आदिवासी समुदायांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याच्या संधी गमावत आहोत.

७.५ वन संक्रमण

जागतिक हवामान बदल आणि जगभरातील अधिवास नष्ट होणे या दोन समस्यांना प्रतिसाद म्हणून, 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात शास्त्रज्ञांनी शाश्वततेचे विज्ञान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला ज्यामुळे शाश्वत समाजात संक्रमण होते. अलेक्झांडर माथेर यांनी 'द फॉरेस्ट ट्रांझिशन' हा जो शब्दप्रयोग केला आहे तो अशा अर्थाने की, समाजाचा आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण होत असताना जंगलांचा साठा अंदाजानुसार बदलतो.

जेव्हा वन पुनर्प्राप्ती होते आणि जंगलाचे आच्छादन परत मिळते तेव्हा ते वन संक्रमण असते. वन संक्रमण अतिव्यापी परिस्थितीत होऊ शकते. काही ठिकाणी आर्थिक विकासामुळे पुरेशा बिगरशेती नोकऱ्या निर्माण झाल्या आहेत, परिणामी शेतकऱ्यांनी जमिनी काढून घेतल्या आहेत. परिणामी जंगलांचे उत्स्फूर्त पुनरुत्पादन होते आहे. इतर काही ठिकाणी जंगलांच्या कमतरतेमुळे सरकार आणि समुदायांनी वृक्षारोपण करण्यास आणि वनीकरणाच्या पद्धती अवलंबण्यास प्रवृत्त केले आहे.

वन संक्रमणासाठी अनेक घटक जबाबदार आहेत: जंगलतोडीच्या काळात वन संक्रमण सुरू होते. सुरुवातीला वृक्षतोड आणि इतर कामांमुळे वनक्षेत्रात घट होते. शहरांच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जमीन मोकळी झाल्यावर तिचे कृषी उत्पादनासाठी शेतात रूपांतर केले जाते. शेवटी शेतीचा विस्तार संपतो. असे का घडते यावर दोन प्रकारचे तर्क असू शकतात. प्रथम शेत मजूर चांगल्या पगाराच्या बिगरशेती नोकऱ्यांसाठी जमीन सोडतात आणि शेतमालाच्या कमतरतेमुळे, कृषी उद्योग अक्षम बनले आहेत. त्यामुळे अधिक दुर्गम आणि कमी उत्पादन देणारी शेते आणि कुरणे शेतकऱ्यांनी सोडून दिली आहेत. या जमिनी नंतर जंगलात परत रूपांतरित होतात. शेतमजुरांचे नुकसान हे शहरीकरण आणि आर्थिक विकासांमुळे होते, ज्याला 'महान परिवर्तन' असे संबोधले जाते. काहीवेळा राजकारणी जेव्हा सोडलेल्या जमिनी विकत घेण्यास आणि उद्याने आणि वन राखीव जागा तयार करण्यास सहमती देतात तेव्हा ते जंगलाच्या मिषाने या प्रवृत्तीला बळकटी देतात.

युक्तिवादाचा दुसरा प्रकार सांगतो की कृषी विस्तारादरम्यान जंगलांचे नुकसान हे प्रतिवादाचा चालना देते. जास्त किंवा वाढती लोकसंख्या आणि वन उत्पादने आयात करण्याची क्षमता कमी असलेल्या ठिकाणी वन उत्पादनांच्या किमती वाढतात. हे जमीनमालकांना पिके किंवा कुरणाच्या गवतांऐवजी झाडे लावण्यास प्रवृत्त करतात. विद्वानांचे निरीक्षण आहे की अलिकडच्या काळात भारतातील वनाच्छादन वाढण्यामागे ही

किंमत-संबंधित गतिमानता कारणीभूत आहे. घटनांच्या या क्रमाला जंगल संक्रमणाचा 'वन टंचाई मार्ग' म्हणतात. राजकारणी जेव्हा पूर आणि वन उत्पादनांच्या वाढत्या किमतींना प्रतिसाद म्हणून सीमांत जमिनींचे पुनर्वसन करण्यासाठी कार्यक्रम तयार करतात, तेव्हा ते हा मार्ग वापरतात.

या संदर्भात, कधीकधी एक अस्पष्ट शब्द 'जंगले' समजून घेणे उचित ठरेल. FAO (United Nations of Food and Agriculture Organization of United Nations (FAO), 2001) नुसार, जेव्हा झाडांनी दिलेली छत एखाद्या क्षेत्राच्या किमान 10% व्यापते तेव्हा क्षेत्र 'जंगले' म्हणून मानले जाऊ शकते, त्यामुळे नवे आणि जुने वृक्ष जंगल म्हणून गणले जाऊ शकते. वन संक्रमणे अपरिहार्यपणे जंगलांच्या व्याप्तीतील दीर्घकालीन बदलांशी संबंधित असतात, बदलत्या लागवडीच्या बाबतीत जंगलाच्या आच्छादनात होणारे अल्पकालीन, चक्रीय बदल हे नव्हेत, ज्यामध्ये शेतकरी जमीन साफ करतात आणि नंतर अनेक वर्षांनी ती सोडून देतात.

वन संक्रमणाशी संबंधित चार संकल्पनांचे येथे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. जेव्हा लोक झाडांची जमीन साफ करतात आणि पुन्हा वाढ होण्याची शक्यता नसते तेव्हा 'जंगलतोड' होते. 'वनीकरण' म्हणजे एक सामान्य प्रक्रिया ज्यामध्ये जंगलाचे आच्छादन वाढते. झाडे नसलेल्या जमिनीवर वृक्षारोपण केल्यामुळे वनक्षेत्र वाढते तेव्हा 'वनीकरण' होते. 'पुनर्वर्जन' होते जेव्हा जंगले पूर्वीच्या वनाच्छादित जमिनीवर नैसर्गिकरित्या पुनर्वर्जित करतात.

जंगल संक्रमणाचा कोणताही एक मार्ग नाही. जंगल संक्रमणाची प्रक्रिया विविध प्रमाणात घडते; ज्यामध्ये एक उप-प्रदेश किंवा संपूर्ण देश, किंवा मोठ्या भौगोलिक प्रदेशातील काही देश व्यापलेले असू शकतात. वनसंक्रमणामुळे लोकसंख्येचे स्थानिक वातावरण कमी होऊ शकते, तथापि, जंगलातील जमिनीवर लोकसंख्येचा एकूण प्रभाव वाढू शकतो जर त्यांनी लांबच्या प्रदेशातून मोठ्या प्रमाणात लाकूड उत्पादने आणि कृषी वस्तू आयात करण्यास सुरुवात केली. जे प्रदेश कृषी उत्पादनांची निर्यात करतात ते सर्व संभाव्यतः जंगल संक्रमण अनुभवू शकतात कारण हे प्रदेश जवळच्या शहरी केंद्रांमध्ये वापरासाठी अन्न उत्पादन करतात. 19 व्या शतकात कापसाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मोठ्या प्रमाणावर सहभागी असलेला दक्षिण अमेरिका हा महत्वाचा देश आहे. याचा परिणाम 20 व्या शतकात जंगलाकडे मोठ्या प्रमाणात उलटसुलट बदल होण्यात झाला.

वन संक्रमणाच्या विश्लेषणाचे महत्वाचे धोरणात्मक परिणाम आहेत. हे नाकारता येत नाही की वन संक्रमणामध्ये मातीची धूप कमी करणे, पाण्याची गुणवत्ता सुधारणे आणि कार्बन जप्ती (विनियोग) द्वारे हवामानातील बदल कमी करण्याची अफाट क्षमता आहे. त्यामुळे सरकारे संक्रमणांना गती देऊ शकतात आणि नंतर संक्रमणे सुरू राहतील याची खात्री घेऊ शकतात.

हे लक्षात घेतले पाहिजे की ही संक्रमणे जैवविविधतेवर महत्त्वपूर्ण सकारात्मक प्रभाव पाडत नाहीत. तरीही, ती कार्बन आणि मृदा संवर्धनाला चालना देतात, ही वस्तुस्थिती क्योटो प्रोटोकॉलमध्ये दिसून येते. त्यामुळे सरकारने त्यांना प्रोत्साहन देण्यास उच्च प्राधान्य दिले पाहिजे. क्योटो प्रोटोकॉलमध्ये नमूद केल्यानुसार कार्बन जप्तीसाठी आर्थिक प्रोत्साहने

असल्याने, क्योटो साधनामध्ये सर्व देशांमध्ये वनसंवर्धनासाठी राजकीय-आर्थिक प्रेरणा देण्याची क्षमता आहे.

वनक्षेत्र

७.६ निष्कर्ष

जमीन व्यवस्थापन प्रणाली ज्यामध्ये संवर्धनाच्या आवृत्त्या समाविष्ट आहेत त्या महत्त्वपूर्ण आहेत कारण त्या निर्णयांचे विस्तृत संदर्भ समजून घेण्यास मदत करतात. स्वतंत्र वन धोरणे ही वसाहतवादी वन धोरणांचीच एक निरंतरता आहे. यामुळे वनसंपत्तीवरील राज्याचा दावा मजबूत झाला आहे आणि वननिवासी आणि त्यांच्या पद्धतींना व जंगलाला धोका आहे. वनसंवर्धनाच्या राजकारणाचा या प्रदेशातील राजकारणाशी जवळचा संबंध आहे. हे विशेषतः उत्तर-दक्षिण गतिशीलतेच्या संदर्भात खरे आहे. 'संवर्धन' या शब्दाभोवती एक वादविवाद आहे, जो अर्थाच्या दृष्टीने खूप भारित शब्द आहे. हा शब्द प्रतीकात्मक आणि राजकीय अर्थाशी संबंधित आहे. वन कायद्यांमुळे आदिवासी आणि वनवासी यांना फायदा होण्याऐवजी त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवर सरकारचे नियंत्रण कायदेशीर ठरले आहे. त्यामुळे जंगलाचे नियमन करून, राज्याला त्यांच्या अस्तित्वासाठी वनसंपदेवर अवलंबून असलेल्या प्रजेच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवता आले आहे.

७.७ सारांश

वन व्यवस्थापन साहित्याने आता निर्णयांचा व्यापक संदर्भ विचारात घेण्यास सुरुवात केली आहे आणि एका ठिकाणाच्या वर्तमान आणि भविष्यातील निर्णयांचे इतर प्रदेशांवर किंवा स्थानांवर कसे परिणाम होऊ शकतात याची अंतर्दृष्टी त्याला आता प्राप्त झाली आहे. 'संवर्धन' या शब्दामध्ये आज आपल्याला माहित आहे की जंगलांच्या संरक्षणाशी संबंधित विशेष तंत्र आणि कौशल्ये समाविष्ट आहेत. 'स्वदेशी विरुद्ध वैज्ञानिक संवर्धन' हा वरील वाद राजकीय दृष्ट्या प्रभावित झाला आहे. वैज्ञानिक वनीकरणामध्ये पद्धतशीर नियोजन, लागवड आणि जंगलाचे शाश्वत शोषण समाविष्ट आहे, स्थानिक जंगलांमध्ये स्थानिक समुदायाचा प्रवेश प्रतिबंधित आहे. FRA ने 'जमिनीचा अधिकार' आणि विस्तार म्हणून, 'संस्कृतीचा अधिकार' हा एक महत्वाचा मानवी हक्क म्हणून ओळखला आहे, विशेषतः जंगलातील रहिवाशांसाठी संस्कृतीचे संगोपन म्हणून जमिनीचे महत्त्व लक्षात घेऊन. वन संक्रमणाच्या विश्लेषणामध्ये महत्वाचे धोरणात्मक परिणाम आहेत.

७.८ प्रश्न

1. संवर्धन या शब्दाच्या अर्थाची चर्चा करा.
2. भारतातील संसाधनांच्या वापराच्या संदर्भात संवर्धन पद्धतींशी संबंधित समस्यांचे परीक्षण करा.
3. जमिनीच्या संक्रमणाची समज जंगल पुनर्संचयित करण्यासाठी कशी मदत करू शकते याचे मूल्यांकन करा.

७.९ REFERENCES

1. https://www.researchgate.net/publication/228492170_Conservation_and_Contestation_In_the_Crossfire_over_'Diversity'/link/55d616f108ae9d65948bc742/download
2. Ansari, M (2009): Politics of Conservation (M.Phil Dissertation)
3. https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/71532/484_1.pdf?sequence=1
4. Alexandra Paige Fischer (2018) Forests landscapes as social-ecological systems and implications for management, In Landscape and Urban Planning, Vol 177, pp 138-147.
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0169204618302755>
6. Rudel, Thomas, et.al. (2005): Forest Transitions: towards a global understanding of land use change In Global Environmental Change (15), 23-31
7. घाटे ऋचा, वनव्यवस्थापन, विकेंद्रीकरण आणि आदिवासींचे जीवनमान, वनहक्क कायदा २००६ च्या संदर्भात भारतीय वन धोरणांची चिकित्सा, समाज प्रबोधन, जानेवारी-मार्च २००९, पृष्ठ क्रमांक ५९ ते ७०.

भूदृश्य (भूक्षेत्र)

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ सामान्य मालमत्ता संसाधने
- ८.३ भूदृश्ये
- ८.४ भूदृश्यांचे व्याख्यात्मक आकलन
- ८.५ भूदृश्यांचे परिणाम
- ८.६ भूदृश्य व्यवस्थापन
- ८.७ निष्कर्ष
- ८.८ सारांश
- ८.९ प्रश्न
- ८.१० संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- मानव-पर्यावरण संबंधांवर पर्यायी दृष्टीकोनांचे परीक्षण करणे
- पर्यावरणाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक अर्थाची अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे

८.१ प्रस्तावना

निसर्गात अनेक घटक आहेत जसे की वनस्पती आणि प्राणी. तथापि, प्रत्येक भौतिक घटक केवळ एक घटक असल्यापेक्षा सुद्धा काहीतरी जास्त आहे. कारण त्यात अनेक प्रतीकात्मक अर्थ आहेत जे, लोक ज्या मूल्यांद्वारे स्वतःची व्याख्या करतात त्यातून निर्माण होतात. बिल्डर, शेतकरी, शिकारी - त्यांच्या निसर्गाशी संवाद साधून - लोक कोण आहेत याच्या व्याख्या ठरवतात. या स्व-परिभाषा प्रतिबिंबित करण्यासाठी त्याच्या भौतिक स्वरूपातील नैसर्गिक वातावरण प्रतीकात्मकपणे बदलले आहे. हे प्रतीकात्मक अर्थ आणि व्याख्या सामाजिक-सांस्कृतिक घटना आहेत, कारण त्या सामाजिक वास्तवाच्या संदर्भात उदयास येतात. या केवळ भौतिक घटना नाहीत तर ते कोणत्याही नैसर्गिक जागेचे प्रतीकात्मक

भुश्यात रूपांतर करतात. या विभागात आम्ही सामायिक मालमत्ता संसाधनाचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो, एक गट निसर्ग आणि पर्यावरण यांच्याशी कसा संबंध तयार करतो आणि जमिनीच्या वापराच्या पद्धती आणि जमीन व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने त्याचा प्रभाव मांडतो .

कृषी क्षेत्राचा विस्तार, उपनगरांचा पसरणे आणि जमिनीचा इतर प्रकार इ घटक गेल्या अर्ध्या शतकातील जागतिक भूदृश्यातील सर्वात नाट्यमय मानव-प्रेरित परिवर्तनांचे प्रतिनिधित्व करतात. भूदृश्य बदलामुळे काही महत्वाचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. उदा जागतिक तापमान, वन्यजीव आणि स्थानिक गटांना धोका आणि या लँडस्केप परिवर्तनांचे विध्वंसक परिणाम या पार्श्वभूमीवर, सामाजिक आणि नैसर्गिक शास्त्रज्ञांचे नेटवर्क वाढत आहे. त्यांनी अनेक असे घटक ओळखले आहेत ज्यांचे जमिनीच्या वापराचे भिन्न प्रकारे आहेत.

८.२ कॉमन प्रॉपर्टी रिसोर्स (सीपीआर) /सामाईक मालमत्ता संसाधने

सामाईक मालमत्ता संसाधनांमध्ये (CPR) मध्ये अशी सर्व संसाधने समाविष्ट असतात जी गावकऱ्यांच्या सामान्य वापरासाठी असतात. पारंपारिकपणे, ग्रामीण सामायिक मालमत्ता संसाधनांमध्ये सामुदायिक जमीन, सामुदायिक कुरणे आणि चराऊ मैदाने, सामुदायिक जंगल, वन्यजीव, संरक्षित आणि असुरक्षित जंगले, पडीक जमीन, सामान्य डंपिंग आणि मळणी, पाणलोट गटार, गाव तलाव आणि टाक्या, नद्या आणि नाले आणि त्यांचे किनारे यांचा समावेश होतो. नदीपात्रे जे सामाजिक परंपरा आणि कायदेशीररित्या लागू करण्यायोग्य नियमांद्वारे वापरासाठी नियंत्रित केले जातात. ब्रिटीशपूर्व भारतात, देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा एक मोठा भाग ग्रामीण जनतेला मुक्तपणे उपलब्ध होता. ही संसाधने मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक समुदायांच्या नियंत्रणाखाली होती. हळुहळू राज्याने या संसाधनांवर ताबा मिळवला. याचा परिणाम सामुदायिक व्यवस्थापन प्रणालीचा क्षय झाला आणि हळूहळू गावकऱ्यांना उपलब्ध असलेल्या सामान्य मालमत्ता संसाधनांमध्ये गेल्या काही वर्षांत लक्षणीय घट झाली. कालांतराने गावकऱ्यांना फक्त मर्यादित किंवा काही विशिष्ट श्रेणीतील जमीन आणि जलस्रोतांमध्ये प्रवेश मिळवण्याचा कायदेशीर अधिकार आहे. असे असले तरी, ग्रामीण लोकसंख्येच्या जीवनात आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये सामान्य मालमत्ता संसाधने मध्यवर्ती भूमिका बजावतात.

दुसरी संबंधित संकल्पना कॉमन लँड रिसोर्सेस (CLR) ची आहे जी सामाईक मालमत्ता संसाधने उप-श्रेणी आहे. CLR हा शब्द संसाधन वापरकर्त्यांच्या समुदायाच्या मालकीच्या आणि संरक्षित असलेल्या मालमत्तेचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला जातो. हे कोणाच्याही मालकीच्या मालमत्तेचा संदर्भ देते. सरकारची मालमत्ता असली तरी लोकांना त्यात 'सामान्य प्रवेश' आहे. गावातील CLR मध्ये ग्रामपंचायत किंवा समुदायाद्वारे प्रशासित जमिनीचा समावेश होतो. याशिवाय प्रत्येक गावात विविध उद्देशांसाठी काही विशिष्ट सीमांकन केलेले क्षेत्र असते आणि ते सर्व गावकऱ्यांना उपलब्ध असते. त्यामध्ये कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करणे, धान्य साठवणे, सरपण, करमणूक किंवा धार्मिक कारणांसाठी, गावातील जत्रा, विवाह, आठवडी बाजार इत्यादी क्षेत्रांचा देखील समावेश होतो.

जमीनीला ही केवळ एक भौतिक अस्तित्व नाही, तर तिच्यात राहणाऱ्यांसाठी तिला खोल अर्थ आणि महत्त्व आहे. समाजाचे सदस्य या नात्याने, माणसे वस्तू आणि कृती यांना अर्थ देतात. "भूदृश्य" हे निसर्ग आणि पर्यावरणाला अर्थ देण्याच्या मानवी कृतीद्वारे तयार केलेले प्रतीकात्मक वातावरण आहे. मानव त्यांच्या मूल्ये आणि विश्वासांवर आधारित विशिष्ट दृष्टीकोनातून पर्यावरणाची व्याख्या आणि स्वरूप ठरवतात. अशा प्रकारे प्रत्येक भूदृश्य एक प्रतीकात्मक वातावरण आहे. हे भूदृश्य आपण कोण आहोत त्याचे आणि आपण ज्या संस्कृतीत अडकलो आहोत त्याचे प्रतिबिंब आहेत. सांस्कृतिक प्रतीकांद्वारे मानव भौतिक वातावरणाचे भूदृश्यमध्ये रूपांतर करतो.

भूदृश्य

निसर्ग आणि मानवी नातेसंबंधांबद्दलची आपली समज - 'आम्ही' कोण होतो, कोण 'आम्ही' आहोत आणि कोण 'आम्ही' बानु इच्छितो- या ठिकाणी आणि अवकाशात - या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीद्वारे यांवर ठरते. भूदृश्य सांस्कृतिक ओळख प्रतिबिंबित करतात, जे नैसर्गिक वातावरणापेक्षा 'आपल्या'बद्दल आहेत. जेव्हा आपण नैसर्गिक वातावरणातील बदलांचे संभाव्य मानवी परिणाम ओळखण्याचा आणि समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा भूदृश्ये निर्माण करणाऱ्या अनेक सांस्कृतिक व्याख्यांमधून हे परिणाम समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

सांस्कृतिक गट नैसर्गिक वातावरणाचे भूदृश्यमध्ये रूपांतर करतात. समान भौतिक वस्तू किंवा स्थितीला भिन्न अर्थ देणारी भिन्न चिन्हे वापरून ते असे करतात. ही चिन्हे आणि अर्थ सामाजिक-सांस्कृतिक घटना आहेत. ते सामाजिक रचनाबंध आहेत आणि सांस्कृतिक संदर्भात सतत वाटाघाटींचे परिणाम आहेत. मीड यांच्या मते, "मानव ज्या जगामध्ये राहतो ते जग निरर्थक आहे. अर्थ गोष्टींच्या स्वभावात अंतर्भूत नसतात. भूदृश्य असलेल्या गोष्टींना चिन्हे आणि अर्थाचे श्रेय मानवच देतात. हे अर्थ सांस्कृतिक गटांमधील लोक आपापसात आणि स्वतःमध्ये आणि भौतिक वातावरणात योग्य किंवा अयोग्य म्हणून परिभाषित करतात याचे प्रतिबिंब आहेत".

काहीवेळा आपण वाटाघाटी करण्याच्या प्रक्रियेतून जातो आणि नवीन चिन्हे आणि अर्थांवर पुनर्चर्चा करतो. जेव्हा घटना किंवा तांत्रिक नवकल्पना या भूदृश्यच्या अर्थांना आव्हान देतात तेव्हा हे घडते. जगभरातील अनेक उदाहरणे दर्शवतात की भूदृश्य हे सामाजिक-सांस्कृतिक प्रतीकांचे आणि अर्थांचे प्रतिबिंब कसे आहेत जे विशिष्ट संस्कृती, वेळ, जागा आणि स्थानामध्ये मनुष्य असणे म्हणजे काय हे परिभाषित करतात. नर्मदा खोरे प्रकल्प हे पहिले प्रकरण आहे, ज्यामध्ये नर्मदेच्या काठावर शेकडो इमारती बांधण्याची कल्पना आहे. हिंदू धर्माच्या अनुयायांसाठी नर्मदा ही पवित्र नद्यांपैकी सर्वात पवित्र आहे. शतकानुशतके, हजारो लोकांनी उपचार करणारी परिक्रमा केली आहे आणि नर्मदा नदीच्या काठावर 1,600 मैल चालले आहेत. या प्रकल्पाला वित्तपुरवठा करणाऱ्या जागतिक बँकेने, विशेषतः केवळ आर्थिक दृष्टीकोनातून, खर्च-लाभ विश्लेषणावर लक्ष केंद्रित केले. महत्वाकांक्षी प्रकल्प नर्मदा नदीकाठी मानव-पर्यावरण संबंधांवर कोणत्या मार्गांनी प्रभाव टाकतो - ही एक चौकट जी हिंदू लोकांची स्वतःची व्याख्या प्रतिबिंबित करणाऱ्या भूदृश्यावर लक्ष केंद्रित करते. तसेच,

धरणाच्या प्रक्रियेमुळे नर्मदा नदीच्या उपचार शक्तीवर कसा परिणाम होईल याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

८.४ भूदृश्य समजून घेणारे दुभाषी

माणसाचे नैसर्गिक वातावरणाशी असलेले संबंध व्यक्तिनिष्ठ चिन्हे आणि अर्थाद्वारे समजले जाऊ शकतात ज्याद्वारे लोकांचा समूह सामाजिकरित्या भूदृश्य तयार करतो. निसर्गाच्या निरनिराळ्या संकल्पना वेगवेगळ्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भातून निर्माण होतात आणि निसर्ग त्या संदर्भातून अभेद्य बनतो. भूदृश्याची संकल्पना आपल्याला समान संस्कृतीसह नैसर्गिक वातावरणाच्या संबंधात समुदायांमधील संघर्ष किंवा वांशिक गटांमधील फरक समजून घेण्यास मदत करते.

एक सामाजिक-सांस्कृतिक गट सांस्कृतिक अर्थ असलेल्या प्रतीकांद्वारे निसर्ग आणि पर्यावरणातून एक भूदृश्य तयार करतो आणि नंतर त्याचे पुनरुज्जीवन करतो. संदर्भात 'रिफिकेशन' या संकल्पनेचा एक विशिष्ट अर्थ आहे. बर्जर आणि लकमन (1967) यांनी असे सुचवले की "पुनर्मीकरणाचा अर्थ असा आहे की मनुष्य मानवी जगाचे स्वतःचे स्वामित्व विसरण्यास सक्षम आहे. मानवाला यापुढे जग-उत्पादक म्हणून समजले जात नाही, परंतु त्या बदल्यात ते 'गोष्टींच्या स्वरूपाचे' उत्पादन ठरले आहेत. येथे, भूदृश्ये, जे प्रतिकात्मक सामाजिक बांधकाम आहेत, ते गृहीत धरल्या गेलेल्या जगाचा भाग बनतात. मानव सतत एका क्रियाकलापात गुंतलेला असतो: ते नैसर्गिक घटना पकडतात, त्यांचे सांस्कृतिक वस्तूंमध्ये रूपांतर करतात आणि सांस्कृतिक कल्पनांसह त्यांचा पुनर्व्याख्या करतात. त्यामुळे नैसर्गिक जग एका कॅलिडोस्कोपप्रमाणे मांडले जाते, जे आपल्या मनावर विविध छाप पाडते.

पुनर्निर्मित चिन्हे आणि अर्थ, जे सामायिक केले जातात, मुख्यतः गृहीत धरले जातात, ते वाटाघाटीच्या प्रक्रियेतून प्रकट होतात. हेच अर्थ सामाजिक आणि नैसर्गिक घटना आणि ते कोणत्या परिस्थितीत आहेत याची व्याख्या करतात. कालांतराने सांस्कृतिक गट त्यांचे भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्यातील वास्तवांची पुनर्रचना आणि पुनर्परिभाषित करत राहतात. हे चालू असलेल्या सामाजिक संवादाद्वारे केले जाते, ज्यामध्ये परिस्थितीचा अर्थ, चिन्हे आणि व्याख्या यावर वाटाघाटीची प्रक्रिया समाविष्ट असते.

वरील संदर्भात, विशेषतः तांत्रिक, आर्थिक आणि सामाजिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर भूदृश्य विशिष्ट अर्थ कसा टिकवून ठेवू शकतो हे समजून घेणे आवश्यक आहे. विद्वानांचे असे निरीक्षण आहे की मूल्यांच्या प्रणालीचे योग्य स्वरूप काय आहे याबद्दल सामायिक विश्वास महत्वाचा आहे. एखाद्या व्यक्तीमध्ये विश्वासांची एक रचना असते जी सर्वसमावेशक असते आणि म्हणूनच गृहीत धरली जाते की त्या व्यक्तीला जाणीवपूर्वक त्याची जाणीव नसते, परंतु त्याच वेळी व्यक्तीच्या स्व-परिभाषेपासून त्या रचनेला वेगळे करता येत नाही. येथे, विश्वासांच्या संरचनेत सर्वात महत्वाची चिन्हे आरोपित केलेली आणि राखली गेलेली असतात.

८.५ भूदृश्याचे परिणाम

नैसर्गिक वातावरणातील बदलाच्या अर्थावर वेगवेगळे गट का भांडतात आणि या बदलाचे संभाव्य परिणाम कसे परिभाषित केले जातात याचे समाजशास्त्रीय स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे आहे. शास्त्रज्ञांसाठी, पर्यावरणातील एक छोटासा बदल कदाचित मोठी गोष्ट नसते. परंतु ती एखाद्या समूहाच्या जीवन जगाच्या मूलभूत अर्थासाठी धोका म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकते, ही वस्तुस्थिती आहे जी आदिवासी आणि स्थानिक लोक अशा बदलांना का विरोध करतात हे स्पष्ट करते. भूदृश्यची चौकट महत्त्वाची आहे कारण ती सर्व सहभागींच्या विविध दृष्टीकोनातून तांत्रिक आणि पर्यावरणीय बदलांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक परिणामांचा अर्थ लावण्यासाठी एक माध्यम प्रदान करते.

लागू केलेले परिणाम

भूदृश्यची समाजशास्त्रीय चौकट पर्यावरणाचे अनेक अर्थ आहेत मुद्द्यावर जोर देते. हे अर्थ लोक स्वतःला कसे परिभाषित करतात याचे प्रतीकात्मक प्रतिबिंब आहेत. पर्यावरणातील कोणताही बदल या सांस्कृतिक अभिव्यक्तींना आव्हान देऊ शकतो आणि म्हणून लोकांच्या स्वतःच्या आणि पर्यावरणाशी असलेल्या त्यांच्या नातेसंबंधांच्या संदर्भात अर्थाचा पुनर्विचार आवश्यक आहे. विद्वानांचा असा युक्तिवाद आहे की आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थांना सांस्कृतिक गटाच्या भूदृश्यच्या आकलनाचा फायदा होऊ शकतो. एक मुद्दा म्हणजे बालीची कृषी प्रणाली मंदिरे आणि पुजारी यांच्या माध्यमातून राखली गेली होती. जलदेवतेने नवीन झरे शोधण्यासाठी किंवा कालव्यातून पाणी वळवण्याच्या वैयक्तिक गावांच्या योजनांना मान्यता दिली की नाही हे योजकांनी ठरवले. मंदिराचे पुजारी नियंत्रक होते आणि त्यांनी शेकडो शेती असलेल्या गावांना जलस्रोतांचे वाटप केले. त्यांनी लागवड आणि कापणीसाठी वेळापत्रक देखील नेमके केले आणि सामान्य कालावधीसाठी जमीन पडीक राहू दिली. नकळतपणे, त्यांच्या धार्मिक प्रथा शाश्वत होत्या - त्यांच्यामुळे मातीचे संवर्धन झाले आणि कीटकांच्या हल्ल्यांमुळे होणारे पिकांचे नुकसान कमी झाले. विद्वानांचे असे निरीक्षण आहे की बाली अभ्यास हे दर्शवितो की 'स्थानिक शहाणपण' महत्त्वाचे आहे, परंतु अनेकदा ते कमी दर्जाचे मानले जाते आणि म्हणून विकास संस्थांकडून दुर्लक्ष केले जाते कारण ते जे क्षतिग्रस्त नाही ते ठीक करण्याचा प्रयत्न करतात.

राजकीय परिणाम

नैसर्गिक वातावरण हे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय चर्चेचे मुख्य वैशिष्ट्य बनल्यामुळे, कोणाच्या भूदृश्यचे संरक्षण केले जाते, किंवा बदलले जाते किंवा शोषण केले जाते हा प्रश्न महत्त्वाचा बनतो. राजकीय क्षेत्रातील सर्व घटना शक्ती संबंधांवर अवलंबून असतात आणि ते प्रतिबिंबित देखील करतात. पर्यावरणीय समस्यांच्या राजकीय क्षेत्रात, समूहाच्या स्वतःच्या व्याख्येद्वारे स्व-हित व्यक्त केले जाते जे त्याच्या भूदृश्यमध्ये प्रतिबिंबित होते. सर्व भूदृश्य शक्तीशी संबंधित नसतात. ते भूदृश्य जे समूहाचे सर्वोच्च सामर्थ्य असलेले प्रतिनिधित्व करतात ते महत्त्वाचे मानले जातात. केवळ ती विशिष्ट भूदृश्ये नंतर वर्चस्व गाजवतात आणि विस्ताराने सामाजिक क्रिया आणि सामाजिक संसाधनांचे वाटप प्रभावित करतात.

प्रतिकात्मक भुदृश्य तयार करणे, टिकवणे, वाटाघाटी करणे आणि लादणे या प्रक्रियेवर परिणाम करणारे विविध घटक आहेत. तीन महत्वाचे आणि अंतर्निहित घटक आहेत: 1) 'माहिती' म्हणून काय परिभाषित केले जाऊ शकते हे परिभाषित करण्याची क्षमता, या प्रकरणात, ज्ञान तयार करण्याची क्षमता, 2) या सामाजिक-निर्मित माहितीचे नियंत्रण आणि 3) समर्थनाचे प्रतीकात्मक एकत्रीकरण. हे सर्व घटक प्रतिमा व्यवस्थापन नामक एका मोठ्या प्रक्रियेशी देखील एकमेकांशी जोडलेले आहेत.

भूदृश्यच्या छाप व्यवस्थापनाच्या प्रक्रियेत विविध सांस्कृतिक माध्यमांचा सहभाग असतो. कायदे, प्रथा, दंतकथा, कादंबरी, कविता, कथा, इतिहास, चरित्र, कला, छायाचित्रण, संगीत आणि चित्रपट ही त्यापैकी काही माध्यमे आहेत ज्याद्वारे भूदृश्य तयार केले जातात, पुनर्निर्मित केले जातात आणि पुन्हा परिभाषित केले जातात. दुसरा मुद्दा म्हणजे प्रसारमाध्यमांमधील विभेदक प्रवेशाचा. भूदृश्य किती प्रमाणात राखले जातात किंवा बदलले जातात हे ठरवेल की कोणते भूदृश्य - सांस्कृतिक स्व-परिभाषेचा एक संच- जो इतरांवर विजय मिळवण्याची शक्यता आहे.

शक्ती संबंधांमध्ये एक मोठा बदल आहे ज्यामुळे विशिष्ट भूदृश्यांना राजकीय निर्णय घेण्यावर प्रभुत्व मिळू शकते आणि हे उत्तर आधुनिक जगात अधिक स्पष्ट आहे. आज मास मीडियाच्या स्फोटामुळे, लोकांच्या दैनंदिन अनुभवाच्या ज्ञानाच्या बाहेर असलेल्या प्रतिमांनी जग भरलेले आहे. ज्या सांस्कृतिक गटांना एकेकाळी माध्यमांमध्ये शून्य किंवा मर्यादित प्रवेश होता त्यांनी नवीन संसाधने प्राप्त केली आहेत आणि त्या भूदृश्यसाठी, विशेषतः जागतिक स्तरावर समर्थन एकत्रित करत आहेत. मनोरंजक वस्तुस्थिती अशी आहे की भूदृश्यवरील जागतिक संघर्ष स्थानिक लोकांच्या भूदृश्यद्वारे विकासाच्या हितसंबंधांना विस्थापित करत आहे.

८.६ भूदृश्य व्यवस्थापन

विशेषतः 20 व्या शतकात मानवाने अभूतपूर्व वेगाने भूदृश्यचे रूपांतरण केले आहे. यामुळे जमिनीच्या वापराच्या पद्धती बदलल्या आहेत, शहरी भागात हे पसरले आहे आणि शेतीची कामे विस्कळीत झाली आहेत. एक पद्धतशीर दृष्टीकोन भूदृश्य बदलण्यात राज्य आणि इतर इच्छुक पक्षांच्या धोरणात्मक कृतींच्या भूमिकेवर जोर देतो आहे.

मानव आणि निसर्ग यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधांना समजून घेण्याचा आणि टिकाऊपणासाठी उपयुक्त चौकट उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या नवीन शाखा उदयास आल्या आहेत. अशीच एक शाखा म्हणजे भूदृश्य इकोलॉजी, जी आंतरविद्याशाखीय, एकाधिक उद्देश आणि एकाधिक परिमाण दृष्टिकोन वापरते. त्याची मूळ दृष्टी शाश्वत विकासासाठी UN अजेंडा 2030 द्वारे ओळखल्या गेलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे. हा दृष्टीकोन प्रणाली विचारात पर्यावरणीय आणि सामाजिक यंत्रणा समाकलित करून सामान्य टिकाऊ भूदृश्य उपायांचा प्रयत्न करतो.

टिकाऊ भूदृश्य ही एक मानक संकल्पना आहे. यात हे कळते की भूदृश्य कृतीप्रणाली मानवी कल्याणाच्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा पाया आहेत. हे वेगवेगळ्या भागधारकांसाठी वेगवेगळे अर्थ घेऊ शकतात. समस्यांची ओळख आणि त्यांचे निराकरण हे

भूदृश्यमध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या विश्वास प्रणाली, मूल्ये आणि प्राधान्यांशी थेट संबंधित आहे. त्यामुळे वैज्ञानिक उपायाच्या उपस्थितीतही संबंधितांशी संवाद आवश्यक आहे. स्थानिक भूदृश्यच्या संदर्भात वैज्ञानिक ज्ञान आणि मानवी अनुभव यांच्यात संवाद असावा.

टिकाऊपणाची संकल्पना ही भूदृश्यच्या आकलनासाठी आधुनिक जोड आहे. शास्त्रज्ञ, विकास संस्थांनी एक प्रारूपात्मक दृष्टीकोन तयार केला पाहिजे जो भविष्यातील भूदृश्यबद्दल दृष्टी निर्माण करणे सुलभ करेल. शास्त्रज्ञ नैसर्गिक भांडवलाच्या संकल्पनेत असू शकतात आणि भविष्यातील पिढ्यांना दीर्घकालीन भूदृश्य फायदे प्रदान करण्यासाठी भूदृश्यची क्षमता राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या नैसर्गिक भांडवलाची पातळी निश्चित करू शकतात. स्थानिक समुदायाशी संवाद साधून हे स्थापित केले जाऊ शकते.

दुसरा संबंधित मुद्दा म्हणजे भूदृश्य सुनियोजित वापराचा. जेव्हा स्थानिक समुदायांना त्यांच्या भविष्यातील वातावरणात मालकीची भावना जाणवते तेव्हा टिकाऊ भूदृश्य तयार करणे अधिक यशस्वी होते असे सुचविणारे विस्तृत साहित्य आहे. त्यामुळे भूदृश्य सुनियोजित वापरामध्ये सहयोगी आणि सहभागी पद्धतींवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. हे धोरणाच्या अंमलबजावणीदरम्यान स्थानिक ज्ञान, अधिक प्रभावी सामाजिक शिक्षण आणि अधिक जबाबदारीचा अधिक चांगला वापर करण्यास अनुमती देते.

जमीन व्यवस्थापनावरील कोणतीही चर्चा राजकीय आणि आर्थिक संदर्भांच्या मूल्यांकनावर आधारित असणे आवश्यक आहे जे परिणाम निश्चित करते. जमिनीवरून होणारा संघर्ष हा केवळ भारतातच नव्हे, तर अनेक देशांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक विकासात अडथळा आणणारा न्यायालयीन खटल्याचा सर्वात सामान्य प्रकार आहे. प्रशासकीय अडचणी, नोंदणीसाठी लागणारा खर्च आणि वेळ आणि अधिकृत नियमांचे पालन करणे हे भ्रष्टाचाराचे स्रोत बनू शकतात. लोकांना त्यांच्या जमिनीबद्दल जो सामायिक अर्थ आहे त्याचा संदर्भ घेऊन प्रभावी जमीन वापर नियोजनाचा विचार करणे आवश्यक आहे. नवउदारवादाच्या आगमनाने, जमिनीला एक वस्तूचा दर्जा प्राप्त होतो ज्यामुळे तिचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्य कमी होते. अशाप्रकारे जमिनीच्या वस्तूकरणामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विषमता वाढली आणि राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. जगभर जमिनीची स्पर्धा तीव्र झाली आहे. हे आता जागतिक स्तरावर संभाषित आणि प्रसारमाध्यमांचे लक्ष वेधून घेणारे आहे आणि येथेच समाजाची जबाबदारी अधिक समर्पक बनते.

८.७ निष्कर्ष

काही विद्वानांचा असा युक्तिवाद आहे की भूदृश्यची समाजशास्त्रीय चौकट मानवकेंद्री आहे. भूदृश्यची चौकट पुनरुच्चार करते की सांस्कृतिक गटांसाठी पर्यावरणीय बदलाचा अर्थ महत्त्वाचा आहे ज्यांनी भौतिक पर्यावरणाचा तो पैलू स्वतःच्या व्याख्येमध्ये समाविष्ट केला आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, पर्यावरणातील जैवभौतिक किंवा सामाजिक-सांस्कृतिक बदल अर्थपूर्ण असतात, मात्र जर सांस्कृतिक गटांनी ते स्वतःच्या पुनर्व्याख्यातून मान्य केले तरच. त्या ठिकाणच्या राजकीय गतिमानता आणि त्या परिस्थितीची व्याख्या या बहुधा वैविध्यपूर्ण आणि भिन्न भूदृश्यमुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक कृतींचा आकार कसा बनवते

हे महत्त्वाचे आहे. विशेषतः भुदृश्य आणि पर्यावरणीय बदलांवर नियंत्रणासाठी वाढत्या जागतिक संघर्षामध्ये शक्ती संबंध कसे कार्य करतात हे समजून घेणे देखील महत्त्वाचे आहे.

८.८ सारांश

"भुदृश्य" हे निसर्ग आणि पर्यावरणाला अर्थ देण्याच्या मानवी कृतीद्वारे तयार केलेले प्रतीकात्मक वातावरण आहे. निसर्ग आणि मानवी नातेसंबंधांबद्दलची आपली समज - 'आम्ही' कोण होतो, कोण 'आम्ही' आहोत आणि कोण 'आम्ही' बनू इच्छितो आहे - या ठिकाणी आणि अवकाशात - या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीद्वारे ठरते. निसर्गाच्या निरनिराळ्या संकल्पना वेगवेगळ्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भातून निर्माण होतात आणि निसर्ग त्या संदर्भातून अभेद्य बनतो. भुदृश्यचे समाजशास्त्रीय चौकट पर्यावरणाचे अनेक अर्थ आहेत यावर भर देते आणि भुदृश्यच्या लागू आणि राजकीय परिणामांचा अभ्यास करते. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधांना समजून घेण्याचा आणि ठिकाणपणासाठी उपयुक्त चौकट उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या नवीन शाखा उदयास आल्या आहेत. त्या ठिकाणच्या राजकीय गतिमानता आणि ती परिस्थितीची व्याख्या आणि या बहुधा वैविध्यपूर्ण आणि भिन्न भुदृश्यमुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक कृतींचा आकार कसा बनवते हे महत्त्वाचे आहे.

८.९ प्रश्न

- 1) मानवी-निसर्ग संबंधांच्या आकलनाचे परीक्षण करा.
- 2) भुदृश्यच्या लागू आणि राजकीय परिणामाची चर्चा करा.
- 3) शाश्वत विकासाशी संबंधित विशिष्ट संबंधांसह मानवी-निसर्ग संबंधांच्या आकलनाचे महत्त्व याचे मूल्यांकन करा.

८.१० REFERENCES

- 1) Grieder, T. and Garkovich, L. (1994): Landscapes: The Social Construction of Nature and the Environment, *Rural Sociology* 59 (1), pp. 1-24
- 2) Rudel, T. (2009): 'How do people transform landscapes? A sociological perspective on suburban sprawl and tropical deforestation' in *American Journal of Sociology*, Vol. 115, No. 1, pp 129-54
- 3) Opdam, P. et.al. (2018): How can landscape ecology contribute to sustainability science?, In *Landscape Ecol*, 33: 1-7

शहरी मोकळी जागा: शहरी व्यवस्था आणि प्रदूषण, शहरी सार्वजनिक जागा

घटक रचना

९.० उद्दिष्टे

९.१ परिचय

९.२ शहरी मोकळी जागा संकल्पना

९.३ प्राचीन शहरे आणि जागेचा वापर

९.४ शहरी जागा सुधारण्याबाबत सरकारची भूमिका

९.५ तंत्रज्ञान आणि शहरी जागा

९.६ शहरी जागा बदलण्याचा व्यष्टी अध्ययन

९.६.१ सिग्नल शाळा

९.६.२ महामारी आणि कार्यालये

९.६.३ एकत्र राहण्याची आणि एकत्र करण्याची जागा

९.६.४ कॅप्सूल हॉटेल

९.६.४ लिंगभाव आणि जागा

९.७ शहरी व्यवस्था

९.८ शहरी प्रदूषण

९.८.१ नासा, इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) अहवाल

९.८.२ शाश्वत पद्धती – गुजरातचा व्यष्टी अध्ययन

९.९ शहरी सार्वजनिक जागा

९.९.१ शहरी सामान्यांवर सामान्य विहंगावलोकन

९.१० सारांश

९.११ प्रश्न

९.१२ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

1. शहरातील सार्वजनिक मोकळ्या जागांबद्दल जाणून घेणे
2. शहरी समाजव्यवस्था आणि प्रदूषण आणि प्रदूषणाशी संबंधित भविष्यातील धोक्याबद्दल जाणून घेणे
3. शहरी सामान्य दर्जाचे लोक संकल्पना समजून घेणे
4. शहरांमधील समकालीन परिवर्तनाच्या बदलांची जाणीव करण्यासाठी आणि त्याचा मानवावर वैयक्तिक स्तरावर आणि मोठ्या प्रमाणावर होणारा परिणाम समजून घेणे

९.१ प्रस्तावना

शहरांनी नेहमीच सरकार, कॉर्पोरेट्स हाऊसेस, थेट परदेशी गुंतवणूक आणि अगदी जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी इत्यादी सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या गुंतवणुकीच्या बाबतीत शहरांनी भरपूर भांडवल आकर्षित केले आहे. कोणत्याही देशाचा शहरांमध्ये सर्वात अद्ययावत सुविधा उपलब्ध आहेत. खेड्यांच्या तुलनेत उत्तम आरोग्य सेवा, आंतरराष्ट्रीय शाळा, प्रीमियर हॉटेल्स, रेस कोर्स, जलद वाहतूक, थिएटर, बँकांचे मुख्यालय, पोलीस इत्यादी प्रमुख संस्थाही शहरात आहेत. शहरातील जीवनाचा अनुभव घेण्यासाठी दरवर्षी लाखो पर्यटकही भेट देतात. शिवाय, हजारो स्थलांतरित देखील दररोज शहरात येतात आणि शहर वसवण्याचा प्रयत्न करतात. वरील सर्व तपशीलांवरून शहराचे महत्त्व स्पष्ट होते. त्यामुळे शहरे आणि त्यातील बदलत्या जागा, व्यवस्था, प्रदूषणासारख्या समस्या याविषयी जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. हे स्तर एक आणि स्तर दोन यांच्या कामकाजातील उदयोन्मुख विकास निर्धारित आणि प्रभावित करते.

विद्यार्थ्यांना या घटकातील संकल्पना समजल्यानंतर त्याचा भरपूर फायदा होईल कारण या घटका च्या माध्यमातून शहरी जागांशी संबंधित संकल्पना, समस्यांबद्दल अधिक जागरूक होईल. हे भिन्न दृष्टीकोन प्राप्त करण्यास मदत करेल आणि त्याद्वारे स्वतःचे मत तयार करण्यात मदत करेल.

या प्रकरणात आपण तीन मुख्य विषयांचा विचार करू. प्रथम, शहरी जागा, दुसरे म्हणजे शहरी व्यवस्था आणि प्रदूषण आणि तिसरे शहरी सामान्य लोक.

९.२ शहरी मोकळी जागा संकल्पना

सार्वजनिक जागा मानवी संपर्क विकसित करण्यात मदत करतात विशेषतः ज्येष्ठ नागरिकांच्या शारीरिक आणि सामाजिक कल्याणासाठी मदत करतात. मोकळ्या जागेतून समुदाय विकसित होतो कारण मोकळी जागा लोकांना एकत्र आणते, सहसंबंध तयार करण्यासाठी एक व्यासपीठ देते. असे अनेक अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे की बागेसारख्या मोकळ्या जागेमुळे समुदायांवर सकारात्मक प्रभाव पाडतात. प्रत्येक शहरात काही मोकळ्या जागा आहेत ज्या लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहेत आणि ते ऐतिहासिक आणि भावनिकदृष्ट्या जोडलेले आहेत. जसे डोंबिवली – फडके रोड, पुणे – एफसी रोड. याठिकाणी व्यक्तिगत

आणि गटांच्या माध्यमातून लोक थोडा वेळ आराम करणे, बोलणे, खेळणे, खाणे, खरेदी करणे इत्यादीसाठी घालवतात. आज्ञाद मैदानासारख्या ऐतिहासिक महत्वाच्या असलेल्या काही शहरी जागा आहेत, आज्ञाद मैदान, जालियनवाला बाग, जंतरमंतर सारख्या सामाजिक चळवळींमध्ये खूप महत्वाच्या आहेत

शहरी मोकळी जागा: शहरी व्यवस्था आणि प्रदूषण, शहरी सार्वजनिक जागा

९.३ प्राचीन शहरे आणि जागेचा वापर

4000 वर्षांहून अधिक जुनी मोहेंजोदारो, हरप्पा सारखी प्राचीन संस्कृती पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत आपल्या काळाच्या पुढे होती. त्यांनी सांडपाणी प्रणाली शोधून काढली होती जी रोम सभ्यतेच्या अगोदर आहे. असे अनेक संशोधन आहेत जे असे देखील दर्शवतात की हवामान बदल आणि पूर, सिंधू खोऱ्यातील दुष्काळ यामुळे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले आणि लोक लहान खेड्यांमध्ये गेले.

९.४ शहरी जागा सुधारण्याबाबत सरकारची भूमिका

अलीकडील अर्थसंकल्प 2022 मध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या दृष्टीने खर्चाची वाढ देखील दिसून आली. वाटप केलेली रक्कम येत्या काही वर्षांत आणखी वाढेल कारण भारत सारख्या देशांमध्ये विशेषतः महानगरांच्या पलीकडे पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी पुरेसा वाव आहे. तथापि, पायाभूत सुविधांच्या विकासासंबंधीच्या अलीकडच्या अर्थसंकल्पातील तपशीलांचे काही मुद्दे पाहू या.

अर्थसंकल्पात अत्यावश्यक विकास इंजिनावर जोरदार भर देण्यात आला आहे, पंतप्रधान गती शक्ती यांनी रस्ते, बंदरे, रेल्वे आणि लॉजिस्टिक यासारख्या पायाभूत सुविधांना जोडण्याचे आश्वासन दिले आहे. KAWACH, एक स्वदेशी उत्पादित तांत्रिक साधन रेल्वे अपघात टाळण्यास मदत करू शकते, एकूण 2,000 किलोमीटरच्या रेल्वे नेटवर्कवर लागू केले जाईल. पुढील तीन वर्षांत, 400 नवीन-जनरेशन हाय-स्पीड वंदे भारत गाड्या तयार केल्या जातील. राष्ट्रीय महामार्गाचे जाळे देखील 2022-23 मध्ये 25,000 किलोमीटर बांधण्याचा अंदाज आहे यासारख्या सुधारणांमुळे उत्पादने आणि सेवांच्या गतिशीलतेला चालना मिळेल आणि येत्या काही वर्षांत आर्थिक वाढीसाठी पाया तयार होईल.

तुमची प्रगती तपासा

1. प्राचीन शहर आणि जागांचा वापर स्पष्ट करा.
2. नागरी जागेच्या संदर्भात चर्चा करा स्मार्ट सिटीचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम लिहा

९.५ तंत्रज्ञान आणि शहरी जागा

● शहरी जागा, स्मार्ट शहर आणि देखरेख

स्मार्ट शहरांच्या वाढत्या संख्येमुळे शहरी जागांमध्ये कॅमेरा, ड्रोन आणि तत्सम उपकरणांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम

होतात. सकारात्मक परिणामांमध्ये या दक्षता प्रणालींचा समावेश आहे ज्यामुळे गुन्हेगारी कमी होण्यास मदत होतो, याद्वारे प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधाराने, वर्तणूक समजून घेण्यासाठी किंवा संदेश पसरवण्यासाठी किंवा संकटासारख्या परिस्थितीत त्वरित कारवाई करण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ, महामारीच्या काळात कोविड रुग्णांना फळे, खाद्यपदार्थ देण्यासाठी रोबोटचा वापर केला जात असे. या रोबोट्सचा वापर रुग्णांसाठी परस्परसंवादी साधन म्हणून देखील केला गेला. जेथे मानवांना टाळता येऊ शकते. ड्रोन सारख्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचे काही नकारात्मक उपयोग देखील अस्तित्वात आहेत - जसे की कोणीही ड्रोन वापरून दुसऱ्याच्या घरावर नजर ठेवू शकतो आणि तेथे चोरी होऊ शकते किंवा तत्सम गुन्हे घडू शकतात. ड्रोनचा वापर युद्धादरम्यान किंवा दुसऱ्या देशावर हल्ला करण्यासाठीही केला गेला आहे. नकारात्मक परिणामांमध्ये हे देखील समाविष्ट आहे की लोकांच्या जीवनावर, हालचालींवर आणि कृतींवर सरकारचे अधिक नियंत्रण होते नवीन आव्हाने देखील उदयास येतील जसे की ज्यांना डिजिटली माहिती विज्ञान नाही ते कधीही अशा प्रकारच्या समस्यांना बळी पडू शकतात किंवा बदलांना सामोरे जाणे देखील कठीण होऊ शकते. विशेषतः ज्येष्ठ नागरिक जे मोठे झाल्यावर वेगळ्या सेटअपमध्ये राहतात आणि वेगवान डिजिटलायझेशनमुळे ते एकटे राहतील. मोठ्या अस्थापना लोकांची माहिती मोठे वापरू शकतात आणि त्यांच्या स्वतःच्या गरजेनुसार ते हाताळू शकतात यासारख्या इतर भीती देखील आहेत.

इलॉन मस्क सारखे लोक मंगळ ग्रह सारख्या मानवांसाठी पृथ्वीशिवाय इतर जागा शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. तंत्रज्ञानाचा वापरद्वारे डिजिटल आर्टवर्क, संग्रहणीय वस्तू भौतिक ठिकाणे वापरण्याऐवजी इंटरनेटवर विकल्या जाऊ शकतात. अगदी उदयोन्मुख मेटाव्हर्स जिथे लोक डिजिटल माध्यमातून भेटू शकतील.

९.६ शहरी जागा बदलण्याचा केस स्टडीज

९.६.१ सिग्नल शाळा

सिग्नल शाळा अशा शाळा आहेत ज्या शहरांच्या महामार्गाच्या खाली चालतात जसे ठाणे येथे तीन हात नाका पुलाजवळ अशा प्रकारच्या शाळा अस्तित्वात आहे. साधारणपणे, पुलाखालील जागा रिकामी ठेवली जाते, काही स्थलांतरित ते तात्पुरते निवारा म्हणून वापरतात किंवा मुले या जागेवर क्रिकेट खेळण्यासाठी वापरतात. काही जुनी वाहनेही अशा जागी पडून असतात. मात्र, शाळा बांधून या जागेचा सर्जनशील वापर केला जातो. या शाळांमध्ये साधारणपणे वाहतूक सिग्नलवर काम करणारी आणि थांबणारी मुलं येतात. अशा प्रकारचा उपक्रम सिग्नलवर काम करणाऱ्या मुलांसाठी जागेचा वापर, निवासस्थानाच्या जवळ असणे या दोन्ही गोष्टींना मदत करतो

अहमदाबादमध्ये ही संकल्पना अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. येथे बसेस सिग्नलवर ठेवल्या जातात आणि या बस फिरत्या शाळा म्हणून चालवतात. अहमदाबाद म्युनिसिपल ट्रान्सपोर्ट सर्व्हिसेस (AMTS) मार्फत हे नियोजन करण्यात आले. ज्यात प्रत्येक बसमध्ये सुमारे 15-20 मुले आणि दोन शिक्षक असतील. यासाठी 887 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

९.६.२ महामारी आणि कार्यालये

शहरी मोकळी जागा: शहरी व्यवस्था आणि प्रदूषण, शहरी सार्वजनिक जागा

कोरोना महामारी मुळे ज्या संस्था आधी कार्यरत होता त्यांच्या स्वरूपामध्ये बऱ्याच प्रमाणामध्ये बदल घडवून आले. प्रत्यक्ष बैठका ऑनलाइन मीटिंगमध्ये रूपांतरित झाल्या. कंपन्या देखील पूर्णपणे ऑनलाइन कार्य करत होत्या. कर्मचाऱ्यांना दूरस्थ काम दिले जाते आणि अनेक फ्रीलांसर देखील नियुक्त केले गेले. व्यवसायाचे डिजिटाइझेशन केल्याने अल्पोपहार, वाहतूक खर्च, पायाभूत सुविधा खर्च इत्यादींच्या खर्चात बचत झाली. महानगरांमध्ये जिथे जागा खूप महाग आहे अशा महानगरांमध्ये ही समस्या ऑनलाइन उपस्थितीने सोडवली गेले आणि एक किंवा दोन दिवस कामाची ठिकाणे/रिसॉर्ट्स/मीटिंग हॉल भाड्याने देऊन एकदा किंवा त्रैमासिक बैठकांचे आयोजन करण्यात आले. ईकॉमर्स व्यवसाय आणि अगदी माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित उद्योगांमध्येही कार्यसंस्कृती आणि जागेत या प्रकारचा बदल उशिरा दिसून आला.

९.६.३ एकत्र राहण्याची आणि एकत्र करण्याची जागा

एकत्र राहण्याची जागा म्हणजे अशी जागा जिथे आहे लोक एकाच ठिकाणी सामूहिक पद्धतीने राहत होते मग ती एखादी खोली किंवा एखाद्या खोलीमध्ये बँक बेड पद्धतीने केलेली रचना. खर्च कमी करण्यासाठी हे केले. याच प्रमाणे एकत्र करण्याच्या जागा देखील महामारी च्या कालखंडामध्ये तयार झाल्या तेथे वैयक्तिक कार्यालय न राहता लोक एकाच ठिकाणी सामूहिक रित्या ने त्यांना नेमुन दिलेली कामे करत होते.

९.६.४ कॅप्सूल हॉटेल

कॅप्सूल हॉटेल्स हे संकल्पना जपानच्या हॉटेल्सपासून प्रेरित आहेत. अशा प्रकारच्या हॉटेलच्या संकल्पनेमध्ये हॉटेलच्या खोल्या लहान पॉड (खूप छोटी खोली) सारख्या असतात ज्यात वातानुकूलन, मूलभूत सेवा असतात. नुकतेच मुंबई सेंट्रल रेल्वे स्थानकावर असेच एक हॉटेल सुरू करण्यात आले.

९.६.५ लिंगभाव समभाव

● पार्क

जेंडर पार्क हे केरळच्या महिला आणि बाल विकास विभागाने २०१३ मध्ये बांधले होते. केरळमधील कोझिकोड (कालिकत) येथे हे उद्यान उभारण्यात आले आहे. कॅम्पस सुमारे २४ एकर आहे आणि या पार्कद्वारे लैंगिक समस्या, स्त्रियांच्या बाबतीत विविध उद्यान बाबत चर्चा, प्रशिक्षण, आर्थिक आणि सामाजिक उपक्रमांवर संशोधन केले जाते. लिंग समानता आणणे, शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे पूर्ण करणे या अनुषंगाने एक अशी जागा असणं महत्वाचा आहे आणि या संकल्पनेतून अशा प्रकारच्या जेंडर पार्कची उभारणी करण्यात आले आहे लिंग समानता निर्माण करण्यासाठी दक्षिण आशियाई केंद्र म्हणून पार्क विकसित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र आणि जेंडर पार्क यांनी एकत्र भागीदारीत पद्धतीने काम करण्यास सुरुवात केली आहे

कूडो नेस्ट

कूडो म्हणजे मल्याळममध्ये घरटे. कूडो हा केरळ सरकारचा एक उपक्रम आहे ज्यामध्ये त्रिवेंद्रमच्या बसस्थानकाच्या मुख्य इमारतीवर आश्रयस्थान बांधले जातात. हे निवारा गृह देखील रेल्वे स्थानकापासून दहा मिनिटांच्या अंतरावर आहे. येथे महिला मोफत रात्री राहू शकतात. खोलीत एअर कंडिशनर आणि मूलभूत स्वच्छता सुविधेसह बंक बेड आहेत. प्रवेशासाठी अर्ज करणे, शहरात मुलाखती देण्यासाठी, उपचारासाठी, शहरात प्रवास करणाऱ्या आणि फक्त एक रात्र शहरात घालवण्याची इच्छा इ. अनेक कारणांसाठी महिलांसाठी हे खूप उपयुक्त आहे. ज्या महिलांना मध्यरात्री घराबाहेर काढून दिले जाते आणि त्यांना जायला जागा नसते त्यांच्यासाठीही या प्रकारची सुविधा उपयुक्त आहे. भिकारी, ट्रॅफिक सिग्नलवर विक्रेते इत्यादी महिलांसाठी देखील हे खूप उपयुक्त आहे जे रस्त्याच्या कडेला झोपतात आणि भीतीने जगतात आणि कधीही बळी पडू शकतात. त्याच कूडमध्ये राहण्याचा आणखी एक पर्याय आहे जेथे महिला 150 रु.मध्ये रात्र घालवू शकतात. 24 तास आणि पुन्हा आणखी काही दिवस राहू शकतात. या प्रकारचा उपक्रम दीर्घकाळासाठी अतिशय उपयुक्त आहे विशेषतः शहरांमध्ये जेथे महिला प्रवास करतात,, आणि रात्री घरी पोहोचण्यास उशीर होतो .

तुमची प्रगती तपासा

1. सिग्नल शाळाच्या संकल्पनेची चर्चा करा.
2. केरळ मधील कूडो (घरटे) या संकल्पनेवर चर्चा करा .

९.७ शहरी व्यवस्था

शहरी व्यवस्था ही शहरांचा संग्रह आहे जेथे वस्तू, भांडवल आणि लोकांच्या हालचालीद्वारे आर्थिक चढउतार, माहितीचा प्रसार आणि देवाणघेवाण यांच्याद्वारे एकत्र जोडल्या जातात.. अशा प्रणालीतील शहरे भरभराट होत नाहीत, स्थिर नसतात किंवा वेगळ्या पडतात त्याऐवजी इतर शहराच्या विकासावर किंवा घटनेस प्रतिक्रिया म्हणून ते अनुकूल होतात. शहरांना नेटवर्कमधील नोड्स म्हणून पाहिले जाऊ शकते, परंतु शहरी प्रणालींचा अभ्यास भौगोलिक वाढ किंवा अंतर्गत संरचनेऐवजी आंतरशहरी संबंधांवर केंद्रित आहे. जगातील वाढत्या शहरीकरणाच्या चळवळीमुळे अर्थशास्त्र असे सूचित करते की राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मूलभूत घटक म्हणून शहरे अधिकच महत्त्वपूर्ण होतील. हे देखील लक्षात घेतले जाऊ शकते की अर्थव्यवस्थेची लोकसंख्या वाढत असताना शहरी प्रणाली देखील अत्यंत नियमित श्रेणीबद्ध चौकटीत स्वयं-संघटित होते.

दुसरीकडे आंतर-शहरी परस्परावलंबीत बदल झाल्यामुळे संपूर्ण प्रदेशात आर्थिक क्रियाकलाप पसरू शकतो.. वाहतूक आणि माहिती नेटवर्कच्या सुधारणेमुळे विविध शहरी व्यवस्था संशोधकांमध्ये स्वारस्य निर्माण झाला आहे .ते शहरांच्या कार्यप्रणाली आणि वाढीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

जागतिक आरोग्य संघटनेचा (WHO) अंदाज आहे की वायू प्रदूषणामुळे दरवर्षी जगभरात सुमारे 7 दशलक्ष अकाली मृत्यू होतात आणि ते धूम्रपान आणि चुकीच्या आहाराच्या बरोबरीने होते. प्रदूषण किती धोकादायक असू शकते याची उदाहरणे दिल्लीसारखी शहरे आहेत. प्रदूषण प्रमाणात वाढ झाल्याने शाळा आणि महाविद्यालये वेळोवेळी बंद ठेवली जात आहे. प्रदूषण कमी करण्यासाठी वाहनांना पर्यायी दिवस चालवण्यास परवानगी आहे. असे अहवाल आहेत जिथे असे म्हटले जाते की घरातील हवेची गुणवत्ता बाहेरच्या हवेपेक्षा वाईट आहे. शहरी प्रदूषणामुळे उलट स्थलांतर होत आहे ज्यामुळे लोक त्यांच्या गावी परत जात आहेत; हे विशेषतः सेवानिवृत्त ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत आहे. घरी राहून काम करू शकणारे व्हाईट कॉलर व्यावसायिकही त्यांच्या गावी परत जाऊ लागले आहेत. महामारीच्या काळात हा कल आणखी वाढला आहे.

९.८.१ नासा, इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) अहवाल

इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) ही एक अग्रगण्य आंतरराष्ट्रीय संस्था आहे. जी हवामान बदलाचा अभ्यास करते, अलीकडेच अहवाल दिला आहे की वातावरणातील कार्बन उत्सर्जन कमी न केल्यास उष्णता, आर्द्रता, समुद्रातील वाढ भारताला निर्जन बनवेल. समुद्राच्या वाढत्या पातळीमुळे मुंबईला पूर येण्याचा गंभीर धोका आहे. दुसरीकडे अहमदाबाद शहरी उष्मा बेटाच्या गंभीर प्रकरणांना सामोरे जात आहे. चेन्नई, पाटणा, लखनौ, भुवनेश्वर सारख्या इतर शहरांमध्ये उष्णता आणि आर्द्रता वाढेल. नॅशनल एरोनॉटिक्स अँड स्पेस अडमिनिस्ट्रेशन (NASA) ने म्हटले आहे की अनेक किनारी शहरे 3 फूट पाण्याखाली बुडतील. त्यांनी असेही निदर्शनास आणले आहे की जागतिक तापमानवाढमुळे, तापमानात वाढ झाल्यामुळे, मुंबई, चेन्नई, कोलकाता सारखी जवळपास 12 भारतीय शहरे पाण्याखाली जातील.

९.८.२ शाश्वत पद्धती – गुजरातचे व्यष्टी अध्ययन

आता गुजरातमधील एका सरोवराचा केस स्टडी पाहू या. जेथे तलाव स्वच्छ ठेवण्यासाठी नाविन्यपूर्ण पद्धती वापरत आहे. कर्मचारी एका सोप्या पद्धतीचा अवलंब करतात ज्याद्वारे कोणतेही पर्यटक या ठिकाणी भेट देण्यास आल्यास कोणत्याही प्रकारचा कचरा पाण्यात जाण्यापासून वाचवला जातो. तलावात प्रवेश करण्यापूर्वी प्रत्येकाला एका गेटमधून जावे लागते आणि प्रवेश शुल्क म्हणून 10 रुपये तिकीट घ्यावे लागते. यानंतर बॅग वॉचमॅनद्वारे तपासल्या जातात. प्लास्टिकची बाटली गेटवरच ठेवावी लागते. बाटलीसाठी 10 रुपये अनामत रक्कम भरावी लागते आणि एकाला एक स्लिप मिळते. तलावातून बाहेर पडताना कोणत्याही गेटमधून बाहेर पडता येते आणि स्लिप दाखवून ठेव म्हणून दिलेले 10 रुपये परत मिळतात. एकाच गेटवरून येणारी व्यक्तीही तीच बाटली उचलू शकते. अशा पद्धतीमुळे तलावात कोणीही काहीही टाकत नाही आणि स्वच्छता राखली जाते.

शहरातील सार्वजनिक जागा अर्थ

वाढत्या शहरीकरणामुळे आणि शहरांमध्ये राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण यामुळे "अर्बन कॉमन" ही संकल्पना विकसित झाली आहे. शहरी गृहनिर्माण आणि असमानता यासारख्या समकालीन नागरी समस्यांवर उपाय म्हणून याकडे पाहिले जाऊ शकते. सार्वजनिक जागा, शहरी जमीन आणि पायाभूत सुविधा शहरी लोकसंख्येसाठी खुल्या आणि वापरण्यायोग्य असाव्यात या कल्पनेवर शहरातील सार्वजनिक जागा संकल्पनेची स्थापना करण्यात आली होती, जेणेकरून वस्तू आणि सेवांची श्रेणी निर्माण आणि टिकून राहावी. कोणत्याही लोकसंख्येच्या, विशेषतः सर्वात असुरक्षित लोकांच्या अस्तित्वासाठी हे अत्यंत महत्वाचे असू शकते. ज्या मूलभूत मूल्यांवर या चळवळीची स्थापना झाली आहे ती म्हणजे सामायिकरण, सहयोग, नागरी सहभाग, समावेशन, समानता आणि सामाजिक न्याय, इतर. या संदर्भात नागरी भागीदारी स्थानिक समुदाय, सरकार, व्यवसाय, शैक्षणिक आणि स्थानिक ना-नफा गटांमधील लोकांबद्दल देखील बोलतात जे शहरी सामान्य व्यवस्थापित करण्यासाठी एकत्र काम करतात.

९.९.१ शहरातील सार्वजनिक जागा याबाबत पुनरावलोकन

ही एक तुलनेने नवीन संकल्पना आहे जी गेल्या दशकात उदयास आली आहे, परंतु तिचे मूळ इंग्लंडमधील सामाजिक चळवळीपासून ते हार्डिन 1968 या उत्कृष्ट निबंधापर्यंत पसरलेल्या दीर्घ ऐतिहासिक आणि बौद्धिक वंशामध्ये आहे तसेच नोबेल पारितोषिक विजेते काम ऑस्ट्रॉम 1990, ज्यामध्ये समुदाय आणि शासन यांनी एकत्रपणे उभारलेल्या संसाधनांची अनेक उदाहरणे समाविष्ट आहेत.

अनेक प्रकाशने सामान्यतः सामूहिक केलेल्या शहरी संसाधनांचे परीक्षण करतात. शहरी भागाची विशेषतः आधुनिक शहरी आणि आर्थिक वाढीच्या संदर्भात संभाव्य परिणाम म्हणून संलग्नतेसह जास्त प्रमाणात सेवन करण्याच्या शोकांतिकेस असुरक्षित म्हणून तपासणी करते. शहरी परस्परसंवादाची जागा ही एक सामान्य संसाधन मानली जाते जी सामूहिक कृती असुरक्षित असते. दुसरीकडे, ऑस्ट्रॉम यांचे कार्य समुदाय आणि स्थानिक रहिवासी सहकार्याने सामायिक शहरी संसाधनांचे व्यवस्थापन करू शकतात अशा मार्गाने ओळखण्याचा प्रयत्न करते.

फॉस्टर यांचे मते शहरी वातावरणात ऑस्ट्रॉम सारख्या कॉमन्स म्हणून शहरी सामूहिक बागा, उद्यान संवर्धन, अतिपरिचित क्षेत्र संस्था आणि व्यवसाय, सुधारित जिल्ह्यांचे विश्लेषण करते.. अनेक विद्वानांनी या शब्दाची व्याख्या बहु विश्लेषणात्मक पद्धतीने केलेले आहे Foster and Iaione (2016) यांनी संपूर्ण शहर एक कॉमन्स असल्याचे प्रस्तावित केले आहे. फॉस्टर आणि Iaione 2019 एकत्रित शहरी संसाधने आणि शहरांमधील सामुदायिक क्रियाकलाप पारंपारिक सामान्य नैसर्गिक संसाधनांच्या विकास आणि वैशिष्ट्यांपेक्षा भिन्न असलेल्या सामान्य वस्तू कशा तयार करू शकतात यावर तपशीलवार वर्णन करतात. बऱ्याच तज्ञांचा असा विश्वास आहे की हार्डिन किंवा ऑस्ट्रॉम यांच्या

कॉमन्सच्या संकल्पना विशेषतः शहरी कॉमन्स कसे तयार होतात हे समजून घेण्यासाठी उपयुक्त नाहीत.

शहरी मोकळी जागा: शहरी व्यवस्था आणि प्रदूषण, शहरी सार्वजनिक जागा

ह्युरॉन यांच्या मते, शहरी सार्वजनिक जागांचा विशिष्ट घटक म्हणजे ते भांडवलशाही बाजाराच्या स्थापनेत एकत्र येणाऱ्या अनोळखी लोकांद्वारे संतुष्ट, विवादित वातावरणात तयार केले जातात. स्टॅव्हराइड्स यांच्या अभ्यासानुसार जेथे नियमन केलेले राज्य, भांडवल निर्मिती, जादा आणि संसाधन स्पर्धेचे ठिकाण म्हणजे शहर आहे. 2015 लेखांच्या संग्रहामध्ये, शहरी कॉमन्समध्ये भौतिक आणि अभौतिक दोन्ही संसाधने असतात, ज्यामध्ये गृहनिर्माण, शहरी पायाभूत सुविधा आणि सार्वजनिक जागांपासून ते संस्कृती, कामगार आणि सार्वजनिक सेवांपर्यंत विविध केस स्टडीजद्वारे तपासले जाते.

शेवटी, विविध योगदानकर्ते बोर्च आणि कॉर्नबर्गर 2016 मध्ये प्रकट करतात की शहरी कॉमन्सच्या संकल्पनेमध्ये समकालीन शहरी जीवनाच्या इतर पैलूंमध्ये उपसंस्कृती आणि गरिबी अस्तित्वात असलेल्या शहरी प्रशासनाविषयी केवळ उत्तरे किंवा प्रश्नांऐवजी विविध गंभीर आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोनांचा समावेश आहे.

हे एका स्थानिक उदाहरणावरून पाहू -

मुंबई, ठाण्यातील अनेक भागांमध्ये मोफत जिम उपकरणे बसवली जात आहेत. लहान मुले ते खेळण्याचे साधन म्हणून वापरताना पाहता.. ज्येष्ठ नागरिक, महिलाही या साधनांचा वापर करतात. ही साधने त्यांच्या स्वतःच्या घराजवळ, गल्ल्यांजवळ असल्याने आता लोकांना व्यायाम करण्याचे कारण आहे. जेव्हा इतर त्याचा वापर करत असतात, व्यायाम करत असतात तेव्हा तेथे एक प्रकार सामूहिक दबाव देखील तयार होतो. काही वेळा, पहाटेच्या जोरदार पावसात रेन कोट घातलेल्या स्त्रिया पहाटे व्यायाम करताना देखील पाहू शकतात.

वरील प्रतिमा तीन हात नाका, ठाणे जवळील आहे. शहरी सार्वजनिक जागांवर अशा विनामूल्य उपकरणांच्या माध्यमातून कब्जा केलेला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. गुजरात येथील सरोवराची शाश्वत पद्धत स्पष्ट करा.
2. शहरी सामान्य इतिहासाची चर्चा करा

९.१० सारांश

शहरी जागा शहरवासीयांचे आरोग्य राखण्यासाठी अविभाज्य भूमिका बजावतात. बाग, क्रीडांगण यांसारख्या विशेषतः मोकळ्या जागा त्या परिसरातील व्यक्तींच्या आरोग्यावर परिणाम करतात. प्राचीन सभ्यतेसारख्या ऐतिहासिक परंपरेतही - मोहेंजोदारोमध्येही स्वच्छतेच्या योग्य सुविधा होत्या. शहरांमधील लोकसंख्या वाढल्याने शहरी जागा व्यवस्थापित करणे हे मोठे आव्हान असणार आहे. अलीकडच्या काळात स्मार्ट सिटी संकल्पनांमध्ये शहरी जागाही मिसळल्या जात आहेत. सिग्नल शाळांसारख्या मोकळ्या जागा व्यवस्थापित करण्यासाठी नवनवीन पद्धती वापरल्या जातात. या प्रकरणातील दुसरा विषय शहरी व्यवस्थेचा आहे, जिथे ते एकमेकांशी जोडलेल्या शहरांचा संग्रह म्हणून पाहिले जाते. ही शहरे नेटवर्कमधील नोड्स म्हणून पाहिली जाऊ शकतात. या प्रकरणामध्ये शहरी प्रदूषण आणि त्याचा शहरवासीयांवर होणारा परिणाम याबद्दलही चर्चा केली आहे. नासाने दिलेल्या अहवालांवरही चर्चा करण्यात आली आहे जिथे असे म्हटले आहे की 2050 पूर्वी जवळपास 12 शहरे पाण्यात बुडतील. प्रकरणाचा शेवटचा भाग शहरी सामान्य वर्णनाशी संबंधित आहे. Foster and Iaione (2016) यांनी प्रस्तावित केले की संपूर्ण शहर एक

सार्वजनिक जागा आहे. फॉस्टर आणि आयओन 2019 शहरांमधील सामायिक नागरी संसाधने आणि सामुदायिक क्रियाकलाप पारंपारिक सामान्य नैसर्गिक संसाधनांच्या विकास आणि वैशिष्ट्यांपेक्षा भिन्न असलेल्या सामान्य वस्तू कशा तयार करू शकतात यावर तपशीलवार वर्णन करतात. अशा प्रकारे, या प्रकरणाद्वारे शहरी समाजशास्त्राच्या क्षेत्रातील अनेक क्षेत्रांचा समावेश करण्यात आला आहे. शहरातील समकालीन अनेक प्रकारच्या समस्या समजून घेण्यासाठी उपयुक्त आहेत

शहरी मोकळी जागा: शहरी व्यवस्था आणि प्रदूषण, शहरी सार्वजनिक जागा

९.११ प्रश्न

1. शहरी प्रदूषण आणि हवामान बदलामुळे भविष्यातील धोके यावर चर्चा करा.
2. शहरी सामान्य समजावून सांगा
3. शहरी जागा बदलण्याचे दोन केस स्टडीज समजावून सांगा
4. शहरी मोकळ्या जागेशी संबंधित संक्षिप्त सरकारी उपाययोजना स्पष्ट करा

९.१२ संदर्भ

- <https://genderpark.gov.in/> x Masahisa Fujita, Paul Krugman, Tomoya Mori, On the evolution of hierarchical urban systems | The first version of the paper was presented at the 41st North American Meetings of Regional Science International, Niagara Falls, Ontario, Canada, 17–20 November, 1994.1, European Economic Review, Volume 43, Issue 2, 1999, Pages 209- 251 [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(98\)00066-X](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(98)00066-X).
- (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S001429219800066X>) xi Murayama Y. (2000) Study of Urban Systems: Outcomes and Issues

जागतिक पर्यावरणविषयक समस्या आणि चळवळी

घटक रचना

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ जागतिक समस्या आणि स्थानिक प्रभाव
- १०.३ बहुराष्ट्रीय कंपन्या:(MNCs)
- १०.४ विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ)
- १०.५ प्रतिकार हालचाली
- १०.६ गोरार्ई मनोरंजन पार्क
- १०.७ निष्कर्ष

१०.० उद्दिष्टे:

- जागतिक पर्यावरणीय समस्यांवर चर्चा करणे.
- हवामान बदलाच्या समस्या आणि परिणाम समजून घेणे.
- MNCs आणि SEZ च्या भूमिका समजून घेणे.
- प्रतिकार चळवळी समजून घेणे.

१०.१ प्रस्तावना:

विकसनशील देशांना भेडसावणाऱ्या पर्यावरणीय संकटांचा परिणाम म्हणजे दारिद्र्याचा परिणाम. उदाहरणार्थ, तिसऱ्या जागतिक देशांमध्ये लोकांना स्वच्छ पाणी देण्यासाठी संसाधने आणि स्वच्छता सुविधांचा अभाव असतो. गरीब शेतकऱ्यांच्या स्लॅश-बर्न तंत्रामुळे होणारी उष्णकटिबंधीय जंगलतोड ही आणखी एक कोंडी आहे.

जर वातावरण खरोखरच जगभरातील समस्या असेल तर निराकरण देखील सार्वत्रिक असू शकते. . तथापि, पर्यावरणीय समस्यांवरील आंतरराष्ट्रीय करार साध्य करणे अनेकदा कठीण असते कारण देश सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या समतुल्य टप्प्यावर नसतात. विकसित राष्ट्रे पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पुनर्संचयित करण्यासाठी सरकारी नियमांवर लक्षणीय अवलंबून असतात; गेल्या दशकात, पर्यावरणाच्या न्हासाने असाधारण जागतिककल पाहिला आहे. याकल किंवा नमुन्यांमध्ये संसाधनांचा अनियंत्रित वापर, प्रचलित दारिद्र्य आणि लोकसंख्येची अनियंत्रित वाढ, जलद औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि जंगलतोड यांचा समावेश आहे. या ग्रहावर राहणाऱ्या लोकसंख्येचे

आरोग्य आणि जीवन सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात तडजोड केली जाते. जागतिक पर्यावरणीय समस्यांना केवळ आंतरराष्ट्रीय समुदायांद्वारेच नव्हे तर वैयक्तिकरित्या नियोजित कृती आणि ठोस प्रतिसाद आवश्यक आहेत. हे मुद्दे सीमांच्या आत बांधलेले नाहीत, ते प्रत्येक राष्ट्राला स्पर्श करतात. सर्व प्राणी आणि वनस्पतींच्या जीवनावर विपरित परिणाम करतात. या जागतिक पर्यावरणीय समस्यांचा पर्यावरण, लोक आणि समाजांवर दीर्घकालीन प्रतिकूल परिणाम होतो आणि अल्प कालावधीत उलट करणे नेहमीच कठीण असते.

मानवी प्रभाव आणि नैसर्गिक वातावरणाचे व्यवस्थापन, जैवविविधता टिकवून ठेवण्याच्या चिंतेवर भर दिला जातो. शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण, शेतीचा विस्तार आणि जंगलांचा नाश यामुळे वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आणि आर्थिक विकासामुळे भारतातील अनेक पर्यावरणीय समस्या उद्भवू शकतात. पर्यावरणीय समस्या म्हणजे जमीन, संसाधन कमी होणे (पाणी, खनिज, जंगल, वाळू, खडक इ.) पर्यावरणीय न्हास, सार्वजनिक आरोग्य, जैवविविधतेचे नुकसान, परिसंस्थेतील लचीलापणा कमी होणे, गरिबांसाठी जीवनमान सुरक्षा.

१०.२ जागतिक समस्या आणि स्थानिक प्रभाव:

जागतिकीकरण हे जगाच्या विविध भागांचे कनेक्शन आहे. विकसनशील देशांमध्ये जीवनमान वाढविण्यासाठी जागतिकीकरणाने दर्शविले गेले आहे परंतु काही विश्लेषकांनी असा इशारा दिला आहे की जागतिकीकरणाचा स्थानिक किंवा उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था आणि वैयक्तिक कामगारांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

जागतिकीकरणामुळे कच्चा माल आणि अन्नपदार्थ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्याचे प्रमाणही वाढले आहे. पूर्वी, लोक स्थानिक पातळीवर तयार केलेले अन्न वापरत असत, परंतु जागतिकीकरणामुळे लोक परदेशात विकसित झालेल्या उत्पादनांचा वापर करतात. या उत्पादनांची वाहतूक करताना जेवढे इंधन वापरले जाते त्यामुळे पर्यावरणातील प्रदूषणाचे प्रमाण वाढले आहे. यामुळे ध्वनी प्रदूषण आणि भूपृष्ठ घुसखोरी यासारख्या इतर अनेक पर्यावरणीय चिंता देखील निर्माण झाल्या आहेत. वाहतुकीने पेट्रोलसारख्या उर्जेच्या अनूतनीकरण योग्य स्रोतांवरही ताण दिला आहे. विमानातून उत्सर्जित होणाऱ्या वायूंमुळे हरितगृह परिणाम वाढण्याबरोबरच ओझोनच्या थराचा न्हास होत आहे. उत्पादनाच्या परिणामी निर्माण होणारा औद्योगिक कचरा जहाजांवर लादून महासागरात टाकला जातो. यामुळे अनेक पाण्याखालील जीवांचा मृत्यू झाला आहे आणि अनेक घातक रसायने समुद्रात जमा झाली आहेत.

जागतिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे विविध रसायने जमिनीत फेकली गेली आहेत ज्यामुळे अनेक हानिकारक तण आणि वनस्पतींची वाढ झाली आहे. या विषारी कचऱ्यामुळे वनस्पतींच्या अनुवांशिक रचनेत व्यत्यय आणून त्यांचे बरेच नुकसान झाले आहे. त्यामुळे उपलब्ध भूसंपत्तीवर ताण आला आहे. जगाच्या विविध भागांमध्ये, बोगदा किंवा महामार्गासाठी मार्ग तयार करण्यासाठी पर्वत कापले जात आहेत. नवीन इमारतींचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी विस्तीर्ण नापीक जमिनींवर अतिक्रमण करण्यात आले आहे. या नवकल्पनांचा मनुष्य हा गोफर म्हणून राहू शकतो परंतु याचा पर्यावरणावर दीर्घकालीन

परिणाम होऊ शकतो. . गेल्या काही वर्षांतील विविध अभ्यासात असे आढळून आले आहे की प्लास्टिक हे एक प्रमुख विषारी प्रदूषक आहे, कारण ते एक नॉन-बायोडिग्रेडेबल उत्पादन आहे. तथापि, निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तूंचे पॅकेजिंग आणि जतन करण्यासाठी प्लास्टिकचा प्रचंड उपयोग होतो. यामुळे प्लास्टिकचा वापर वाढला असून त्यामुळे पर्यावरणाचे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण होत आहे.

यामुळे आपल्या आयुष्यात इतके बदल झाले आहेत की ते उलट करणे अजिबात शक्य नाही. यावर उपाय प्रभावी यंत्रणा विकसित करण्यामध्ये आहे जे पर्यावरणावर किती परिणाम होऊ शकते हे तपासू शकते. संशोधकांचे असे मत आहे की या समस्यांचे उत्तर समस्यांमध्येच आहे, म्हणजेच जागतिकीकरण स्वतःच आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि पर्यावरणास अनुकूल अशी एक चांगली रचना तयार करण्यास मदत करू शकते.

१०.३ बहुराष्ट्रीय कंपन्या:(MNCs):

बहुराष्ट्रीय कंपन्या(MNC) कडे त्याच्या मूळ देशाव्यतिरिक्त किमान एका देशात सुविधा आणि इतर मालमत्ता आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपनीची विविध देशांमध्ये कार्यालये आणि/किंवा कारखाने असतात आणि केंद्रीकृत मुख्य कार्यालय असते जेथे ते जागतिक व्यवस्थापनाचे समन्वय साधतात. यापैकी काही कंपन्यांकडे, ज्यांना आंतरराष्ट्रीय राज्यहीन किंवा आंतरराष्ट्रीय व्यापार संस्था म्हणून ओळखले जाते, काही लहान देशांपेक्षा जास्त बजेट असू शकतात.

अनेक बहुराष्ट्रीय उद्योग विकसित राष्ट्रांमध्ये आधारित आहेत. बहुराष्ट्रीय वकिलांचे म्हणणे आहे की ते अशा देशांमध्ये उच्च पगाराच्या नोकऱ्या आणि तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत वस्तू तयार करतात ज्यांना अन्यथा अशा संधी किंवा वस्तूंमध्ये प्रवेश नसतो, विविध प्रकारच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये सूक्ष्म फरक आहेत. उदाहरणार्थ, एक बहुराष्ट्रीय-जे एक प्रकारचे बहुराष्ट्रीय आहे—त्याचे घर किमान दोन राष्ट्रांमध्ये असू शकते आणि उच्च पातळीवरील स्थानिक प्रतिसादासाठी त्याचे कार्य अनेक देशांमध्ये पसरवले जाऊ शकते.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत, बहुराष्ट्रीय कंपन्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तसेच, मैल दूर राहिल्यानंतर, ते स्थानिक आणि लहान उत्पादकांशी थेट संवाद साधतात आणि त्याद्वारे बाजार एकत्र करतात. त्यांच्या कामामुळे गुंतवणुक आणि वस्तूंचा व्यापार होतो ज्यामुळे विविध राष्ट्रांमधील परस्परसंबंधांना हातभार लागतो.

यजमान राष्ट्र म्हणून राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचा तोटा MNC इतर राष्ट्रांमध्ये काय करते यावर नियंत्रण ठेवू शकत नाही, जे त्याच्या हिताच्या विरोधी असू शकते.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे राजकीय हित त्यांच्या संबंधित देशांच्या राजकीय हितसंबंधांचे प्रतिबिंब असू शकते आणि हे यजमान राष्ट्रासाठी हानिकारक असू शकते. उदाहरणार्थ, एक अमेरिकन MNC भारतात कार्यरत असताना अमेरिकेचे हित साधू शकते.

यजमान राष्ट्र आपल्या अर्थव्यवस्थेवरील नियंत्रण गमावू शकते. स्पेअर आणि घटकांच्या भारी आयातीमुळे होस्टच्या पेमेंट्सच्या शिल्लकवर नकारात्मक प्रभाव. यजमानांच्या पुन्हा भरून काढता येण्याजोग्या नैसर्गिक संसाधनांच्या शोषणामुळे ते कमी होत आहे. देशाला गरज असताना यजमानाच्या श्रमाचे शोषण 1991 पूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्थेत बहुराष्ट्रीय

कंपन्यांनी फारशी भूमिका बजावली नाही. सुधारणापूर्व काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सार्वजनिक उपक्रमांचे वर्चस्व होते. आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण रोखण्यासाठी औद्योगिक धोरण 1956 ने खाजगी कंपन्यांना एका बिंदूपेक्षा जास्त आकार वाढू दिला नाही.

व्याख्येनुसार, बहुराष्ट्रीय कंपन्या बऱ्याच मोठ्या आहेत आणि अनेक देशांमध्ये कार्यरत आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांमधील वाढ आणि व्यापाराच्या वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली असताना, त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेत ई-आयात-प्रतिस्थापन विकास धोरणाचे पालन केले होते अशा अनेक भूमिका बजावल्या नाहीत. 1991 पासून उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या औद्योगिक धोरणाचा अवलंब केल्यामुळे, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जलद वाढीसाठी खाजगी परदेशी भांडवलाची भूमिका महत्त्वाची मानली गेली आहे. परकीय भांडवल आणि गुंतवणुकीचा मोठा स्रोत बहुराष्ट्रीय कंपन्या असल्याने, त्यांना काही नियमांच्या अधीन राहून भारतीय अर्थव्यवस्थेत काम करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे काही समस्या;

1. कामगारांचा संभाव्य गैरवापर

बहुराष्ट्रीय कंपन्या अनेकदा विकसनशील देशांमध्ये गुंतवणूक करतात जिथे ते स्वस्त कामगारांचा फायदा घेऊ शकतात. काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या जगाच्या या भागांमध्ये शाखा सुरू करण्यास प्राधान्य देतात जेथे कामगारांबद्दल कठोर धोरणे नाहीत आणि जिथे लोकांना नोकऱ्यांची आवश्यकता आहे कारण या बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्वस्त कामगार आणि कमी आरोग्य सेवा फायद्यांची मागणी करू शकतात.

2. स्थानिक व्यवसायांना धोका

इतर देशांतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा आणखी एक तोटा म्हणजे बाजारपेठेवर वर्चस्व गाजवण्याची त्यांची क्षमता. या दिग्गज कॉर्पोरेशन्स ते ज्या उद्योगांमध्ये आहेत त्यावर प्रभुत्व मिळवू शकतात कारण त्यांच्याकडे चांगली उत्पादने आहेत आणि त्यांच्याकडे मोठ्या प्रमाणात खरेदी करण्यासाठी आर्थिक संसाधने असल्याने ते कमी किमतीत देऊ शकतात. हे समान वस्तू आणि सेवा देणारे इतर सर्व लहान व्यवसाय खारू शकतात. शक्यता आहे की, स्थानिक व्यवसायांचे नुकसान होईल आणि ते बंद होईल.

3. नोकऱ्यांचे नुकसान

अधिक कंपन्या कार्यालये हस्तांतरित करीत आहेत आणि इतर देशांमध्ये केंद्रीत ऑपरेशन्स आहेत. विकसित देशांमध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या नोकऱ्या धोक्यात आल्या आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचेच उदाहरण घ्या जे विकसनशील देशांमध्ये त्यांच्या तांत्रिक ऑपरेशन्स आणि उत्पादनासाठी कार्यालये तयार करतात. यजमान देशातील स्थानिकांना देण्यात आलेल्या नोकऱ्या म्हणजे ज्या लोकांना मुख्य कार्यालय आहे त्या लोकांनी मिळवलेल्या नोकऱ्या असाव्यात.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे आणि तोटे दोन्ही आहेत कारण ते नोकऱ्या निर्माण करतात परंतु इतर गोष्टींबरोबरच कामगारांचे शोषण देखील करू शकतात.

१०.४ विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ):

विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) हे असे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये व्यवसाय आणि व्यापार कायदे देशाच्या इतर भागांपेक्षा वेगळे आहेत. SEZ देशाच्या राष्ट्रीय सीमांमध्ये स्थित आहेत आणि त्यांच्या उद्दिष्टांमध्ये व्यापार संतुलन, रोजगार, वाढीव गुंतवणूक, रोजगार निर्मिती आणि प्रभावी प्रशासन यांचा समावेश आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) गुंतवणूक आकर्षित करण्यास, नोकऱ्या निर्माण करण्यास आणि निर्यातीला चालना देण्यास मदत करू शकतात - प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे, जेथे ते व्यापक अर्थव्यवस्थेशी संबंध निर्माण करण्यात यशस्वी होतात. झोन जागतिक मूल्य साखळी (जीव्हीसी) च्या सहभागाचे औद्योगिक अपग्रेडिंग आणि विविधीकरण देखील समर्थन देऊ शकतात. झोन हे गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणारे प्रमुख साधन आहेत.

त्यांच्या स्थापनेमागील हेतू म्हणजे अभिसरण पायाभूत सुविधांद्वारे समर्थित कर आणि कर्तव्यापासून मुक्त वस्तू आणि सेवा देऊन निर्यात वाढविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मक वातावरण प्रदान करणे. भारतामध्ये कोणतीही व्यक्ती, सहकारी संस्था, कंपनी किंवा भागीदारी फर्म विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापित करण्यासाठी अर्ज दाखल करू शकते

भारतातील विशेष आर्थिक झोन (एसईझेड) एक विशेष मर्यादित एन्क्लेव्ह आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे या भौगोलिक क्षेत्रातील आर्थिक कायदे भारताच्या इतर भागांतील प्रचलित कायद्यांपेक्षा भिन्न आहेत. व्यापार शुल्क, कर्तव्ये आणि ऑपरेशन्सशी संबंधित असलेल्या बाबींसाठी SEZ हा परदेशी प्रदेश मानला जातो.

शिवाय, 2005 चा SEZ कायदा SEZ च्या विकासाशी संबंधित सर्व नियामक आणि कायदेशीर बाबी आणि SEZ अंतर्गत युनिट्सच्या ऑपरेशन्सशी संबंधित आहे.

आशियातील पहिले निर्यात प्रक्रिया क्षेत्र EPZ (Export Processing Zones) 1965 मध्ये कांडला, गुजरात येथे स्थापन करण्यात आले. तामिळनाडूमध्ये सर्वाधिक कार्यरत SEZ (40), त्यानंतर कर्नाटक (31) आणि महाराष्ट्र (30) आहेत.

1. कामगारांची स्थिती:

SEZs मध्ये कामगार हक्कांचे संभाव्य उल्लंघन आणि शोषण याबद्दल अनेक अहवाल आले आहेत. कामगारांना कामाची खराब परिस्थिती, अनिवार्य ओव्हरटाईम आणि अंतिम मुदत पूर्ण करण्यासाठी इतर दबाव डावपेचांचा सामना करावा लागतो. झोनच्या बाहेरील तुलनेत एसईझेड कामगारांना जास्त वेतन प्रदान करतात जे वाढीव तास काम आणि सखोल श्रमांच्या खर्चावर येते.

अनेक देशांमध्ये SEZ अंतर्गत कामगार कायदे शिथिल केल्यामुळे ही समस्या आणखी चिघळली आहे, भारतही त्याला अपवाद नाही. जवळून तपासणी केल्यावर, विशेष आर्थिक क्षेत्र कायदा 2005 स्थापित केलेला नाही. जर देशाचे कामगार कायदे SEZ. SEZ कायदा 2005 च्या कलम 12 च्या उपकलम 3 अन्वये कामगार आयुक्तांना सत्ता, अधिकार किंवा कार्यक्षेत्र क्षेत्र नाही, त्याउलट विकास आयुक्त प्रशासकीय अधिकार धारण करतात ज्यांना कामगार आयोगाचे प्रशासकीय अधिकार देखील देण्यात आले

आहेत. थेट विदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्याच्या बहाण्याने सरकारने हा निर्णय घेतला. कामगार आयुक्त कामकाजाच्या अटी व निर्णय या दोहोंच्या संदर्भात श्रमिक बाजाराचे परिणाम निर्धारित करतात तर विकास आयुक्त ज्यांची जबाबदारी आहे की युनिट्सच्या उत्पादनात अडथळा येणार नाही याची खात्री करणे आणि SEZ नफा मिळवून देतो. यावरून हे स्पष्ट करते की कामगार हक्क हा स्वारस्य आणि चिंतेचा विषय का नसतो.

अधिकारक्षेत्रासाठी, SEZ साठी एक विशेष न्यायालय नियुक्त केले गेले आहे. SEZच्या कलम 23 अंतर्गत, राज्य सरकारने सर्व SEZ प्रकरणांसाठी एक किंवा अधिक न्यायालये स्थापन करणे आवश्यक आहे. एसईझेडमध्ये कामगार संघटनांना देखील प्रतिबंधित केले गेले आहे. राज्य सरकार कामगार संघटनेच्या कार्यावर मर्यादा घालणाऱ्या कामगार कायद्यात वाढत्या प्रमाणात सुधारणा करीत आहेत आणि कामगारांना कोणत्याही प्रकारचा संप करण्यापासून प्रतिबंधित करण्यात आले आहे. कामगार संघटनांच्या अनुपस्थितीमुळे कामगारांना कामावर घेणे आणि कामावरून कमी करण्याच्या बाबतीत अनेक मुद्दे आहेत. सौदेबाजीच्या शक्तीच्या अभावामुळे महिला देखील शोषणाच्या अधीन आहेत.

2. जमीन बळकावणे:

ईईझेड आणि शेतकरी यांच्यात सतत संघर्ष झाला आहे जो केवळ २०११ 2015 च्या एसईझेड कायद्यामुळेच आर्थिक समृद्धीच्या बहाण्याने वाढला आहे.. 6 वर्षांच्या आत, 378 SEZ अधिसूचित आहेत, त्यापैकी 265 कार्यरत आहेत (वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालय). या प्रयत्नांना 150 औपचारिकरित्या मंजूर झालेल्या एसईझेडसाठी आवश्यक असलेल्या क्षेत्राच्या दृष्टीकोनातून 26,800 हेक्टर जमीन आवश्यक आहे. या अंतर्गत लागवडीखालील सुपीक जमीन घेण्यास प्राधान्य दिले गेले आहे.. यामुळे शेतकऱ्यांच्या विरोधात संघर्ष निर्माण झाला आहे, प्रसंगी जमीन बळजबरीने संपादित केली गेली आहे किंवा नुकसान भरपाईचे योग्य वाटप केले गेले नाही, यामुळे देशाच्या अनेक भागांमध्ये विरोध झाला आहे.

१०.५ प्रतिकार हालचाली

जागतिकीकरणाचा कालावधी विकासाच्या एका नवीन स्तरावर पोहोचला आहे, ज्यामध्ये सरकार सतत तांत्रिक सुधारणांच्या परिणामी 'सर्वसमावेशक वाढ' आणि 'क्षमता निर्माण'साठी जोर देत आहे. तथापि, अशा प्रशंसनीय विकास यशामागे लाखो अल्पभूधारक शेतकरी आणि मजुरांचा मृत्यू दडलेला आहे ज्यांची माती आणि संसाधने राष्ट्रीय ध्येय साध्य करण्यासाठी वापरली जातात, ज्यामुळे "यशाचे संकट" म्हणून ओळखली जाणारी विरोधाभासी परिस्थिती निर्माण होते. अल्पभूधारक शेतकरी आणि कामगारांसाठी शाश्वत आणि सर्वसमावेशक वाढीचे दावे असूनही, अलीकडील विकास प्रयत्नांमुळे अनैच्छिक विस्थापन, जमीन आणि उपजीविकेचे नुकसान, बेरोजगारी आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन या समस्या वाढल्या आहेत, ज्यामुळे समतावादी समाजाची निर्मिती धोक्यात आली आहे.

सरकारने 2005 मध्ये ग्रामीण विकास, औद्योगिकीकरण, परकीय चलनाच्या साठ्यात वाढ आणि रोजगार निर्मितीच्या नावाखाली SEZ सुरू करून बहु-राष्ट्रीय कंपन्या (MNCs) आणि मोठ्या उद्योगांसाठी पुराचे दरवाजे उघडले, ज्यामुळे विकास-प्रेरित विस्थापन आणि निर्मितीची समस्या वाढली. शेतकऱ्यांची परिस्थिती बिकट. शेतकऱ्यांच्या स्थितीबाबत बेफिकीर राहून सामाजिक उत्तरदायित्वाचा अभाव असलेल्या प्रशासकीय राजकारणाचा यातून पर्दाफाश होतो. अनेक सुधारणा आणि सुधारणा असूनही, असंख्य पुनरावृत्ती आणि दुरुस्ती असूनही भारताचे भूसंपादन आणि पुनर्वसन अधिनियम भांडवलदार प्रतिनिधित्व करणाऱ्या कमकुवत बहुसंख्य लोकांविरुद्ध हुकूमशाही उच्चभ्रूंना बळकटी देण्यासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करतात.

एकीकडे नागरी समाज, मानवाधिकार कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था आणि पर्यावरणवादी यांचे समर्थन शेतकरी, मजूर आणि अल्पभूधारक समुदायांसह आणि दुसरीकडे सरकार, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, उद्योगपती आणि नियोजकांनी या संकटाने भारताच्या रस्त्यावर एक रणांगण तयार केले आहे. देशातील शांतता भंग करण्याची स्थिती निर्माण झाली आहे.

दिल्ली मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडोर (DMIC), जैतापूर अणुऊर्जा, रायगड आणि गोराई, पाणी हक्क (सांगली) ही सर्व प्रतिकार चळवळीची उदाहरणे आहेत.

१०.६ गोराई मनोरंजन उद्यान:

मुंबईच्या बाहेरील भागात, गोराई बेट हजारो मासेमारी कामगारांच्या रोजीरोटीला आधार देते जे 65 एकर जमिनीवर पसरलेल्या एस्सेलवर्ल्ड या भारतातील सर्वात मोठ्या मनोरंजन उद्यानाच्या आगमनामुळे विस्कळीत झाले आहेत.

8 जुलै 2000 रोजी हजारो मच्छीमार आणि स्त्रिया फेरी रोखून आणि शांततेत घानाला धरून निषेध करत त्यांनी एस्सेलवॉल्डने बांधलेल्या कृत्रिम जेट्टीची विध्वंस करण्याची मागणी केली त्यांच्या मासेमारीची मुळे त्यांनी देखील अशी मागणी केली की अभ्यागत वाहतुकीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या फेरी मागे घेण्याची गरज आहे त्यांनी असे आवाहन केले की लहान फेरी कमी पर्यावरणाचा धोका असल्याने वापरली जावी आणि ते अधिक लोकांसाठी अनुकूल आहे. एस्सेलवर्ल्डच्या एजंटांनी त्यांच्या गुंडांसह मच्छीमारांवर हल्ला केल्याने शांततापूर्ण निषेधाचे रूपांतर रक्तंजित दृश्यात झाले, कारवाई करण्याच्या विरोधात, एस्सेलवर्ल्डच्या राजकीय पक्षाने मच्छीमारांच्या विरोधात तक्रार दाखल केली ज्यामुळे 500 जणांना अटक करण्यात आली आणि 5 जणांवर गुन्हा दाखल करण्यात आला, हीविशिष्ट घटना पहिली गोष्ट नव्हती कारण मासे कामगार बहुतेकदा उद्यानाद्वारे हिंसाचाराच्या अधीन असतात.

स्थानिकांची उपजीविका आणि पर्यावरणीय समतोल या सर्वात मोठ्या करमणूक उद्यानाच्या स्थापनेपासूनच, नैसर्गिक संसाधनांच्या शाश्वत वापरावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. सुपीक जमीन आणि गोराईचा समुद्र हे मच्छीमार आणि शेतकऱ्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन होते जे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नव्हते तर त्यांची संस्कृती आणि ओळख होते. मत्स्य कामगारांनी उपभोगलेला एक अधोरेखित अधिकार होता जो अलिखित होता आणि हे अधिकार आधुनिक राज्य एजन्सींनी पर्यटन आणि करमणुकीचा सखोल विकास केला.

अधोरेखित तत्त्व असे आहे की वैयक्तिक 'पट्टा' (वैयक्तिक मालकीची) नसलेली कोणतीही जमीन/क्षेत्र टेरा मुलियस (जमीन मालक नसणे) आहे आणि म्हणून कोणत्याही भागाद्वारे संपादनासाठी खुली आहे आणि भारतीय कायद्याने सामाजिक-प्रस्थापित सामुदायिक हक्कांना मान्यता दिली नाही. त्यांच्या उपजीविकेसाठी मूलभूत, आधुनिक तांत्रिक कौशल्याच्या तुलनेत तेथील कौशल्ये आणि ज्ञान देशाच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, स्थानिक लोकांची संस्कृती, उपजीविका आणि पर्यावरणीय जागा भांडवलाच्या गरजेपेक्षा कमी चिंतेचा विषय आला.

महाराष्ट्राचे महसूल मंत्री नारायण राणे यांचे लक्ष वेधून घेणारे 'पॅन इंडिया परायतन' (एस्सेलवर्ल्ड) द्वारे ॲम्बुझमेंट पार्क सुरू करण्याची योजना मांडण्यात आली. त्यामुळे कोस्टल झोन रेग्युलेशनचे उल्लंघन करून त्यांनी कंपनीला मासळी कामगारांची 700 एकर सामाईक मालमत्ता कंपनीला भेट दिली. गोरार्डचे सामाजिक कार्यकर्ते निदर्शनास आणून देतात की अधिग्रहित केलेली जमीन अधिकृतपणे दावा केलेल्यापेक्षा तिप्पट आहे. त्या 700 एकर खारफुटीसह, गावातील जमीन नष्ट झाली, ही पारंपारिकपणे वापरली जाणारी मासेमारीची मैदाने होती, ती जीवनरक्षक आणि समाजाची संपत्ती होती. कृत्रिम जेट्टी बांधणे आणि नौका चालवणे यामुळे मासेमारी करणाऱ्यांचा समुद्रात जाण्याचा मार्ग बंद झाला आणि त्यांच्या बोटी आणि जाळी नष्ट झाली आणि खाडीतील समृद्ध मासेमारीची जागा उध्वस्त झाली.

बळजबरीने जमीन बळकावल्याने उद्यानाची पर्यायी कचरा विल्हेवाट लावण्याची यंत्रणा उभारण्याऐवजी रासायनिक सांडपाणी आणि कचरा थेट समुद्रात सोडला गेला. ज्यामुळे समुद्राचे प्रदूषण झाले आणि परिसंस्थेवर विपरीत परिणाम झाले. सुरुवातीच्या दिवसात या बाह्यत्वांना धोका निर्माण होणार नाही कारण ते किनारपट्टीच्या पाण्यात नैसर्गिक भौतिक-रासायनिक प्रक्रियांद्वारे व्यवस्थापित केले जातील. तथापि, दिवसेंदिवस, यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडणार आहे, हा चिंतेचा विषय बनणार आहे.

तुलनेत करमणूक पार्कच्या इमारतीला जमा केलेल्या क्षेत्राच्या नैसर्गिक संसाधनांमध्ये तीव्र घट झाली आहे. मासे कामगारांसोबत काम करणाऱ्या सुशेला कार्डोजने असे निदर्शनास आणले की जानेवारी-एप्रिलपासून मच्छीमारांना कल्याणकारी योजनेसाठी अर्ज करण्यास भाग पाडले जाते जे कामगारांना नाममात्र फायदा देते विशेष म्हणजे ही योजना महिलांसाठी लागू नाही. .

या अगोदर गोरार्ड गावात फक्त 1 गोड विहीर होती जी गावकऱ्यांच्या गरजा भागवण्यासाठी पुरेशी होती पण आज गावात पाण्याची कमतरता आहे. एस्सेलवर्ल्डला दररोज अंदाजे 200 टाक्या पाण्याची आवश्यकता असते (एक टाकी 10.000 लिटर वाहून नेते), यासाठी, उद्यानाने 500 अश्वशक्तीच्या बोअरवेल लावल्या आहेत, ज्यामुळे भूजल पातळी खालावली आहे आणि भूजल खारट होऊन ते वापरण्यास अयोग्य आहे. या मुद्द्याला चिकटून असलेल्या नगरपालिकेने गावकऱ्यांना 12 पाण्याच्या टाक्या उपलब्ध करून देण्याचे मान्य केले, परंतु प्रत्यक्षात गावात फारच कमी पाणी पोहोचते, जवळून पाहिल्यास बांधकाम व्यावसायिकांनी चढ्या भावाने पाणी विकत घेतले. त्यामुळे उच्चभ्रू लोक करमणुकीचा आनंद घेत असताना एस्सेलवर्ल्डला स्थानिक लोकांचा समुदाय टंचाईत दिवस घालवायचा

आहे. विजेची उपलब्धता ही आणखी एक मोठी चिंता आहे, जिथे एस्सेलवर्ल्ड वर्षभर चांगले प्रकाशित असते, आजूबाजूचे गावकरी अजूनही अंधारात राहतात.

खरे बघता एस्सेलवर्ल्ड करमणूक करण्यासाठी दूर आहे, प्रत्यक्षात पर्यावरण आणि उपजीविकेच्या नाशाचे कारण आहे. ते समुद्राचे मैदान अडवतात संसाधने आणि लोकांचे शोषण करतात, स्थानिक आणि निसर्ग यांच्यातील समतोल सहअस्तित्वाचे सार विचलित करतात. स्थानिकांना पाठिंबा देण्यापासून दूर असलेले महाराष्ट्र सरकार एस्सेलवर्ल्डला मदत करत आहे, त्यांनी स्विकारलेल्या मत्स्य कामगारांचा आवाज दाबण्यासाठी थेट पोलिस दडपशाहीपासून खोटेपणाने प्रदेशाच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन करण्याचे मार्ग स्वीकारले आहेत.

कोस्टल झोन रेग्युलेशनचा गुन्हा दाखल केल्यावर, राज्य सरकारने इतिहासाची पुनरावृत्ती करून एस्सेलवर्ल्डला मदत करण्याचा प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ, एप्रिल 7, 2000 रोजीच्या पत्रात मुंबईच्या उपनगरी जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी यांनी टाटा इलेक्ट्रिकल कंपनीला संबोधित केले होते की त्या भागात धरण आहे आणि त्यांना टॉवर बांधण्याचे आवाहन केले आहे. धरण नष्ट न करता त्या धरणाच्या आत त्यांचे टॉवर बांधण्याचे आवाहन केले आहे. तथापि, जमिनीच्या भूगर्भशास्त्राची पुनर्रचना करून हस्तक्षेप करण्याचा आणि इतिहास बदलण्याचा एस्सेलवर्ल्डचा हा आणखी एक प्रयत्न असल्याचा स्थानिकांचा दावा आहे. मुंबई उपनगर जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखालील महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ पाठीशी असलेल्या मेरीटाइम बोर्डाच्या खोट्या दाव्यांसह प्राधिकरण आणि उद्यानाचा हा पहिलाच प्रयत्न नव्हता. अशाच अस्तित्वात नसलेल्या बंधान्यांवरील दावे 2 एप्रिल 1990 रोजी न्यायालयाच्या कालबाह्य आदेशाच्या आधारे करण्यात आले. भग्नावस्थेतील एका इमारतीविरुद्ध लोकांचा उठाव स्थानिक पोलिसांच्या मदतीने चिरडला गेला.

एस्सेलवर्ल्डला पाठिंबा देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सरकारचा उन्माद आश्चर्यकारक नाही. भारतातील सत्ताधारी पक्षांनी आर्थिक नफा मिळविण्यासाठी खूप काही केले आहे आणि त्यांनी नफ्यासाठी सार्वजनिक जमीन भेट देण्यास कधीही मागेपुढे पाहिले नाही आणि व्यापारीकरणामुळे विकासकांना सामुदायिक जमिनीवर गळती लावण्यास आणि लोकांचे जीवनमान धोक्यात आणण्यास मदत झाली आहे.

१०.७ निष्कर्ष:

जागतिकीकरणाने खरोखरच मोठ्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत परंतु या प्रगतीच्या किनाऱ्याचे परीक्षण करणे देखील अत्यंत महत्वाचे आहे, जवळून निरीक्षण केल्यावर असे दिसून येते की जागतिकीकरणाच्या विपणन कल्पनांचे स्वतःचे नुकसान होते. पर्यावरणाच्या वाढत्या चिंता, निषेध आणि याचिकांमध्ये याचा दुष्परिणाम दिसून आला आहे. आर्थिक समृद्धीच्या नावाखाली कमकुवत बहुसंख्यांचे शोषण आणि उपेक्षित केले गेले आहे, ज्याची प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना काळजी नाही. आज विकासाचे फायदे एकेकाळी विस्थापित झालेल्यांना मिळत नाहीत हे उघड आहे.

आज जागतिकीकरण आणि विकास प्रकल्पांना समस्या सोडवण्याचे लेबल लावले जात असताना, या कल्पनांमुळे केवळ मोठ्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय समस्या निर्माण

झाल्या आहेत. आपल्याला सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाची गरज आहे जी मानवतेला कमीतकमी धोके निर्माण करून शाश्वत विकासाकडे घेऊन जाईल.

जागतिक पर्यावरणविषयक समस्या
आणि चळवळी

संदर्भ

- JACSES (August 1, 2013): *Problems related to the Environmental and Social Guidelines of Japan Bank for International Cooperation (JBIC) in Delhi Mumbai Industrial Corridor (DMIC) Version 1.*
- Sills, David L. (1968): *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, The Macmillan Company and the free press, United States of America, Vol. 14.
- Swain, Ashok (September, 1997): 'Democratic Consolidation? Environmental Movements in India', *Asian Survey*, Vol. 37, No. 9, pp. 818-832.
- Tong, Yanki (Jan., 2005): 'Environmental Movements in Transitional Societies: A Comparative Study of Taiwan and China', *Comparative Politics*, Vol. 37, No. 2, pp. 167-188.
- Vig, Norman J. and Regina S. Axelrod (2006): *The Global Environment, Institutions, Law, and Policy*, Earthscan Publication Ltd., London, pp. 27-71.
- *Economic & political weekly* (February, 2011), *People vs Nuclear power in Jaitapur, Maharashtra.*
- *Economic & political weekly* (March, 2012), *Delhi-Mumbai Corridor: A disaster in the making?*
- *Economic & political weekly* (September, 2000), *Amusement Park Versus People's Livelihood.*
- *Economic & political weekly* (January, 2007), *Land Grab in Raigad.*

शाश्वत विकास, हवामान बदल आणि मानववंशाची चर्चा

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ विकासाची संकल्पना

११.२ शाश्वत विकास

११.३ शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे

११.४ हवामान बदल

११.५ हवामान बदल आणि शाश्वत विकास

११.६ हवामान बदल आणि शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे

११.७ अँथ्रोपोसीन

११.८ सारांश

११.९ प्रश्न

११.१० संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

- विकास, शाश्वत विकास, हवामान बदल आणि मानववंश या संकल्पना समजून घेणे
- हवामान बदल आणि शाश्वत विकास यांच्यामधील नातेसंबंध ओळखणे आणि त्याचे निःपक्षपातीपणे मूल्यांकन करणे
- मानववंशाविषयी चर्चा करणे

११.१ विकासाची संकल्पना

विकास या शब्दाचे अनेक अर्थ, व्याख्या आणि सिद्धांत आहेत. रेयेस (२००१) यांनी केलेल्या व्याख्येनुसार, विकास ही एक अशी सामाजिक स्थिती आहे, जिथे राष्ट्र नैसर्गिक संसाधने आणि प्रणालींचा तर्कसंगत आणि शाश्वत वापर करून लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो. टोडार्डो आणि स्मिथ (२००६) यांच्यासाठी विकास ही एक

बहुआयामी संकल्पना आहे जी असमानता कमी करण्यासाठी आणि गरिबीचे पूर्णपणे निर्मूलन करण्यासाठी सामाजिक संरचना, दृष्टीकोन, संस्था आणि आर्थिक वाढीतील बदलांवर भर देते. विकासाची मुख्य उद्दिष्टे अशाप्रकारे आहेत,

शाश्वत विकास, हवामान बदल आणि मानववंशाची चर्चा

अ) उदरनिर्वाहासाठी आवश्यक वस्तू आणि सेवांची सुलभता आणि वितरण वाढवणे.

ब) आरोग्य, शिक्षण, भौतिक कल्याण आणि स्वाभिमान यासह लोकांचे जीवनमान सुधारणे.

क) लोकांच्या निवडींचा विस्तार करून त्यांच्या निवडींचे स्वातंत्र्य वाढवणे आणि त्यांना इतरांवर अवलंबून राहणे, गरिबी आणि दुःख यापासून मुक्त करणे.

म्हणून कोएट्झी यांचेसाठी विकासाचे उद्दिष्ट हे असे कल्याण आहे जे सुरक्षितता, उपजीविका आणि शाश्वतता याद्वारे साध्य करायचे आहे. बर्की यांचे मते विकासाची व्याख्या अशी करतात की, ती एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती स्वाभिमान विकसित करते, आत्मविश्वास मिळवते आणि त्याच्या/तिच्या क्षमता आणि मर्यादांची जाणीव होऊन स्वावलंबी, शांत आणि सहनशील बनते. हे तेंव्हा घडते जेव्हा एखादी व्यक्ती इतरांसोबत काम करते, स्वतःला अद्ययावत करते आणि समुदायाच्या सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय विकासात सक्रियपणे सहभागी होते. केवळ मानवी क्षमता ओळखणे आणि त्यांचे सक्षमीकरण करणे म्हणजे विकास नव्हे तर शाश्वत जीवन जगण्यासाठी संसाधनांचा योग्य वापर वाढविण्यासाठी मानवी क्षमता आणि संस्थात्मक क्षमता वाढवणे म्हणजे विकास होय. रॉल्स विकासाकडे वितरणात्मक न्याय म्हणून पाहतात. याचा अर्थ सरकारद्वारे सर्वांना मूलभूत गरजा पुरवणे तसेच सर्व सामाजिक वर्गांना वस्तू आणि सेवांचा लाभ आणि विस्तार आणि विकासाचा भार सर्वांमध्ये समान वाटा देणे. हेंडरसन (2011) हे अभ्यासक म्हणतात की रॉल्सच्या दृष्टिकोनातून, आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट हे न्याय्य संस्था स्थापन करणे आणि टिकवणे हे असले पाहिजे जेणेकरून समाज एक न्याय्य प्रणाली म्हणून कार्य करू शकेल आणि कालांतराने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला सहकार्य करू शकेल.

तुमची प्रगती तपासा :

1. विकास म्हणजे काय?
2. विकासाची उद्दिष्टे काय आहेत?

११.२ शाश्वत विकास

दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकासाबाबतचा विचार बदलू लागला कारण अनेक वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळू लागले. आर्डट यांच्या मतानुसार अल्प विकसित देशांच्या विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नांची आवश्यकता आहे, असा युक्तिवाद पश्चिमेत सुरू झाला. याच काळात आर्थिक विकासाची संकल्पना मार्क्सवादी विचारांच्या कक्षेबाहेर विकसित झाली. परिणामी, 1950 नंतरचा आर्थिक विकास हा आर्थिक वाढीशी निगडीत बनला होता आणि विशेषतः तो गरीब देशांसाठी पाश्चात्य आर्थिक धोरणाचे एक महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट बनला. 1960 च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून आधुनिक पर्यावरणीय चळवळीचा उदय झाला ज्यामध्ये सायलेंट स्प्रिंग, अ ब्लूप्रिंट फॉर सर्व्हायव्हल आणि यासारख्या इतर प्रसिद्ध कार्यामुळे

पर्यावरणीय समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण झाली. यामुळे आर्थिक विकासावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्याचा टप्पा सुरू झाला. 'द मीनिंग ऑफ डेव्हलपमेंट' (1969) या द्रष्ट्या लोकांच्या कार्याने यावर भर दिला की आर्थिक वाढ सामाजिक विकास साधण्यात अपयशी ठरते. त्यांनी असे मत मांडले की, बेरोजगारी, गरिबी, विषमता यासारखे विकास निर्देशकच विकासाचे खरे चित्र मांडत असतात. पर्वीस अट अल (Purvis et al - 2019) असा छातीठोकपणे दावा करतात की "वाढीच्या मर्यादा" (Limits to Growth) आणि "लघु ते सुंदर" (Small is Beautiful) यांसारख्या अग्रगण्य कामांनी त्या काळात हे स्पष्ट केले की आधुनिक विकासाशी निगडीत अर्थव्यवस्थेमुळे अस्थिरता निर्माण होते. पुढे त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, भांडवलशाहीने प्रेरित पश्चिमेकडचा आर्थिक विकास हा पर्यावरणीय आणि सामाजिक शाश्वततेच्या विरोधात आहे. पर्यावरणावरील मानवी परिणाम याची चर्चा करणारी पहिली जागतिक शिखर परिषद संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे स्टॉकहोम येथे आयोजित करण्यात आली होती. आर्थिक विकासाला पर्यावरणाच्या अखंडतेसह जोडण्याचा तो एक प्रयत्न होता. जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाने (World Commission on Environment and Development) प्रकाशित केलेले 'आपल्या सर्वांचे भविष्य, 1987' (Our Common Future, 1987) शाश्वत विकासाशी निगडीत होते. त्यानंतर 1992च्या रिओ-डी-जेनेरियोमधील वसुंधरा शिखर परिषदेमध्ये सुमारे 170 देशांनी पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी सहमती दर्शवणाऱ्या शाश्वत विकासावरील महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजांवर स्वाक्षरी केली होती. या शिखर परिषदेचा परिणाम म्हणून जैवविविधता, जंगल व्यवस्थापनाची तत्वे, हवामान बदलावरील रचना परिषद आणि अर्जेन्डा 21 अशा अधिवेशनाबरोबरच शाश्वत विकासासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघांच्या आयोगाची स्थापना करण्यात आली. अर्जेन्डा 21 अधिवेशन हे शाश्वत विकास साधण्यासाठी आणि भविष्यात गुंतवणूक करण्यासाठी नवीन धोरणे आखण्याच्या दिशेने एक धाडसी पाऊल होते. ज्यासाठी शिक्षणाकडे पाहण्याचा नवीन दृष्टीकोन, नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्याचे नवीन तंत्र, नवीन प्रक्रिया आणि शाश्वत अर्थव्यवस्थेत सहभागी होण्याची प्रणाली यांची शिफारस करण्यात आली आहे. 1987 च्या ब्रुटलँड आयोग अहवालाशी सुसंगत असणारी शाश्वत विकासाची व्याख्या तिसऱ्या मूल्यांकनाच्या अहवालामध्ये करण्यात आली आहे. त्यानुसार, "भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी कसलीही तडजोड न करता वर्तमानातल्या गरजा पूर्ण करणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय."

शाश्वत विकासाच्या दोन महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये खालील वैशिष्ट्ये समाविष्ट होतात :

- गरिबांच्या गरजा ज्या पूर्ण केल्या पाहिजेत
- सध्याच्या आणि भविष्यातील गरजा पूर्ण करण्याच्या पर्यावरणाच्या क्षमतेवर सामाजिक संस्थांच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या स्थितीमुळे येणारी मर्यादा

जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाचा असा विश्वास आहे की शाश्वत विकास ही एक गतिमान संकल्पना आहे. शाश्वत विकासाच्या पूर्वअटी खालीलप्रमाणे आहेत:

- निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांच्या प्रभावी सहभागाकरिता राजकीय व्यवस्था

- स्वावलंबी आणि शाश्वत समाजाच्या स्थापनेसाठी अधिशेष निर्माण करणारी आणि तंत्रज्ञान निर्माण करणारी आर्थिक व्यवस्था
- तणाव कमी करणारी आणि असंतुलित विकासासावर उपाय शोधणारी सामाजिक व्यवस्था
- पर्यावरण आणि विकास यांच्यात सुसंवाद निर्माण करणारी उत्पादन प्रणाली
- शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी नवनवे उपाय शोधण्यासाठी कधीही संपणारी तांत्रिक प्रणाली
- शाश्वत व्यवसाय आणि अर्थव्यवस्था यांच्याकडे नेणारी आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था
- आणि अशी प्रशासकीय प्रणाली जी लवचिक आहे, अनुकूल आहे आणि जिच्यात स्वतःमध्ये सुधारणा करणारी यंत्रणा आहे

अशाप्रकारे, ब्रुटलँड कमिशनने आंतरराष्ट्रीय धोरणाच्या चर्चेमध्ये शाश्वत विकासाच्या मुद्याला आणण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. दक्षिणेकडील देशांच्या अत्यंत गरिबीमुळे आणि उत्तरेकडील देशांच्या अशाश्वत आणि उपभोग्य पद्धतीमुळे पर्यावरणाची समस्या उद्भवली आहे यावर जोर देण्यात आला. परंतु, शाश्वत विकासाची सर्वमान्यपणे स्वीकारलेली कोणतीही सर्वमान्य अशी व्याख्या नाही परंतु सर्व व्याख्या एक किंवा अधिक घटकांचा समावेश करतात. जसे की काय विकसित करायचे, काय टिकवायचे हे ओळखणे, काय टिकवायचे आणि विकसित करायचे यामधील संबंध जाणून घेणे आणि भविष्यातील दृष्टीकोनातून या संबंधांची कल्पना करणे. शाश्वत विकासाचा उद्देश हा अर्थव्यवस्थेची आणि पर्यावरणाची दीर्घकालीन स्थिरता हा आहे. ही स्थिरता निर्णय प्रक्रियेच्या सर्व पैलूंमध्ये आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सामाजिक समस्यांना एकत्र करूनच साध्य करणे आवश्यक आहे.

११.३ शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे:

डुर्न अट अल हे शाश्वत विकासाची खालील उद्दिष्टे सादर करतात :

तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात वस्तू आणि सेवांचे जास्तीत जास्त उत्पादन, खनिज संसाधनांचा अधिकाधिक कार्यक्षम वापर, ऊर्जा आणि माहितीचा प्रवाह, तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेणे इत्यादी उद्दिष्टे आर्थिक व्यवस्थेची असावीत.

स्थानिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर वस्तू आणि सेवांचे वाटप हे सामाजिक व्यवस्थेचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. सामाजिक आणि आर्थिक प्रक्रियेतील सर्व भागधारकांना योग्य प्रशिक्षण दिले पाहिजे. सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेमधील लवचिकता आणण्यासाठी आणि स्व-निरीक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राजकीय, संस्थात्मक आणि व्यवस्थापनाच्या प्रणालींची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. परस्परसंबंधित आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रणाली विकसित करणे आणि संधीचे रूपांतर करण्यासाठी सांस्कृतिक विविधतेचे जतन आणि संरक्षण करणे. जैवविविधता राखणे हा पर्यावरणीय प्रणालीचा हेतू असावा. आर्थिक विकास पर्यावरणाच्या बळी देऊन होऊ नये. प्रत्येकाच्या

कल्याणासाठी आणि शाश्वत उपजीविकेसाठी आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यात समतोल राखला गेला पाहिजे.

तुमची प्रगती तपासा :

१. आपल्याला शाश्वत विकासाची गरज का आहे?
२. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे काय आहेत?

११.४ हवामान बदल

रेस्निक (2016) म्हणतात की हवामान बदल ही काही नवीन घटना नाही. हा हवामान बदल गेल्या चार अब्ज वर्षांपासून होत आहे आणि पुढेही होत राहील. ऐतिहासिकदृष्ट्या नैसर्गिक घटक जसे की ज्वालामुखीचा उद्रेक, भूखंड अपवहन, उत्क्रांतीची प्रक्रिया, सौर किरणोत्सर्गातील बदल आणि इतर कारणे हवामान बदलास कारणीभूत होती. परंतु गेल्या काही शतकांमध्ये औद्योगिकीकरण, जंगलतोड, शेती, विकासाचे प्रकल्प आणि वाहतूक यांसारख्या मानवी क्रियांचा परिणाम हवामानावर होऊ लागला आहे. ज्यामुळे हवामान बदलाची प्रक्रिया गतिमान होऊ लागली आहे. जगभरातील नेते आणि निर्णयकर्ते दारिद्र्य, कुपोषण, बेरोजगारी आणि आरोग्याच्या समस्या यांसारख्या विकासाशी संबंधित पारंपारिक समस्यांशी लढण्यासाठी म्हणून योग्य तोडगा काढण्यासाठी झटत आहेत. पण त्याचबरोबर हवामान बदल, ग्लोबल वॉर्मिंग, आणि पर्यावरणाचा न्हास या स्वरूपातील नवीन आव्हानांनाही ते तोंड देत आहेत. मिश्रा एट अल (2020) असं सूचित करतात की या धोक्यांचे दृश्य परिणाम हे पूर, दुष्काळ, चक्रीवादळ आणि समुद्राच्या वाढत्या पातळीच्या रूपात दिसून येतात. हे आता एक प्रस्थापित झालेलं सत्य आहे की जर ठोस उपाययोजना केल्या गेल्या नाहीत तर हवामान बदल आणि ग्लोबल वॉर्मिंगमुळे अर्थव्यवस्था गंभीरपणे विस्कळीत होईल. या समस्यांना तोंड देण्यासाठी ते शाश्वत विकासाकडे अथवा अशा विकासाकडे पाहत आहेत, जो विकास कमी उत्सर्जन करणारा अथवा टिकाऊ स्वरूपाचा आहे. संयुक्त राष्ट्रांनी 1992 मध्ये वसुंधरा शिखर परिषदेचे आयोजन केले होते ज्यामध्ये हवामान बदलावरील UN फ्रेमवर्क कन्व्हेंशन स्वीकारण्यात आले होते. तसेच राष्ट्रांनी वातावरणातील हरितगृह वायूचे प्रमाण स्थिर करण्यासाठी सहमती दर्शविली होती. जेणेकरून हवामान व्यवस्थेमध्ये मानवी क्रियाकलापांच्या हस्तक्षेपांना सामोरे जाण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय केले जातील. 1994 पासून, संयुक्त राष्ट्रांकडून जागतिक हवामान शिखर परिषदेसाठी जवळपास सर्वच देशांना एकत्र आणण्यासाठी “COP” चे आयोजन करण्यात येत आहे. या वर्षी देखील COP26 चे आयोजन करण्यात आले होते आणि त्यामध्ये अनेक दिलासादायक घोषणा करण्यात आल्या. जवळपास 120 देशांतील नेत्यांनी 2030 पर्यंत जंगलतोड थांबवण्याचे आणि पूर्ववत करण्याचे वचन दिले. हेच वर्ष गरिबीचे निर्मूलन आणि भविष्यातील सुरक्षित ग्रहासाठी शाश्वत विकास लक्ष्यांचे वर्ष देखील आहे.

- हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी विकसनशील देशांना मदत करण्यासाठी निधी उपलब्ध करून देण्याबाबतची वचनबद्धता
- जागतिक मिथेन प्रतिज्ञा स्वीकारणे
- प्रलंबित समस्यांचे निराकरण करणे आणि पॅरिस नियमपुस्तिकेची अंमलबजावणी करणे
- परंतु, 1.5 अंश सेल्सिअसचे लक्ष्य गाठण्याचे प्रयत्न अद्याप बाकी आहेत
- अनेक देशांनी दीर्घकालीन शून्य उद्दिष्टे ठेवण्याची घोषणा केली आहे. भारताने 2070 पर्यंत शून्य उत्सर्जन करण्याचे वचन दिले आहे.

११.५ हवामान बदल आणि शाश्वत विकास:

हवामान बदल आणि विकास हे एकमेकांशी जोडलेले आहेत. त्याचा परिणाम नैसर्गिक आणि मानवी जीवनमानावर होतो आणि त्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विकासावर परिणाम होतो.

हवामान बदल हा विकासासमोर गंभीर आव्हान निर्माण करतो कारण हवामान बदलामुळे लोकसंख्या वाढ, दारिद्र्य आणि शहरीकरणाला गती मिळते. विकसनशील देशांतील लाखो लोक नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर अवलंबून असल्यामुळे आणि हवामान बदलांमुळे होणाऱ्या बदलांशी जुळवून घेण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित असल्यामुळे त्यांना एकप्रकारे दुःख आणि गरिबीने भरलेले जीवन जगण्यास भाग पाडलं जात आहे. हवामान बदलाचा कृषी उत्पादन, आरोग्य आणि जैवविविधता इत्यादी गोष्टींवर विपरीत परिणाम होतो. यामुळे शाश्वत विकासासाठीच्या त्यांच्या संधींना देखील प्रतिबंध येतो. उदाहरणार्थ, एफ. इ. ब्युरोने (2021) अहवाल दिला आहे की भारतीय अर्थव्यवस्था हवामान बदलामुळे झालेल्या नुकसानास अत्यंत तीव्रपणे तोंड देत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जीडीपीच्या 80 टक्के असणारे उत्पादन क्षेत्र, सेवा क्षेत्र, वाहतूक क्षेत्र, प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्र, किरकोळ विक्री आणि बांधकाम क्षेत्र या पाच क्षेत्रांवर याचा विपरीत परिणाम होईल. जीडीपीमध्ये 16 टक्के योगदान देणारे कृषी क्षेत्र देखील सोडले जाणार नाही. असे म्हटले जात आहे की, या शतकाच्या उत्तरार्धात भारताचे सुमारे ३५ ट्रिलियन डॉलर्सचे नुकसान होईल.

हवामान बदल आणि सहस्र विकास उद्दिष्टे:

ध्येय 1 : उपासमारीचे समूळ उच्चाटन आणि सर्व स्वरूपातील सार्वत्रिक दारिद्र्य नष्ट करणे.

हवामान बदलामुळे हवामानाशी संबंधित आपत्तींमध्ये वाढ होत आहे ज्यामुळे लोकांचे जीवनमान धोक्यात आले आहे. यामुळे प्रादेशिक अन्नाचा तुटवडा निर्माण होतो आहे आणि त्यामुळे उपेक्षितांची असुरक्षितता आणखी वाढते. या हवामान बदलांमुळे पाणीटंचाईचा प्रश्नही आणखी वाढणार आहे.

ध्येय 2 : सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय गाठणे

हवामान बदलामुळे उपजीविकेचे नुकसान होईल त्यामुळे अधिकाधिक मुले बालकामगार म्हणून काम करण्यास भाग पडतील. लोकांचे विस्थापन आणि स्थलांतर वाढेल ज्यामुळे शिक्षणामधून मुलांच्या गळतीचे प्रमाण वाढेल आणि मुलांची नोंदणी कमी होईल.

ध्येय 3: लिंगभाव समानतेला प्रोत्साहन देणे

जगातील दोन तृतीयांश गरीबांमध्ये महिला आहेत आणि त्यामुळे हवामान बदलाचा सर्वात जास्त परिणाम त्यांच्यावर होतो. उदरनिर्वाहासाठी त्या स्थानिक संसाधनांवर अधिक अवलंबून असतात. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रतिकूल स्थितीमुळे त्यांच्याकडे एकूणच परिस्थितीशी सामना करण्याची क्षमता मर्यादित असते. म्हणूनच, या हवामान बदलला प्रतिसाद देताना लिंगभाव संवेदनशील धोरणांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

ध्येय 4 : बालमृत्यू कमी करणे,

ध्येय 5 : मातांचे आरोग्य सुधारणे, आणि

ध्येय 6 : HIV/एड्स, मलेरिया आणि इतर आजारांशी दोन हात करणे

कुपोषण हे एक ५ वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूचे प्रमुख कारण आहे. त्यामुळे, अन्न सुरक्षा आणि पोषण सुधारण्याचे प्रयत्न हवामान बदलामुळे आव्हानात्मक ठरणार आहेत. हवामान बदलाचा मानवी जीवनावर अनेक प्रकारे प्रभाव पडतो. यामुळे केवळ अन्नपुरवठा, निवारा, पाणीच नाही तर आरोग्यालाही धोका आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्यामते, 2030 ते 2050 या कालावधीत मलेरिया, अतिसार आणि उष्णतेच्या लाटा यांसारख्या हवामान बदलाशी संबंधित आरोग्य समस्यांमुळे अधिकच्या सुमारे 250,000 लोकांचा मृत्यू होईल. मलेरिया, अतिसार, डेंग्यू इत्यादी हवामान बदलामुळे होणाऱ्या आजारांसाठी गर्भवती महिला आणि लहान मुले अधिक असुरक्षित ठरतील. आरोग्याच्या पायाभूत सुविधा कमी असलेल्या देशांना याचा सर्वाधिक फटका बसेल. म्हणून, हवामानास अनुकूल अशा आरोग्याचा पायाभूत सुविधा आणि यंत्रणांची गरज आहे.

ध्येय 7: पर्यावरणीय शाश्वतता साध्य करणे:

हवामान बदलामुळे परिसंस्थेत मूलभूत बदल घडून येतील आणि परिणामी मातीची धूप, क्षारीकरण, जैवविविधतेचे नुकसान, वाळवंटीकरण, दुष्काळ, पूर, चक्रीवादळ, भूस्खलन, प्रवाळांचे नुकसान, जंगलातील आग, कीटकांचा प्रादुर्भाव, ओल्या जमिनीवरील जैवविविधतेला आव्हान, टोकाची हवामानाची परिस्थिती जसे की उष्णतेच्या लाटा आणि समुद्राची वाढती पातळी यांसारख्या घटनांमध्ये वाढ होईल. पर्यावरणाच्या शाश्वततेला ते एक गंभीर आव्हान ठरेल.

हवामान-प्रेरित बदलांना तोंड देण्यासाठी एकत्रितपणे केलेल्या जागतिक प्रयत्नांची गरज आहे. सौम्य करणे आणि अनुकूल करण्यातील गुंतवणुकीबरोबरच, पर्यावरणीय शाश्वतता प्राप्त करण्यासाठी जगातील देशांमधील आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि समन्वय आवश्यक असेल.

११.६ हवामान बदल आणि शाश्वत विकासाची ध्येये (SDG)

SDG 13 : वातावरण बदल कृती

शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांना (इथून पुढे SDG) जागतिक उद्दिष्टे, 2015 असेही संबोधले जाते. ज्याचे उद्दिष्ट गरीबी संपवणे, पृथ्वीचे संरक्षण करणे आणि 2030 पर्यंत जागतिक स्तरावर लोकांना समृद्धी आणि शांतता लाभेल याची खात्री करणे. या सतरा SDG अशा प्रकारे एकत्रित केल्या आहेत की एकातील कृती इतरांवर परिणाम करेल. या SDG संतुलित विकासावर भर देतात ज्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय शाश्वतता प्राप्त होते.

SDG-13 चे लक्ष्य:

- हवामान बदलाविरुद्ध लवचिकता आणि जुळवून घेण्याची क्षमता वृद्धिंगत करणे
- स्थानिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर धोरणे, रणनीती आणि नियोजनामध्ये हवामान बदलांवरचे उपाय समाविष्ट करणे
- पर्यावरणीय शिक्षण सुधारण्यासाठी मानवी आणि संस्थात्मक स्तरावर परिस्थितीशी जुळवून घेणे, परिस्थिती सौम्य करणे आणि परिस्थितीबाबत इशारा देणे याकरिता जागरूकता आणि क्षमता वाढवणे.
- ग्रीन क्लायमेट फंडची अंमलबजावणी आणि तो कार्यान्वित करण्याबाबत कृती करण्यासाठी निधी एकत्रित करून विकसनशील देशांची गरज पूर्ण करणे.
- विकसनशील देश आणि लहान बेटाच्या देशांमध्ये विशेषतः महिला, उपेक्षित लोक आणि तरुणांना लक्ष्य करणाऱ्या हवामान बदलाचे प्रभावी नियोजन करण्यासाठी आणि त्याच्या व्यवस्थापनासाठी क्षमता निर्माण करण्यासाठी धोरणे तयार करणे आणि प्रोत्साहन देणे.

तुमची प्रगती तपासा :

१. हवामान बदल म्हणजे काय?
२. नुकत्याच झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या हवामान बदलावरील अधिवेशनाची निष्पत्ती स्पष्ट करा.

'अँथ्रोपोसीन' हा शब्द क्रुट्झेन (Crutzen) आणि स्टोअरमर (Stoermer) यांनी त्यांचा पेपर 'The Anthropocene, 2000' या ग्लोबल चेंज न्यूजलेटरमध्ये वापरला होता. त्यांचा असा दावा आहे की मानवी क्रियाकलाप विशेषतः ग्रीन हाऊस गॅसच्या उत्सर्जनामुळे गेल्या काहीशे वर्षांत पृथ्वी ग्रह बदलला आहे आणि आपण 'द अँथ्रोपोसीन' या नवीन भूवैज्ञानिक युगात प्रवेश केला आहे. 2002 मध्ये क्रुट्झेनने सादर केलेल्या कामाचा आणखी एक महत्वाचा भाग म्हणजे निसर्गातील 'मानवजातीचे भूविज्ञान' हे होय. तेव्हापासून भूगर्भशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, इतिहासकार, पुरातत्वशास्त्रज्ञ, पर्यावरणशास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि हवामान शास्त्रज्ञ या संकल्पनेचा वैविध्यपूर्ण वापर करत आहेत. 'अँथ्रोपोसीन' या संकल्पनेचा केंद्रबिंदू हा आहे की मानवी क्रियाकलाप हे हवामान आणि पर्यावरणावर वर्चस्व गाजवतात. तसेच पृथ्वीवरील नैसर्गिक चक्रे आणि प्रणालींमध्ये इतके बदल घडवलेले जातात की ते अपरिवर्तनीय ठरत आहेत. अँथ्रोपोसीन संकल्पनेमध्ये मातीची धूप, शहरीकरण आणि कृषी उपक्रमांमुळे गाळाची वाहतूक, पर्यावरणीय बदल जसे की जागतिक तापमान वाढ, समुद्राच्या पातळीत वाढ, महासागराचे आम्लीकरण, जैव क्षेत्रामधील बदल, पाळीव प्राण्यांची वाढती संख्या, नवीन खनिजांची वृद्धी आणि प्रसार, प्लाय अँश आणि प्लास्टिकसारखे घटक आणि टेक्नो फॉसिल्सची संख्या यांचा समावेश होतो.

2008 मध्ये ब्रिटीश भूगर्भशास्त्रज्ञ जॉन झालासिविझ यांनी त्यांच्या काही सहकाऱ्यांसह 'अँथ्रोपोसीन युग' हा औपचारिकरित्या भूवैज्ञानिक काळ म्हणून स्वीकारण्याचा प्रस्ताव मांडला होता. वुसेन (Voosen - 2016), झालासिविझ (2017) आणि अन्य अभ्यासक सांगतात की, 2016 मध्ये स्ट्रॅटिग्राफीच्या (भूस्तर अभ्यासक) आंतरराष्ट्रीय आयोगामधील अँथ्रोपोसीनवर कार्यरत असणाऱ्या गटातील विद्वानांनी अशी शिफारस केली होती की, जगाने अँथ्रोपोसीनला आता नवीन भूवैज्ञानिक युग म्हणून अधिकृतपणे ओळख दिली पाहिजे.

रॉयल सोसायटीच्या तात्विक व्यवहारविषयक अंकाच्या प्रकाशनामुळे खऱ्या अर्थाने 2011 मध्ये अँथ्रोपोसीन या शब्दाला व्यापक मान्यता मिळाली.

अँथ्रोपोसीनविषयक चर्चा:

मानवी वर्चस्व असलेल्या नव्या भूवैज्ञानिक युगाची सुरुवात अँथ्रोपोसीन हा शब्द सूचित करतो. पृथ्वीच्या विविध प्रक्रिया जसे की, वातावरण, जैवक्षेत्र, जलविज्ञान आणि भूगर्भीय प्रक्रिया या मानवी क्रियाकलापांमुळे बदलल्या असून त्या या पुन्हा पूर्ववत करणे अशक्य होऊन बसल्याचे काही पुरावे उपलब्ध आहेत. म्हणूनच पृथ्वीचे संरक्षण करण्यासाठी मानवाला परिसंस्थेच्या या आणीबाणीच्या काळामध्ये बदल करण्याची आणि त्यापासून दूर नेण्याची नितांत गरज आहे. या भूगर्भशास्त्रीय मांडणीमुळे शास्त्रीय आणि आंतरविद्याशाखीय मानववंशाविषयक वादविवाद झाला. अँथ्रोपोसीन युगाची सुरुवात कधी गृहीत धरावी यावर देखील वादविवाद चालू आहेत. मल्ही (2017) यावर भर देतात की ही संकल्पना नैसर्गिक विज्ञानातून उद्भवली असली तरी तिने आता सामाजिक विज्ञान तसेच मानवी आणि विस्तृत सांस्कृतिक आणि राजकिय विद्याशाखांच्या चर्चाविश्वामध्येही प्रवेश केला असून यामध्ये

मानवी प्रभावाखाली आलेल्या जगाला कशाप्रकारे प्रतिसाद द्यायचा आणि कसे जगायचे यावरही चर्चा सुरु झाल्या आहेत.

शाश्वत विकास, हवामान बदल आणि मानववंशाची चर्चा

अँथ्रोपोसीनविषयक चर्चेतील काही महत्वाचे मुद्दे :

- सामान्य युग समाप्त झालं आहे आणि मानवाने आता नवीन भूवैज्ञानिक युगात प्रवेश केला आहे. जर त्याने नवीन युगात प्रवेश केला असेल तर ते युग केव्हा सुरु झाले आहे? भूगर्भशास्त्रज्ञांच्या मते, पृथ्वीचा इतिहास अतिदिर्घकाळामध्ये आणि अतिदिर्घकाळ युगांमध्ये वर्गीकृत करण्यात येऊ शकतात. भूगर्भशास्त्रज्ञ 'गोल्डन स्पाइक' ही संज्ञा खडक, बर्फ किंवा चिखलामधील बदलांचा वापर सीमा परिभाषित करण्यासाठीचे चिन्ह म्हणून वापरतात. IUGS अजूनही दावा करतात की आपण हिमयुगानंतर 11,700 वर्षांपूर्वी सुरु झालेल्या होलोसीन युगात आहोत. म्हणूनच, जर का आपण अँथ्रोपोसीन युगात आहोत असे म्हटले तर भूगर्भशास्त्रज्ञांना होलोसीन आणि अँथ्रोपोसीन यांच्यातील नेमकी भूवैज्ञानिक सीमा परिभाषित केली पाहिजे.
- अँथ्रोपोसीनवर समांतरपणे चालणारे असंख्य वादविवाद सामाजिक, संस्थात्मक आणि राजकीय स्वरूपाचे आहेत. उदाहरणार्थ, Barry and Maslin (2016) यांचे म्हणणे आहे की संस्थात्मक पातळीवर असलेल्या राजकारणामुळे फक्त IUGS सदस्याला याबाबत ठरवण्याचा अधिकार देत असून इतरांचा आवाज दाबला जातोय. शास्त्रज्ञांच्या प्रत्येक गटामध्ये अँथ्रोपोसीनची व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारे केली जाईल आणि यामुळे संशोधकांच्या वर्तुळामध्ये राजकारणाला आणखी उधाण येईल. जागतिक असमानता आणि अन्याय, सामाजिक शक्ती आणि वस्तू आणि सेवांची विषम देवाणघेवाण यासारख्या इतर गंभीर समस्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते आणि मानवी वर्चस्वावरच अधिक जोर दिला जातो.
- वसिंतजन यांच्या मते चांगले अँथ्रोपोसीन किंवा वाईट अँथ्रोपोसीन यामध्येही फरक आहे. द गॉड स्पीसीज मधील मार्क लिनास म्हणतात की, आपण अशा युगात प्रवेश करत आहोत जिथे मानवी सत्तेचे पर्यावरणावर प्रभुत्व आहे. त्यामुळे ते नियंत्रित करण्यासाठी आणि पर्यावरणाचा कार्यक्षमतेने वापर करण्यासाठी अनुवांशिक अभियांत्रिकी आणि इतर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे ही आपली जबाबदारी आहे. पर्यावरण आधुनिकतावादी मानतात की सध्याची परिस्थिती समृद्ध भविष्यासाठी संधी देते. मात्र, टिकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की, खरे तर अधिक भेसूर भविष्य मानव जातीची वाट पाहत आहे. हे भविष्य अधिक आव्हानात्मक असेल कारण जगातील सहाव्या विध्वंसाला गती देत आहेत.
- अँथ्रोपोसीनविषयक चर्चेमध्ये ज्ञानाचे उत्पादन, मानववंश आणि सर्वसमावेशकतेबद्दल प्रश्न उपस्थित केले जातात. अँथ्रोपोसीन चर्चेमुळे फक्त नैसर्गिक आणि पृथ्वी विज्ञान यांच्यातच नाही तर सामाजिक विज्ञान आणि मानवी विषयांमध्येही तणाव निर्माण झाला आहे. मानववंशीय ज्ञान कोण निर्माण करते, ज्ञान कसे निर्माण केले जाते आणि मानववंशीय ज्ञान तयार करण्यासाठी कोणती पद्धत वापरली जाते आणि तयार केलेल्या ज्ञानाचा अधिकृत प्रसार करण्यासाठी कोणते उपाय वापरले जातात यावर

वादविवाद आहे. या संकल्पनेमध्ये सर्वसमावेशकतेचा अभाव आहे कारण त्यात ज्ञान निर्मितीमध्ये वांशिक, लैंगिक आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचा अभाव आहे.

- काही लोक अँथ्रोपोसीनऐवजी कॅपिटालोसीन, अँग्लोसीन, टेक्नोसीन किंवा नेक्रोसीन सारख्या पर्यायी संज्ञा वापरण्याबाबतही युक्तिवाद करतात. सकारात्मक बाजू म्हणायची तर अँथ्रोपोसीनविषयक चर्चेने विविध विद्वान आणि विद्याशाखांमधील दृष्टिकोनाच्या मर्यादा तसेच बहुविधता समोर आणली आहे. या फरकांमुळेच शाश्वत मानववंश विज्ञानामध्ये शिस्तप्रिय दृष्टीकोन विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो, जो अधिक समावेशक असेल. तसेच पृथ्वीशी अधिक शाश्वत संबंध निर्माण करण्यासाठी तो मदत करेल.

११.८ सारांश

शाश्वत विकास आणि हवामान बदल यांचा दुहेरी संबंध आहे. हवामान बदलाचा सामाजिक-आर्थिक विकासासह मूलभूत नैसर्गिक संसाधने आणि मानवजातीच्या राहणीमानावर आणि त्यांच्या उदरनिर्वाहावरही परिणाम होतो. शिवाय, मानवी क्रियाकलापांचा पर्यावरणावर प्रभाव पडतो, ज्यामुळे हवामान बदलासारखा संवेदनशील प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे हवामान बदल आणि शाश्वत विकास या दोन्ही मुद्द्यांकडे लक्ष देणाऱ्या धोरणांची सध्या गरज आहे. २० व्या शतकाच्या मध्यापासून, मानवी क्रियाकलापांमुळे पर्यावरणीय संकटाच्या समस्येचे अनेक अभ्यासांनी दस्तऐवजीकरण केले आहे ज्याला अँथ्रोपोसीन म्हणतात. यामुळे नैसर्गिक आणि सामाजिक शास्त्रांमध्येही वाद सुरू झाला आहे कारण विविध विषयशाखांमधील विद्वान पर्यावरणामधील संकटाची कारणे, हवामान बदलामुळे येणारी आव्हाने आणि पृथ्वी ग्रहावरील धोक्याची वेगवेगळ्या पद्धतीने मांडणी करतात. त्या सर्वांची मते भिन्न आणि गोंधळात टाकणारी आहेत. त्यामुळे शास्त्रज्ञ, सामाजिक शास्त्रज्ञ, कार्यकर्ते, धोरणकर्ते, राजकारणी आणि इतरांनी अँथ्रोपोसीन समजून घेण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न केले पाहिजेत. याचा अर्थ त्यांच्यात संपूर्ण एकमत असायलाच हवे असे नाही. तरीसुद्धा, यातून सर्व विषयशाखांमधील संवादाला प्रोत्साहन मिळाले पाहिजे. मात्र हे देखील सत्य आपण ओळखले पाहिजे की सध्या कोणतीही विषयशाखा अँथ्रोपोसीन युग समजून घेण्याच्या स्थितीत नाही.

११.९ प्रश्न

१. हवामान बदलाचा शाश्वत विकासावर कसा प्रभाव पडतो?
२. हवामान बदल आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे यावर एक टीप लिहा.
३. अँथ्रोपोसीनविषयक चर्चेचे गंभीरपणे परीक्षण करा.

११.१० संदर्भ

1. Arndt, H.W, 1987, Economic Development: the history of an idea, University of Chicago Press, Chicago
2. Barry and Maslin, 2016, The politics of the Anthropocene: a dialogue, Geo: Geography and Environment, 3(2).

3. Braje and Lauer, 2020, Meaningful Anthropocene?: Golden Spikes, Transitions, Boundary Objects and Anthropogenic Seascapes, Sustainability, Vol:12
4. Burkey, S, 1993, People First: A Guide to Self-Reliant Participatory Rural Development, London, Zed Books
5. Cocia M, 2019, Theories of Development, Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy and Governance, Springer Nature Switzerland AG
6. Coetzee, J.K, 2001, A Micro Foundation for Development Thinking in Development Theory, Policy and Practice, Edited by Coetzee, J.K, Graaff, J, Hendricks, F and Wood, G, Oxford University Press
7. Crutzen, P.J and Stoermer, E.F, 2000, The Anthropocene, Global Change Newsletter, Vol:41
8. Crutzen, P.J, 2002, Geology of Mankind, Nature, Vol:415
9. Duran D. C, Gogan L.M, Artene A and Duran V, 2015, The Objectives of Sustainable Development-Ways to Achieve Welfare, Procedia Economics and Finance, Vol:26
10. Global Humanitarian Forum Report, 2009, Human Impact Report Climate change- The Anatomy of a Silent Crisis
11. Henderson, Gail Elizabeth, Rawls & Sustainable Development (2011). McGill International Journal of Sustainable Development Law & Policy, Vol. 7
12. IPCC, 2001, IPCC Third Assessment report, Synthesis Report, Cambridge University Press, Cambridge
13. Malhi, Y, 2017, The Concept of the Anthropocene, Annual Review, Annu.Rev.Environ.Resour, Vol:42
14. Masood and Tollefson, 2021, COP26 Hasn't Solved The Problem: Scientists React To UN Climate Deal, Nature, Vol:599
15. Meadows D.H, Meadows D.L, Randers J, and Behrens W, 1972, The Limits to Growth, Universe Books, New York.
16. Mensah, J, 2019, Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars and implications for human action: Literature review, Cogent Social Science, Vol.5
17. Mishra S.K, Sahany S, Joshi S, Dash S.K, Sharma A, 2020, Impact of Climate Change on Indian Economy, Yes Bank and IIT, Delhi
18. Obsergassel, W, Mersmann, F, Helmreich, H, 2017, Two for One: Integrating the Sustainable Development Agenda with International Climate Policy, GAIA, Vol:26

19. Purvis B, Mao Y and Robinson D, 2019, Three Pillars of Sustainability: in search of conceptual origins, Sustainability Science, Vol:14
20. Reyes, E.G. (2001) Four Main Theories of Development: Modernisation, Dependency, World-System and Globalization. University of Pittsburgh, Pittsburgh.
21. Seers, D, 1969, The meaning of development, Institute of Development Studies.
22. Todaro, M.P and Smith, S.C, 2006, Economic Development, 9th Edition, Harlow Pearson Addison Wesley
23. Voosen P, 2016, Anthropocene Pinned to Postwar Period, Science, Vol:353
24. Zalasiewicz J.C.N, Waters C.P, Summerhayes A.P, Wolfe A.D, Barnosky A, Cearreta P, Crutzen et al, 2017, The Working Group on the Anthropocene: Summary of Evidence and Interim Recommendations, Anthropocene, Vol:19
25. https://www.researchgate.net/publication/314922305_Climate_Change_Causes_Consequences_Policy_and_Ethics
26. <https://www.earthisland.org/journal/index.php/magazine/entry/anthropocene/>
27. <https://undisciplinedenvironments.org/2015/07/07/the-anthropocene-debate-why-is-such-a-useful-concept-starting-to-fall-apart/>
28. https://www.e-education.psu.edu/emsc302/sites/www.e-education.psu.edu/emsc302/files/Sustainable%20Development_from%20Brundtland%20to%20Rio%202012%20%281%29.pdf
29. https://www.preventionweb.net/files/9668_humanimpactreport1.pdf
30. <https://www.financialexpress.com/economy/climate-change-india-may-see-loss-of-6-trillion-by-2050-top-5-sectors-to-be-most-hit-account-for-over-80-of-gdp/2323918/>
31. <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>

बौद्धिक संपदा अधिकार

घटक रचना

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ प्रस्तावना

१२.२ बौद्धिक संपदा अधिकार

१२.३ स्पर्धात्मक ज्ञान क्षेत्र

१२.४ बौद्धिक संपदा अधिकारांचे संरक्षण

१२.५ पुढील वाटचाल

१२.६ निष्कर्ष

१२.७ सारांश

१२.८ प्रश्न

१२.९ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

- पर्यावरणाच्या संदर्भात बौद्धिक संपदा अधिकार समजून घेणे
 - पारंपारिक ज्ञान क्षेत्र आणि त्यांच्या स्पर्धामध्ये अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे
-

१२.१ प्रस्तावना

हे एक सर्वमान्य सत्य आहे की विकसनशील देशांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे पारंपारिक स्वरूप अपुरे पडत आहे. जगभर अशी मान्यता आहे की, एखाद्या समुदायासाठी, कंपनीसाठी किंवा देशासाठी सर्वात महत्वाची मालमत्ता भौतिक भांडवल नसून तिचे बौद्धिक भांडवल आहे. विकसनशील देशांतील लोकांकडे असलेली एकमेव संपत्ती म्हणजे त्यांच्या पारंपारिक ज्ञान प्रणाली ज्याचा क्वचितच उपयोग केला जातो किंवा सहसंबंधासाठी वापरला जातो. यासाठी अनेक वयोगटातील ज्ञान, नवकल्पना आणि पद्धतींची उत्क्रांती समजून घेणे आवश्यक आहे. या जटिल ज्ञान प्रणाली सामाजिक-सांस्कृतिक आणि संस्थात्मक संदर्भांमध्ये विकसित झाल्या आहेत. जागतिकीकरणानंतर आपल्या पूर्वजांच्या नाविन्यपूर्ण भावनेने संचित केलेल्या या ज्ञानप्रणाली सध्या अदृश्य होण्याच्या आणि नामशेष होण्याच्या धोक्याचा सामना करत आहेत. या प्रकरणात, आपण वैयक्तिक,

१२.२ बौद्धिक संपदा अधिकार (IPR)

जैवविविधता आणि ज्ञान प्रणालींचा समावेश असलेल्या पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी खोलवर रुजलेल्या नैतिक मूल्यांच्या संचाव्यतिरिक्त सांस्कृतिक, संस्थात्मक आणि तांत्रिक नवकल्पना देखील आवश्यक आहेत. संवर्धन नैतिकता केवळ भौतिक प्रोत्साहनांद्वारे मजबूत केली जाऊ शकत नाही. समुदायांनी आपापल्या जागा तयार करणे आणि त्यांची देखभाल करणे आणि काय संरक्षित करायचे, किती काळ, कोणत्या किंमतीवर आणि कोणासाठी करायचे हे ठरवणे आवश्यक आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर दबाव आणणाऱ्या उपभोगवादाच्या आव्हानांचा सामना केवळ सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांद्वारे करता येत नाही. जगण्यासाठी भौतिक गरजा मर्यादित संसाधनांवर अवाजवी दबाव आणू शकतात. संरक्षणासाठी आणि पर्यावरणास अनुकूल तंत्रज्ञान आणि संस्थात्मक व्यवस्थेच्या वापरासाठी प्रोत्साहनांचा पोर्टफोलिओ तयार करून याचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञान, संस्था आणि संस्कृती यांच्यात एक घनिष्ट नाते आहे, ज्यामध्ये प्रत्येक परिमाण महत्वाची भूमिका बजावत आहे. हे नाते समजून घेण्यासाठी, बौद्धिक संपदा अधिकारांच्या शासनाद्वारे देऊ केलेल्या विविध प्रोत्साहनांची भूमिका समजून घेणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान उत्पादन कार्य किंवा निष्कर्षामधील माहिती आलोदनाचे गुणोत्तर बदलण्याचे साधन प्रदान करते. संस्था नियम, मानदंड आणि मूल्ये प्रदान करतात ज्या अंतर्गत, (अ) परिवर्तनासाठी माहिती आलोदनाची निवड, (ब) परिवर्तनाची साधने, (क) शोषणाचे प्रमाण आणि सामाजिक अस्तित्वाचे इतर विविध मार्ग. साध्य केले जातात. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, तंत्रज्ञान संसाधन परिवर्तनाचे संरचनात्मक आराखडे प्रदान करते, संस्था निकष आणि नियम प्रदान करते ज्याद्वारे हे परिवर्तन सामूहिक निवडीद्वारे साध्य केले जाते आणि संस्कृती समुदायाद्वारे मंजूर केलेल्या किंवा नसलेल्या निवडींची श्रेणी परिभाषित करते.

शाश्वत उपभोग, सामुदायिक भावना, भावी पिढ्यांसाठी काळजी आणि विशिष्ट सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संदर्भात सर्वोत्तम अनुकूल ठरतील अशा उपायांचा अवलंब करण्याच्या धर्तीवर तांत्रिक बदल आणि नवोपक्रमासाठी प्रोत्साहने तयार केली गेली पाहिजेत. मासे पकडण्यासाठी जाळीच्या विशिष्ट आकाराचा वापर, मासेमारीसाठी स्फोटकांचा वापर, खोल समुद्रात प्रवास करणाऱ्या ट्रॉलरचा वापर आणि मासेमारीच्या आक्रमक पद्धती; हे सर्व प्रतिकूल आहेत. म्हणून, संसाधनाचा कोणताही वापर समुदायाने विकसित केलेल्या सामूहिक नियमांशी सल्लामसलत करून केला पाहिजे, हे नाकारता येत नाही की कोणत्याही कार्याची तांत्रिक कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी नवकल्पना आवश्यक असतात, कारण त्यामुळे कठोर परिश्रम कमी होतात आणि अधिक फायदेशीर ठरतात. परंतु तांत्रिक बदल स्वतःच सकारात्मक पर्यावरणीय परिणाम सुनिश्चित करू शकत नाहीत विशेषतः शाश्वत संस्था आणि दयाळू संस्कृतीच्या अनुपस्थितीत, हे असंभव ठरते .

बौद्धिक संपदा हक्क शासन नेहमीच स्थानिक पातळीवर चिंतेचा विषय राहिलेला आहे. तथापि, जागतिकीकरणाच्या शक्तींनी ते जागतिक व्यापाराच्या कार्यक्रमपत्रिकेत समाविष्ट

केले आहे. IPR व्यवस्था मूलतः श्रीमंत विकसित राष्ट्रांद्वारे चालविली जाते ज्यांच्या कंपन्यांकडे जगातील बहुतेक पेटंट आहेत. मालमत्तेचे अधिकार सामान्यतः दिलेल्या कालावधीसाठी संरक्षित ज्ञानाच्या व्यावसायिक वापरापासून इतरांना वगळतात. काही अधिकार त्या ज्ञानाचा वापर करू देत नाहीत. असा अधिकार देशाच्या इतर कायद्यांद्वारे निश्चित केला जाईल, जसे की अन्न आणि औषध प्रशासन, प्रदूषण इत्यादींशी संबंधित कायदे. ज्ञान आणि संसाधनांच्या वापराशी संबंधित सीमा परिभाषित करणे नवीन नाही, परंतु जेव्हा आयपीआर उपकरणे प्रभावित होतात तेव्हा समस्या उद्भवू शकतात. व्यक्ती आणि लहान समुदायांद्वारे निर्मित सर्जनशीलता, ज्ञान आणि नवकल्पना हे कळीचे मुद्दे ठरू शकतात.

पारंपारिक बौद्धिक संपदा कायदा इतिहासातील एका विशिष्ट काळात नवकल्पनांच्या प्रारूपामधून उदयास आला आणि पारंपारिक ज्ञानाची उत्पत्ती शोधणे कठीण असल्याने ते अनेक प्रणालींमध्ये बसत नाही. जागतिक व्यापार संघटनेचा (WTO) व्यापार-संबंधित बौद्धिक संपदा हक्क करार (TRIPS) आदर्शपणे श्रीमंत आणि गरीब अशा दोन्ही देशांच्या हितासाठी असावा. परंतु विकसनशील देशांना वचन दिलेले लाभ वाढवण्याच्या बाबतीत त्याची मोठी कमतरता आहे. विकसनशील देशांना दोन प्रमुख चिंता आहेत: 1) औषधांमध्ये प्रवेश (सार्वजनिक आरोग्य), 2) संसाधनांचे संरक्षण (पर्यावरण) आणि पारंपारिक ज्ञान.

संपूर्ण इतिहासात, नैसर्गिक भांडवलाने आर्थिक प्रगतीचे इंजिन म्हणून काम केले आहे. नैसर्गिक भांडवल वापराचे सामाजिक भांडवलाद्वारे मार्गदर्शन केले जाऊ शकते, ज्यापैकी काही नैतिक भांडवल देखील आहे. आयपीआरच्या संदर्भात सामाजिक भांडवल हे समुदाय आधारित संस्थात्मक व्यवस्था म्हणून मानले जाऊ शकते जे नैसर्गिक भांडवलाचे संरक्षण आणि पुनरुत्पादन करण्यास मदत करते. अशा भांडवलाचे अत्यावश्यक वैशिष्ट्य म्हणजे विश्वास आणि पारस्परिकता. नैतिक भांडवल गुंतवणूक संस्थात्मक व्यवस्था म्हणून समजले जाऊ शकते, जे नैतिक नियमांद्वारे शासित केले जाऊ शकते. या नियमांमध्ये उत्तरदायित्व, पारदर्शकता, पारस्परिकता आणि मानव आणि मानवेतर प्राण्यांच्या दृष्टीने योग्य निर्णयांचा समावेश आहे. जेव्हा सामान्य मालमत्ता संस्था नैतिक मूल्यांचे पालन करतात तेव्हाच सामाजिक आणि नैतिक भांडवलाचा छेदनबिंदू शक्य होतो. बौद्धिक भांडवल हे नैसर्गिक भांडवल तसेच इतर प्रकारच्या तांत्रिक आणि सामाजिक परस्परसंवादांबद्दलचे ज्ञान समजले जाते. बौद्धिक भांडवलामध्ये साहित्य, डेटाबेस, लोककथा आणि इतर स्वरूपांचे आणि ज्ञान आणि शहाणपणाचे अनौपचारिक स्रोत यांचा समावेश होतो. बौद्धिक भांडवलाचा एक भाग बौद्धिक संपदा बनवतो ज्यातून ज्ञान उत्पादक ठराविक कालावधीसाठी इतरांना व्यावसायिक शोषणापासून वगळू शकतात.

१२.३ स्पर्धात्मक ज्ञान क्षेत्र

विकसनशील देशांमधील अनेक ज्ञान प्रणाली पर्यावरण आणि जैवविविधता संसाधनांच्या संवर्धनावर आधारित आहेत. एक समुदाय स्वतःची संवर्धन नैतिकता निर्माण करतो आणि केवळ भौतिक प्रोत्साहनेच नव्हे तर आध्यात्मिक, सांस्कृतिक, संस्थात्मक आणि तांत्रिक नवकल्पना देखील टिकवून ठेवतो. स्पर्धात्मक ज्ञान क्षेत्राच्या संदर्भात मूल्यवर्धनाची संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

मूल्यवर्धन:

संवर्धनासाठी प्रोत्साहन देण्याच्या प्रमुख आक्षेपांपैकी एक असा आहे की एखाद्या संसाधनाची किंमत वाढवण्यामुळे त्या संसाधनाच्या अतिशोषणाची शक्यता वाढते. अनेक पारंपारिक संवर्धनवादी अशा कोणत्याही योजनेबद्दल सावध असतात. ज्यामुळे स्थानिक संसाधनांचे मूल्य वाढेल. मूल्यवर्धन (व्हॅलोरायझेशन) करून, स्थानिक समुदायांना उच्च दराने संसाधने बनविणे किफायतशीर आणि आकर्षक वाटेल, ज्यामुळे संसाधनांचा आधारच धोक्यात येईल. संवर्धनवाद्यांचा असा विश्वास आहे की **मूल्यवर्धन** हे संवर्धनाच्या चांगल्या नियमांसोबत जाऊ शकते कारण समुदाय अशा प्रथांच्या दीर्घकालीन फायद्यांची प्रशंसा करतील. तथापि, ते ही शक्यता ओळखण्यास नकार देतात की समुदाय, स्थानिक ज्ञान तसेच लोक-उत्साही शास्त्रज्ञांच्या मदतीने, कार्यक्षम आणि टिकाऊ तंत्रज्ञान विकसित करू शकतात, ज्यासाठी कच्च्या संसाधनांवर कमी अवलंबित्व आवश्यक आहे.

मूल्यमापनाशी संबंधित वादांपैकी एक असा आहे की ते एक विरोधाभासी परिस्थिती निर्माण करते, की उच्च उत्पन्नामुळे विचारवंतांची मूल्ये प्रदूषित किंवा विकृत होऊ नयेत, इतकी गरीब लोकांची संस्थात्मक जडणघडण कमकुवत असल्याचे मानले जाते. उच्च उत्पन्नामुळे भ्रष्ट होऊ शकते. अशा प्रकारे नैतिक स्तरावर, संसाधनांचे मूल्यीकरण टाळण्याचा एक परिणाम म्हणजे लोकांना गरीब ठेवणे जेणेकरून जैवविविधतेचे संरक्षण आणि संवर्धन करता येईल. कधीकधी, संसाधनांचे शोषण हे संस्थात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे आणि संरचनेच्या अपयशाचा परिणाम असू शकते. 'टॅक्सोल'चे उदाहरण ठळकपणे मांडणारे आहे. टॅक्सोल हे यूएस नॅशनल कॅन्सर इन्स्टिट्यूटने कर्करोगविरोधी उपचार विकसित करण्यासाठी एक महत्वाचे साधन म्हणून मानले होते. परिणामी भारतातील राष्ट्रीय महामंडळाने या झाडाची साल जास्त कापणी करण्यास आणि काढण्यास सुरुवात केली. नंतर, उत्तर भारतातील शिवालिक पायथ्यावरील टेकड्यांमध्ये जवळजवळ सर्व जुन्या झाडांची कापणी सुरू असताना, ही साल आणि त्याचा अर्क यूएसएला निर्यात करणाऱ्या प्रमुख आयुर्वेदिक कंपन्यांपैकी एका कंपनीने पानांपासून संबंधित कंपाऊंड काढण्यास सुरुवात केली. हे मूल्यवर्धनाचे उदाहरण आहे ज्यामुळे संसाधनाचा टिकाऊ आणि अत्यधिक वापर होतो. हे उदाहरण तंत्रज्ञानाची किंवा संसाधनांच्या मूल्यमापनाची समस्या नाही तर संस्थांचे अपयश दर्शवते. त्यामुळे असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की हे केवळ प्रोत्साहनच नाही तर संस्थात्मक संदर्भ देखील आहे ज्यामध्ये प्रोत्साहन दिले जाते ज्यामुळे पर्यावरणाच्या प्रभावाचा संबंध आहे तोपर्यंत खूप फरक पडतो.

ज्ञानाचे पर-आच्छादक क्षेत्र :

आपत्कालीन ज्ञान वैयक्तिक किंवा समूह-सामुदायिक प्रयत्नांचे परिणाम असू शकते. यातील काही ज्ञान केवळ स्थानिक पातळीवर पसरू शकते, जे सामुदायिक ज्ञान म्हणून वैशिष्ट्यीकृत करते. ज्ञानाचे इतर प्रकार समुदाय, प्रदेश आणि देशांमध्ये पसरू शकतात आणि सार्वजनिक क्षेत्र ज्ञान बनू शकतात. सामुदायिक ज्ञानामध्ये, काही पैलू व्याप्ती आणि प्रवेशयोग्यतेच्या दृष्टीने मर्यादित असू शकतात, तर इतर पैलू सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये उपलब्ध असू शकतात. काहीवेळा व्यक्ती त्यांच्या स्वतःच्या समुदायातील ज्ञान सामायिक करू शकतात तसेच त्यांच्या समुदायाबाहेरील लोकांना ते सार्वजनिक क्षेत्र ज्ञान बनवू शकतात.

दुसरीकडे, काही ज्ञान अशा व्यक्तींद्वारे तयार केले जाऊ शकते जे ते गोपनीय ठेवतात आणि प्रवेशाच्या कालावधीत प्रतिबंधित करतात. पारंपारिक ज्ञानाच्या स्रोतावर आधारित निरीक्षण, प्रयोग आणि नवकल्पना याद्वारे व्यक्ती त्यांचे कौशल्य निर्माण करू शकतात. या प्रकरणात, वैयक्तिक नवकल्पना निर्माण करण्याच्या संधीसाठी व्यक्तींनी त्यांच्या समुदायांना काही पावती देणे आवश्यक आहे.

ज्या परिस्थितीत व्यक्ती त्यांचे कौशल्य किंवा इतर ज्ञान बाहेरील लोकांसह किंवा त्यांच्या स्वतःच्या समुदायातील इतर सदस्यांसह, सामायिक करू शकतात किंवा करू शकत नाहीत अशा परिस्थितीत निर्णय घेण्याचा अधिकार समुदायांना आहे. मूळ प्रकरण ऑस्ट्रेलियाचे आहे, जिथे मूळ ऑस्ट्रेलियन समुदायातील व्यक्तीने रचना केलेली कलाकृती रिझर्व्ह बँकेने चलनी नोटवर छापली होती. समुदायाने अशा वापरावर आक्षेप घेतला कारण त्यांनी असा युक्तिवाद केला की वैयक्तिकरित्या रचना केलेली कलाकृती समुदायाच्या परवानगीशिवाय बाहेरील लोकांना सोपवण्याचा अधिकार नाही. त्यांनी पुढे असा युक्तिवाद केला की कलाकृतीला प्रतीकात्मक अर्थ आहे आणि समाजाने पवित्र केलेल्या धार्मिक विधी आणि निषेधानंतर त्याची संकल्पना करण्यात आली होती आणि म्हणून ती त्यांच्यासाठी पवित्र होती.

प्रत्येक समाजात त्यांच्या बौद्धिक संपदा हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी वेगवेगळ्या परंपरा आणि यंत्रणा असतात. उत्तर गुजरातच्या पाटण भागात, कापड उत्पादनाची जुनी परंपरा 'पाटन रेशीम' म्हणून ओळखली जाते. या प्रदेशात केवळ तीन कुटुंबे आहेत जी या परंपरेत सामील आहेत ज्यात नैसर्गिक भाजीपाल्याच्या रंगांचा समावेश आहे. ही माहिती त्यांच्या मुलींपासून दूर ठेवण्याइतपत कुटुंबे त्यांच्या व्यापाराच्या गुपितांचे कठोरपणे रक्षण करतात, कारण त्यांचा विश्वास आहे की मुली त्यांच्या गुपितांशी तडजोड करतील कारण त्या लग्नानंतर दुसऱ्या कुटुंबात जातील. या परंपरेची ओळख फक्त सुनांनाच होते. दुसरे उदाहरण म्हणजे उत्तर बंगालमधील एका समुदायाचे ज्यात राजाला प्रसिद्ध जातीचे आंबे अर्पण करण्याची परंपरा होती. हे आंबे कोणीही समाजात त्यांच्या परवानगीशिवाय वाढवू नयेत म्हणून या आंब्याच्या बिया बारीक सुईने फोडल्या जातात. बऱ्याच समुदायांमध्ये असे निषेध- नियम आहेत जे सूचित करतात की एकदा उपाय दुसऱ्या व्यक्तीला माहीत झाला की ते त्याचे मूल्य गमावते. ही सर्व उदाहरणे हे दर्शवतात की, जैविक संसाधनांसह ज्ञान आणि संसाधनांच्या वापराभोवती एक सीमा रेखाटण्याची संकल्पना नवीन नाही.

जेव्हा उत्पादक आणि ज्ञान वापरकर्त्यांना असमान प्रवेश असतो तेव्हा काहीवेळा ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांच्या परआच्छादनामुळे संघर्ष आणि स्पर्धा होऊ शकतात. ज्ञानाच्या विवादित क्षेत्रांचे विश्लेषण काही वैशिष्ट्यांच्या आधारे केले जाते जसे की नवीनता आणि गैर-स्पष्टता आणि नंतर औपचारिक वैज्ञानिक ज्ञानाशी तुलना केली जाते. हे लक्षात घेतले पाहिजे की ज्ञानाचे विभेदित क्षेत्र वेगवेगळ्या क्षेत्रांशी संवाद साधतात जे दिलेल्या क्षेत्रातील नैसर्गिक संसाधनांचे शासन करतात. अशा प्रकारे एखाद्या खाजगी बागेत आढळणाऱ्या विशिष्ट औषधी वनस्पती किंवा झाडाच्या वापराविषयीचे ज्ञान एखाद्या समुदायाच्या सदस्यांमध्ये असू शकते आणि काही प्रकरणांमध्ये, ते सार्वजनिक क्षेत्रापर्यंत पोहोचेल इतक्या प्रमाणात व्यापकपणे सामायिक केले जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे, सार्वजनिक जंगलात सापडलेल्या वनस्पतीबद्दलचे ज्ञान केवळ वैयक्तिक उपचार करणाऱ्यालाच माहित असू शकते.

सध्याच्या आयपी यंत्रणा या बाबतीत मर्यादित मदत करतात. आयपी यंत्रणेतील काही पुनरावृत्ती व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांचे ज्ञान सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये सामायिक करण्यासाठी प्रोत्साहन देऊ शकतील आणि प्रोत्साहन देऊ शकत नाहीत. म्हणून, धोरण निर्मात्यांसमोरील आव्हानांपैकी एक म्हणजे प्रोत्साहनांचा पोर्टफोलिओ (आर्थिक आणि गैर-मौद्रिक दोन्ही) ओळखणे जो व्यक्ती आणि गटांना जैवविविधता आणि संबंधित ज्ञान प्रणालींचे संरक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहित करेल.

१२.४ बौद्धिक संपत्ती अधिकारांचे संरक्षण करणे

स्थानिक समुदायांच्या फायद्यासाठी पारंपारिक ज्ञान प्रणालीचे संरक्षण करण्यासाठी सध्याची IP साधने मर्यादित मदत करत असल्याचे विद्वानांनी निरीक्षण केले आहे. परंतु त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की पुरेशा सुधारणांसह, ही साधने व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांचे मौल्यवान ज्ञान सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये सामायिक करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यास मदत करू शकतात आणि प्रोत्साहन देऊ शकत नाहीत. धोरण निर्मात्यांसमोरील आव्हानांपैकी एक म्हणजे अशा उपक्रमांचा पोर्टफोलिओ तयार करणे जो विविधतेच्या आणि संबंधित ज्ञान प्रणालींच्या संवर्धनासाठी काम करणाऱ्या व्यक्ती आणि गटांना आर्थिक तसेच गैर-आर्थिक लाभ देईल.

पारिस्थितिक नैतिकता सांभाळून कार्य करण्याचे अनेक मार्ग आहेत आणि त्यापैकी एक म्हणजे 'हनी बी' नेटवर्क. या घटनेचा नेटवर्कचा पहिला सामना तेव्हा झाला जेव्हा ते भारतीय अंतराळ संशोधन संस्थेच्या मदतीने तळगाळातील नवकल्पना आणि उत्कृष्ट पारंपारिक ज्ञानावर चित्रपट बनवत होते. हनी बी नेटवर्कने तेवीस हजारांहून अधिक नवकल्पनांचे दस्तऐवजीकरण केले आहे. ह्या नवकल्पना एकतर समकालीन आहेत किंवा प्रामुख्याने भारतातील आणि जगाच्या इतर भागांमधील पारंपारिक ज्ञानावर आधारित आहेत. ह्या नवकल्पना अतिशय मूलभूत आहेत. तथापि, एका दशकाहून अधिक काळ आठ वेगवेगळ्या भाषांमध्ये हनी बी वृत्तपत्र प्रकाशित होत असूनही या नवकल्पनांचा प्रसार अत्यंत मंद आहे. यामुळे तरुण पिढीने असे गृहीत धरले आहे की त्यांच्या समस्यांचे सर्व तांत्रिक उपाय आतून न येता बाहेरून विशेषतः पश्चिमेकडून येतात. पराभूत मानसिकता आणि सर्वव्यापी निंदकतेमुळे ही समस्या अधिकच बिकट झाली आहे. बौद्धिक मालमत्तेचे संरक्षण करणाऱ्या विशिष्ट साधनांची गंभीररित्या कमतरता आहे. लहान नवोन्मेषकांना मदत करण्यासाठी रचना केलेली कायदेशीर चौकट ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीला देखील प्रतिबंधित करू शकते. म्हणजेच, नवकल्पक त्यांचे ज्ञान गुप्त ठेवण्यास प्राधान्य देऊ शकतात.

गरीब समुदायांच्या आयपीआरचे संरक्षण करण्याची सद्यस्थितीत नितांत गरज आहे. ही गरज हनी बी नेटवर्कने TRIPS करार आणि जैविक विविधतेचे अधिवेशन (CBD) स्थापन होण्यापूर्वी व्यक्त केली होती. हे मान्य केले गेले आहे की गरीब लोक ज्याबाबतीत श्रीमंत आहेत ते एकमेव संसाधन त्यांच्या पारंपारिक ज्ञान प्रणालींमध्ये आहे. या ज्ञानाला सार्वजनिक क्षेत्र संसाधन बनविल्यास आर्थिकदृष्ट्या गरीब, ज्ञान संपन्न समुदाय त्यांच्या प्रमुख शक्तीपासून वंचित राहतील. संस्थेला चालना देणारे तत्वज्ञान सात Es: कार्यक्षमतेवर आधारित आहे (ज्यामध्ये नवकल्पना वाढवण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि IP साधनांची भूमिका

अधोरेखित करणे आवश्यक आहे), समानता, उत्कृष्टता, पर्यावरण, नीतिशास्त्र, शिक्षण आणि सहानुभूती हे यातील प्रमुख घटक आहेत.

येथे हे नमूद करण्यासारखे आहे की, सामग्री आणि वैयक्तिक बक्षिसे हाताळण्यासाठी आयपी उपकरणे अनेक संभाव्य प्रोत्साहनांपैकी एक आहेत. हे स्वतः तर आवश्यक आहेतच परंतु पर्यावरणास अनुकूल परिणाम निर्माण करण्यासाठी पुरेसे नाहीत. बहुतेक आयपी उपकरणे कार्यक्षमतेवर लक्ष केंद्रित करतात, जेथे नवोन्मेषाला प्रोत्साहन देण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि आयपी साधनांच्या भूमिकेवर जोर दिला जाऊ शकतो. इतर Es ला दुय्यम महत्त्व दिले जाते. इष्टतम प्रभावासाठी सर्व सात Es एकत्र आणि संक्रमित करणे आवश्यक आहे. बौद्धिक संपदा साधने या कमी महत्त्वपूर्ण परंतु मर्यादित भूमिका बजावतात.

१२.५ पुढील वाटचाल

पारंपारिक संवर्धनवाद्यांमध्ये अशी भीती आहे की आर्थिक विकासावर जास्त भर दिल्यास पर्यावरणाचा नाश होईल. परंतु, त्यांनी हे देखील ओळखले की गरिबीचे आणि समाजाच्या कल्याणाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संवर्धनाचे ब्रीदवाक्य हाताशी असले पाहिजे. राष्ट्रीय स्तरावर अशी यंत्रणा असली पाहिजे जी स्थानिक समुदायांसाठी प्रोत्साहन संरचनांमध्ये सध्याच्या विकृती सुधारण्यास मदत करेल. अन्यथा, अशी भीती आहे की ज्ञान संसाधनांची सतत झीज होईल जी नियंत्रित करणे कठीण होईल.

बौद्धिक भांडवलाचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन प्रारूपे तयार करण्याची गरज आहे. ही प्रारूपे विकसनशील देशांच्या सांस्कृतिक, अध्यात्मिक आणि नैतिक परंपरांशी सुसंगत असली पाहिजेत, विशेषतः पर्यावरण आणि जैवविविधता संसाधनांच्या संवर्धनाशी संबंधित नियमांशी, जे त्यांच्या ज्ञान प्रणालीचा आधार बनतात. जरी जागतिक पेटंट नियमांना विरोध केला जाऊ नये, असे अपेक्षित असले तरीही नवकल्पना पुरस्कृत करण्याच्या संभाव्य मार्गांपैकी एक म्हणून त्याचा वापर केला जाऊ शकतो. विकसनशील राष्ट्रांच्या परंपरा आणि गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रारूपांमध्ये बदल केले पाहिजेत. जागतिक पेटंट प्रणालीने संवर्धनासाठी वैयक्तिक आणि समुदायांसाठी भौतिक आणि गैर-भौतिक प्रोत्साहने निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनासाठी देखील कार्य केले पाहिजे.

१२.६ निष्कर्ष

विकसनशील देशांच्या समस्या युरोपीय किंवा पाश्चात्य राष्ट्रांच्या प्रयोगशाळांच्या मर्यादित सोडवल्या जाणार नाहीत हे आता मान्य झाले आहे. नवकल्पकांना एकट्याने आणि युरोपियन नेटवर्कच्या प्रयोगशाळा आणि उष्मायन केंद्रांच्या मध्यस्थीने काम करावे लागेल. स्थानिक हरित तंत्रज्ञान विकासाऐवजी केवळ तंत्रज्ञान हस्तांतरणावर अवाजवी भर देण्यात अर्थ नाही. स्थानिक समुदायांच्या नवकल्पना, पद्धती आणि ज्ञान प्रणालींची हजारो उदाहरणे वापरण्यातच भविष्य सुरक्षित आहे. स्वावलंबनाच्या दिशेने काम करण्यासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील संशोधन आणि विकासाद्वारे स्थानिक समुदायांच्या उद्योजकतेची भावना वाढवली पाहिजे.

१२.७ सारांश

जगभर अशी मान्यता आहे की एखाद्या समुदायासाठी, कंपनीसाठी किंवा देशासाठी सर्वात महत्वाची मालमत्ता ही भौतिक भांडवल नसून तिचे बौद्धिक भांडवल आहे. तंत्रज्ञान, संस्था आणि संस्कृती यांच्यात घनिष्ट नाते आहे, प्रत्येक परिमाण महत्वाची भूमिका बजावत आहे. पारंपारिक बौद्धिक संपदा कायदा इतिहासातील एका विशिष्ट काळात नवकल्पनांच्या प्रारूपामधून उदयास आला.

संवर्धनासाठी प्रोत्साहन देण्याच्या मुख्य आक्षेपांपैकी एक असा आहे की एखाद्या संसाधनाचे मूल्य वाढवण्यामुळे त्या संसाधनाच्या अति-शोषणाची शक्यता वाढू शकते. ज्या परिस्थितीत व्यक्ती त्यांचे कौशल्य किंवा इतर ज्ञान बाहेरील लोकांसह किंवा त्यांच्या स्वतःच्या समुदायातील इतर सदस्यांसह सामायिक करू शकतील किंवा करू शकत नाहीत अशा परिस्थितीत निर्णय घेण्याचा अधिकार समुदायांना आहे.

जेव्हा उत्पादक आणि ज्ञान वापरकर्त्यांना असमान प्रवेश असतो तेव्हा काहीवेळा ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांच्या पर-आच्छादनामुळे मुळे संघर्ष आणि स्पर्धा होऊ शकतात. हे नमूद करण्यासारखे आहे की सामग्री आणि वैयक्तिक बक्षिसे हाताळण्यासाठी आयपी उपकरणे अनेक संभाव्य प्रोत्साहनांपैकी एक आहेत.

बौद्धिक भांडवलाचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन प्रतिमान तयार करण्याची गरज आहे. हे प्रतिमान विकसनशील देशांच्या सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आणि नैतिक परंपरांशी सुसंगत असले पाहिजेत.

१२.८ प्रश्न

१. बौद्धिक संपदा अधिकाराच्या यंत्रणा यावर चर्चा करा.
२. स्पर्धात्मक ज्ञानक्षेत्राच्या संदर्भात मूल्यवर्धनाच्या समस्यांची चर्चा करा.

१२.९ संदर्भ

1. Gupta, Anil (2003): Intellectual Property Rights and the Environment – the Role of Intellectual Property Rights in Preserving the spirit of Innovation, Experimentation and the Conservation Ethic at the Grassroots Level, UNEP, United Nations Publication
2. Peter Drahos and Susy Frankel: 'Indigenous Peoples' Innovation and Intellectual Property: The issues in 'Indigenous Peoples' Innovation, ANU Press available at:
3. <http://www.jstor.com/stable/j.ctt24hfgx.7>
4. गाडगीळ माधव, हेडा नीलेश, जैवविविधता दस्तावेज – एक तुतारी, समाज प्रबोधन पत्रिका, ऑक्टोबर – डिसेंबर २००६, पृष्ठ क्र ४१७ ते ४२४.

